

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

III. RÆKKE – 12. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse.

Billederne på omslaget:

Forsiden: Ny kirkes pesttavle

Bagsiden: Rønne kirkes pesttavle samt skibsreder og grosserer Hans Peter Kofoed.

Udgivet 1998.

ISBN 87-87042-08-8 • ISSN 0084-7976

Hakon Holm ApS, Grafisk Produktion & Design, 3700 Rønne.

FORORD

Jeg har hermed fornøjelsen at kunne præsentere årets nummer af »Bornholmske Samlinger«, der i år kun rummer 2 artikler:

I den første artikel fortæller overlæge, dr. med. Jørgen Bo Rasmussen om de store pestepidemier på Bornholm i 1600-tallet og om de pesttavler, der blev lavet som et »minde« om den gruopvækkende massedød, der i to omgange bortrev store dele af øens befolkning, - og vel også som en advarsel til eftertiden om, at dette kunne gentage sig, hvis man levede et syndigt liv!

I den anden artikel præsenterer informationschef Erik Jensen os for H. P. Kofoed, skibsreder og godsejer, der hidtil har været ganske overskygget af sin kone: Marie - bedre kendt som »Rige Marie«. Vi får i artiklen et indtryk af en særdeles aktiv og dygtig forretningsmand, der o. 1800 grundlagde den store formue, som senere er blevet til glæde for utallige bornholmere.

Foruden disse to artikler har vi i år den glæde at kunne præsentere vore læsere for en oversigt over de seneste års publikationer om Bornholm, udarbejdet af bibliotekar Niels Foght Hansen.

Jeg ønsker hermed alle vore læsere rigtig god fornøjelse!

P.S.! I øvrigt afholdes Bornholms historiske Samfunds årlige sommerekursion som sædvanligt den sidste lørdag i juli (1999).

Vi takker Bornholms Amtskommune og Foreningen Bornholm for pekuniær støtte.

Rønne, d. 15.8. 1998.

Henning S. Andersen,
Redaktør

Indhold

Henning S. Andersen

Forord 5

Jørgen Bo Rasmussen

Pesten og tavlerne på Bornholm 9

Erik Jensen

Manden bag rige Marie 121

Niels Foght Hansen

Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 1994-1998 142

Liste over publikationer fra Bornholms Historiske Samfund 152

Ebbe Gert Rasmussen

Bornholms Historiske Samfund 1997-1998, Formandsberetning 158

Forfatterens navne og adresser 160

Bestyrelsens navne og adresser 160

Pesten og tavlerne på Bornholm

Af Jørgen Bo Rasmussen

Indledning

Med dette arbejde har jeg søgt at give en fremstilling af 1600-tallets pestepidemier på Bornholm.

Den foreliggende litteratur afspejler, at emnet ikke tidligere har været genstand for særlig opmærksomhed. Derimod foreligger mange andre begivenheder fra samme tidsperiode behandlet, og især har måske interessen for den bornholmske opstand mod det svenske styre i det 20. århundredes historiske litteratur markeret sig stærkt. Dette er forståeligt, da disse begivenheder er dynamiske, og de rummer historien om samarbejde, vovemod og held. Senest er de diplomatiske tiltag forud for og efter opstanden blevet beskrevet. Disse begivenheder har naturligt en særlig interesse, blandt andet fordi, de har haft afgørende følger for Bornholms nuværende nationale tilhørsforhold.

Anderledes er det med pesterne. Gang på gang gennem det 17. århundrede fór pesterne frem over øen. For den enkelte pestramte og familien var sygdomsforløbet og forandringerne i hverdagen nok en mere dynamisk proces end de politiske begivenheders turbulens. Og måske formede også sygdomme og livsvilkår i et stort omfang de politiske balancer. Men for de, som oplevede pesterne, var der intet spændende. Historien er dyster og har ingen helte. Der er ingen tvivl om, at livet påvirkedes meget stærkt, endda i en grad vi næppe kan forestille os. Og historien herom udgør derfor et centralt element for forståelsen af livet på øen i det 17. århundrede. Alt mens effekterne ikke skal overvurderes. Befolkningens reproduktionsevne var god, og der var stadig kræfter til opstand. Men, som det skal vises, var pesten ikke blot en katastrofe i samtiden, kirken udnyttede katastrofen som et redskab til at nagle syndsbevidstheden fast hos de efterlevende.

Jeg har med et medicinsk udgangspunkt haft en særlig interesse i at tage emnet op, men mange har under arbejdets forløb bidraget med stort og småt. Meget medicinhistorisk forskning har lidt under, at den har været drevet af historikere uden medicinsk baggrund eller måske især medicinere uden nødvendig og tilstrækkelig historisk skoling. Det har derfor været særligt værdifuldt, at både en rigshistorisk specialist inden for tidsperioden, dr. phil. Alex Wittendorff, og en lokalhistorisk specialist ligeledes inden for samme periode, dr. phil. Ebbe Gert Rasmussen, under arbejdets forløb har givet mange kritiske og særdeles konstruktive kommentarer. En særlig tak skylder jeg desuden fil. kand. Jan Åke Nilsson for vurdering af den statistiske metode, og mag. art. Carl Dyrberg har med megen kyndighed bidraget med redaktionelle kommentarer. Lotte og Ann-Lis Rasmussen takkes for hjælp med stiger og stativer under fotografering. Hvor intet andet er anført, er fotografierne taget af forfatteren. Helle Hammer har hjulpet med den grafiske fremstilling af tavlernes geografiske lokalisation. Magnus Lindskog takkes for henvisning til skånsk litteratur. Til sidst takkes personalet i Det kgl. Bibliotek, Rigsarkivet, Landsarkivet for Sjælland m.v., Lunds Universitetsbibliotek UB1, Nationalmuseets antikvarisk-topografiske Arkiv, Bornholms lokalhistoriske Arkiv, Bornholms Museum og Lunds Universitets Arkæologiska Institutionen och Historiska Museet for venlig imødekommenhed ved besøg i arkiver og på læsesale.

Gentofte, den 30. juni 1998
Jørgen Bo Rasmussen

Oversigt

- I. **PROBLEMSTILLING**
 - Introduktion
 - Formål
 - II. **METODE**
 - Kilder
 - Statistik
 - III. **BAGGRUND**
 - Pesten som sygdom
 - Den sorte Død
 - IV. **PESTEN I 1600-TALLET - TIDEN OG SITUATIONEN**
 - Den politiske situation
 - Åndsliv og tænkemåde
 - Overtro
 - Kongelige og gejstlige tiltag
 - Processer mod troldfolk
 - Observationer og naturfænomener
 - Medicinske og hygiejniske forholdsregler
 - Bartskærere og læger
 - Urtemedicin og farmaci
 - Den hvide magi
 - Hellige kilder
 - Hospitalerne
 - De pestsyges situation
 - V. **DE ENKELTE EPIDEMIER OG BEGIVENHEDER**
 - Oversigt over de enkelte epidemier
 - Sociale følgevirkninger
 - VI. **DE ÆLDSTE KIRKEBØGER**
 - Extractet
 - Pestdødeligheden 1653-1654
 - Lille Død 1676-1677
 - VII. **TAVLERNE**
 - Oversigt over tavlerne
 - Rubricering og slægtskab
 - Alder
 - Uoverensstemmelser
 - VIII. **DE ENKELTE TAVLER**
 - De kalkmalede tavler
 - Pouls kirkes kalkmaleri
 - Peders kirkes kalkmaleri
 - Knuds kirkes kalkmalerier
 - Pesttavlerne
 - Bodils kirkes tavle
 - Povls kirkes tavle
 - Rønne kirkes tavle
 - Ny kirkes tavle
 - Ols kirkes tavle
 - Allinge kirkes tavle
 - Peders kirkes tavle
 - Klemens kirkes tavle
 - IX. **KONKLUSION**
 - Pesten
 - Tavlerne
- UPUBLICERET KILDEMATERIALE**
- PUBLICERET KILDEMATERIALE**
- LITTERATUR**
- APPENDIX**
 - Mag. Langsteds bemærkninger om de bornholmske sognenavne
 - Kort over Bornholm med angivelse af de sogne og byer, som omhandles på de kalkmalede pesttavler og de egentlige pesttavler
 - Afskrift af tavlerne

I. Problemstilling

Introduktion

Gennem 1600-tallet blev Østdanmark ligesom det øvrige land gang på gang udsat for pest. Epidemierne på Bornholm er tidligere berørt i flere arbejder, men en samlet og uddybende fremstilling savnes.

I de øvrige landsdele findes kun få og fragmentariske samtidige beretninger om pesterne,¹ men i seks af de bornholmske kirker er der endnu bevaret tavler, der beretter om to af pestepidemierne. Herudover er en enkelt tavle bevaret i Bornholms Museum. Og nogle af de tavler, som ikke er bevarede, er beskrevet i kildeskrifter. Desuden har kirkearkæologien afdækket fire kalkmalede pesttavler.

De bornholmske pesttavler, og de oprindelige kalkmalede tavler, de såkaldte *opskrifter på væggene*, udgør et ganske særegent kulturhistorisk element. Ligesom pesterne har tavlerne heller ikke tidligere været genstand for en samlet analyse og kritisk behandling.

Formål

I det efterfølgende skal nogle problemstillinger, der rejser sig i forbindelse med 1600-tallets bornholmske pester, tages op.

For forståelse af baggrunden vil pesten som sygdom i medicinsk forstand blive beskrevet, ligesom Den sorte Død på øen kort vil blive berørt. De såkaldte pester på Bornholm ophørte med udgangen af det 17. århundrede, og da arbejdet indledes med Den sorte Død, er det afgrænset i tid til perioden 1350-1700.

Opgaven er at søge en mere nøjagtig afklaring af, hvilke epidemier der hjemsøgte øen i løbet af 1600-tallet. Epidemiernes omfang, karakter og betydning vil blive søgt vurderet,

dels i relation til Bornholms nærmeste landskab, Østskåne, dels til det enkelte menneske, og det sociale liv på øen.

Vigtigheden af en forståelse af den kirkelige rolle som kulturdannende faktor i det menneskelige samfundsliv er tidligere påpeget. Mere almengyldige resultater kan hentes ved studier af landsdelenes kirkehistoriske egenart.² I tråd med denne indsigt skal der søges en forståelse af, hvorfor der opsættes pesttavler i de bornholmske kirker. Hvorfor var der kirkelig interesse for statistik, hvad var tavlernes funktion, og hvorfor omhandler de årene 1618 og 1654? Hver enkelt af de endnu eksisterende pesttavler skal beskrives, og tavlernes oprindelse i tid og deres objektivitet i forhold til andre foreliggende kilder blive vurderet. En hypotese om årsagen til tavlernes variation fremsat af Thurah i 1756³ vil blive forsøgt besvaret.

Som opgaven er fremlagt, vil man forstå, at arbejdet ud over de centrale spørgsmål må berøre adskillige andre spørgsmål, som stiller pesten og tavlerne i relation til den tid, hvori de blev til.

Henvisninger og noter

1. I det øvrige land findes i Skjern kirke i det nordre sideskib en mindetavle over 107 personer der døde under pesten i 1603^a; i Stavning kirke en lille stentavle i skibet, der fortæller at 150 personer døde i østre sogn under pesten i 1603^b; og på en af Snebjerg kirkes kvadrer er udvendigt på skibets sydside indhugget: »Anno 1602 døde af Sneb. sogen 209 mennesker af pest. APS«.^c
Se: De danske kirker. Nordvestjylland, bind 15. Ed. Erik Horskjær. GEC Gads Forlag. København 1969. a: p. 36, b: p. 258, c: p. 247.
2. Komerup, Bjørn. Til Lunde Stifts kirkehistorie i det 17. århundrede. Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok 1943. P. 5.
3. Thurah, Laurids de. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet af Rosenkilde og Bagger 1968. P. 140.

II. Metode

Kilder

Det mest betydningsfulde utrykte kildemateriale til belysning af pesten udgøres af det såkaldte *Extract af de ældste Kircke=Bøger som her ved Aakirke er at finde*, som findes bagest i Aakirkes ældste bevarede kirkebog. Det såkaldte *Extract*, der dækker perioden 1648-82, er sammenfattet af Thue Lauridsen Lyster. Han var præst i Aakirkeby 1687-1705, og *Extractet* må, med de usikkerheder der i øvrigt ligger i 1600-tallets kirkebogsføring, anses at have høj sandhedsværdi.

Dette uanset at Thue Lyster ved begyndelsen af sit kald var yderst reserveret over for kirkebogen. Da Thue Lyster tiltrådte sit embede den 2. juli 1687, fandt han en af oberst, overkommandant og amtmand Johan Diderik von Wettberg tilsendt protokol forsynet med en formaningstale, hvori Wettberg under henvisning til bestemmelserne i Danske Lov¹ pålagde præsterne at føre kirkebøger. Dette verdslige initiativ fandt Thue Lyster højst uvelkomment, måske fordi pligten til kirkebogsføring faktisk næsten allerede to år tidligere var påpeget i Kirkeritualet, og han søgte derfor en kirkelig autorisation af bogen hos provsten Poul Ancher, dog uden held.

Det generede Thue Lyster, at en verdslig embedsmand havde påpeget pligten til at føre kirkebøger, og at præsterne derved var blevet kaldt til orden. Og han fandt det ikke rigtigt, at kirkens midler var medgået til betalingen af den dyre bog. Men efter nærmere overvejelse resignerede han. - Måske har han været vidende om at præsten, ifølge et tidligere kongeligt missiv til biskoppen i Skåne, skulle *hafve forbrut hans Kald*, hvis kirkebogsføringen forsømtes.¹ - Trods alt var det rimeligt, at bogen kom til nogen nytte for kirken. Som han skriver i fortalen til kirkebogen, *såfremt det for Papirets Udygtighed er mueligt*. Men såret var dog herved

ikke helet, amtmanden benævnes i forordet som en *ulærd Laico* (lakaj)² (se Fig. 1).

Der er dog ingen grund til at betvivle, at Thue Lyster, da han endelig havde påbegyndt kirkebogsføringen, arbejdede seriøst og grundigt. Og han blev så fortrolig med bogen, at han på eget initiativ indførte det såkaldte *Extract*. Thue Lysters stædighed og faste karakter til at drive en opgave igennem er blandt andet kendt fra retssagen mod amtsskriveren Anders Wogensen og kampen for spidlegårdslemmernes ret, en sag der blev ført helt til Højesteret.³ Kildekritisk må man derfor antage, at hans arbejde med *Extractet* har været systematisk. Omhyggeligheden med arbejdet afspejles desuden af den

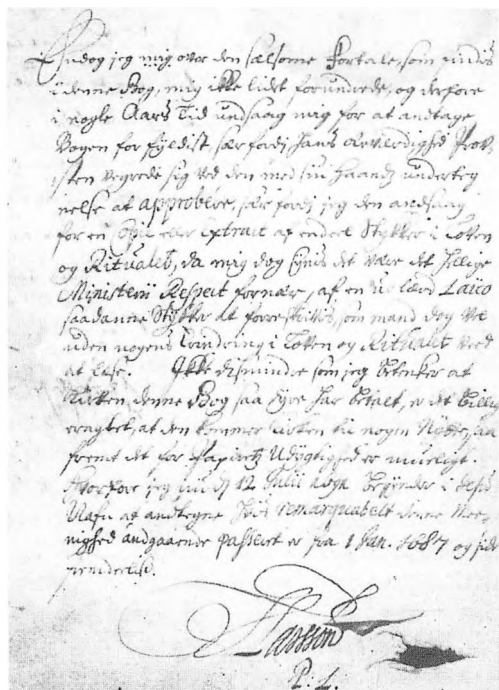

Fig. 1. Slutningen af Thue Lysters fortale i Aaker og Akirkeby's kirkebog 1687-1741. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

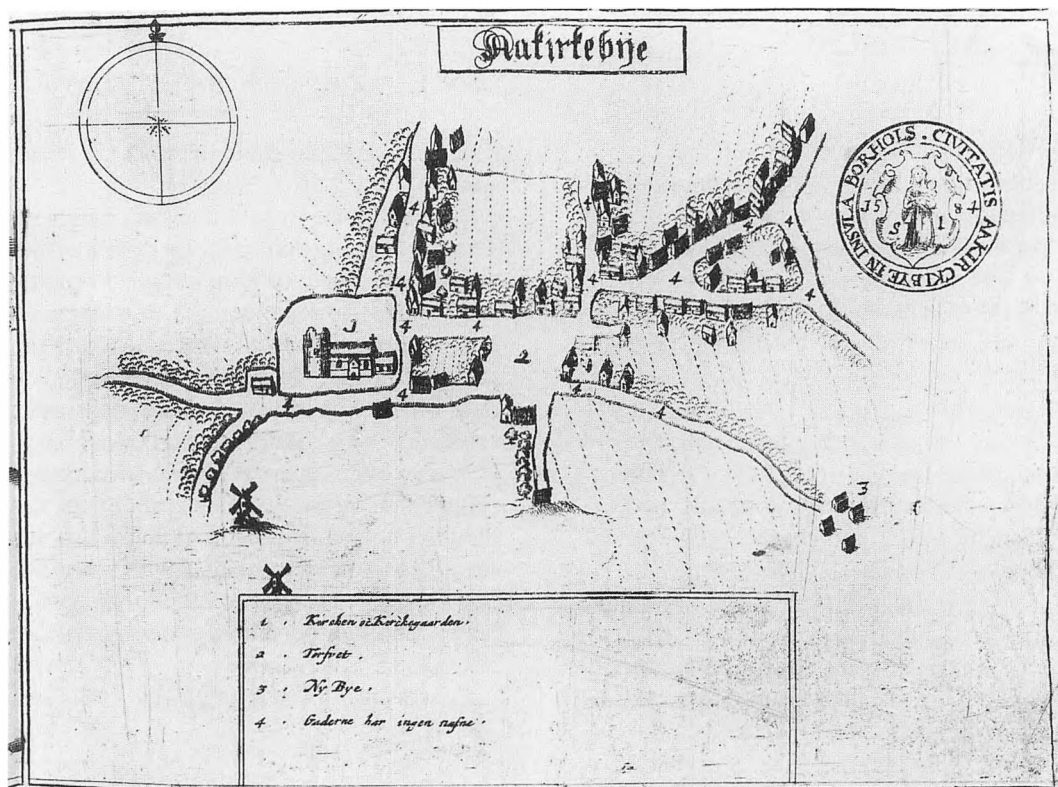

Fig. 2. Aakirkeby som byen ifølge Resen så ud omkring midten af det 17. århundrede. Her skrev Rasmus Pedersen Ravn sin *Chronica Borringiaca* eller *bornholmskrønike*, og her blev det såkaldte *Extract af de ældste Kirke=Bøger* som her ved Aakirke er at finde sammenskrevet af Thue Lauridsen Lyster.

pæne orden og den tydelige skrift. Men om de originale eller oprindelige penneførere, aakirkepræsterne Rasmus Jensen Middelfar, Svend Larsen, Niels Madsen Lund og Diderick Svendsen, eller de samtidige aakirkedegne, Bent Jensen, Rasmus Pedersen Ravn og Peder Ravn, ved man mindre - bortset fra Rasmus Pedersen Ravn, som i kaldet skrev sin *bornholmskrønike*, *Chronica Borringiaca*. Der må derfor tages forbehold over for kilderne til *Extractet*. Blandt andet kan det ikke vides, om den oprindelige registrering har været fuldstændig. Det er tidligere påvist, hvorledes den samtidige kirkebogsføring andetsteds i landet kunne have en meget varierende kvalitet.⁴ Og blandt andet derfor kan det heller ikke udelukkes, at ikke alt

er kommet med i *Extractet*. Og visse detaljer kan tænkes heller ikke at være kommet med, simpelt hen fordi de kan have været ulæselige, sider kan have manglet eller andet. Thue Lyster nævner intet herom.

Extractet fremstiller de tidligste endnu eksisterende kirkebogsoplysninger fra Bornholm, og det indeholder foruden oplysninger om fødte, viede og døde i Aaker og Aakirkeby (Fig. 2), værdifulde beretninger om diverse verdslige begivenheder i dagbogsform, og *Extractet* udgør sammen med Ravns *bornholmskrønike* samtidige eller primære kilder til beretningen om antal døde under Store Død i 1654.

De væsentligste, nu trykte kilder udgøres af de samtidige *Beskrivelse over Bornholm*

1625 udfærdiget ved landsprovst Jens Pedersen Borringholm,⁵ *Fortegnelse paa adskilligt, som sig paa Borringholm haver tildraget fra 1602 til 1687*, Rasmus Pedersen Ravns *Chronica Borringiaca* fra 1671, samt Peder Hansen Resens *Atlas Danicus* fra 1677.

Præsteindberetningerne eller *Beskrivelsen over Bornholm* blev udfærdiget efter kongelig ordre i 1622. Christian IV's kansler, Christen Friis, var levende interesseret i landets fortid. Ole Worm, der som professor ved universitetet stod ham nær, modtog indberetningerne i 1625. Indberetningerne indeholder samtidige oplysninger om blandt andet slotte, byer, kirker, gårde, høje, stensætninger, møller, kilder, runestene og ruiner. Ligeledes indeholder beretningerne enkelte sagn og andet traditionsstof. De lokale oplysninger er antagelig indsamlede af de enkelte præster, som har videresendt dem til provsten, og det må antages at der herefter er sket en samling af oplysningerne, så de foreligger med et helhedspræg. Selv om provsten Jens Pedersen Borringholm i Bodilsker formelt har stået for den samlede beskrivelse, så synes den dog i det mindste manuelt at være sammenskrevet af præsten Hans Ravnholt i Pedersker. Stoffet er ikke omfangsrigt, men det udgør en samtidig kilde til oplysninger om lokale forhold i første fjerdedel af det 17. århundrede.

Fortegnelse paa adskilligt, som sig paa Borringholm haver tildraget fra 1602 til 1687 er trykt i Danske Magazin 1745. Det drejer sig om optegnelser i dagbogsform, hvoraf optegnelserne 1602 til 1645 er meget korte og summariske, hvilket peger på, at begivenhederne i denne periode antagelig ikke er selvoplevede. Hvad angår begivenhederne 1656-1687, synes optegnelserne derimod i kildemæssig forstand at være primære. Der er nu kun en lille rest tilbage af originalhåndskriftet, som bevares i NKS. fol. 398^c 2°, desuden findes en afskrift i NKS 723 4°, KB.

Rasmus Pedersen Ravns bornholmskrønike fra 1671, der blev udgivet af Bornholms

historiske Samfund i 1926, er allerede kildekritisk behandlet af Johannes Knudsen. Det er håndskriftet i Ny Kgl. Saml. Nr. 398 fol., der som det ældste ligger til grund for udgivelsen. Dette håndskrift er imidlertid ikke det, som renskrevet fremsendtes til kongen. Antagelig udgør håndskriftet en lidt senere renskrift af Ravns original. Hvad angår Ravns omtale af begivenheder før hans ankomst til Bornholm i 1627, er det påvist at han bygger på uddrag af Lyschanders »Slectebog«, og desuden citerer Ravn gentagne gange Arild Huitfeldt så langt denne rækker, det vil sige til 1559. Desuden anvender Ravn enkelte uddrag fra Cramer om kristendommens indførelse i Pommeren. Ravn har desuden anvendt den apokryfe Gullands-Krønike. Og de ikke-bornholmske oplysninger fra tiden 1625-1645 har Ravn fra Københavns borgmester Hans Nansen. Disse ikke-bornholmske oplysninger er ikke altid helt sikre, for eksempel har historikeren Wimarson påvist, at Ysteds plyndring ikke fandt sted som angivet af Ravn *fastelauens søndag* 1644, men noget senere. Men det i kildemæssig henseende altafgørende for værdien af Ravns værk i relation til dette foreliggende arbejde er, at hans beretning om hændelser på Bornholm i tiden efter hans ankomst til øen i 1627 bygger på selvoplevede begivenheder og et indgående lokalkendskab.

Peder Hansen Resens Atlas Danicus III, B: Bornholm blev i 1925 udgivet i dansk oversættelse ved Johannes Knudsen på Gads Forlag. Johannes Knudsens mål var at levere en nøjagtig dansk gengivelse af Resens latinske beskrivelse og at gengive Resens billedstof. I indledningen har Johannes Knudsen allerede behandlet Resens kilder. Hvad angår Resens trykte kilder anfører Resen selv disse udførligt, og det fremgår således umiddelbart, at han har anvendt Huitfeldt, Pontanus, Lyschander, Johan Coldingensis, Arent Bermtsen og Ole Worm. Ligeledes noterer Resen flere gange, at han bygger på amtmand Thomas Fincke, der kom til

Bornholm i 1676 og allerede døde på Hammershus i 1677. Hvad angår oplysningerne til lokalstoffet i det 17. århundrede er det ligeledes klart, at Resen gennem Ole Worm har kendt præsteindberetningen fra 1625. Men Resen har haft flere samtidige oplysninger end de, som omtales i præsteindberetningen, hvilket fremgår af indholdet i Resens eget håndskrift i GKS fol. 734. Heri er indlagt Pedersker præsten Hans Ravnholts egenhændige beretning om Bonavedde og bjergtroldene. Men der er ingen tvivl om at hovedkilden til meget af det topografiske og kulturhistoriske stof udgøres af Rasmus Pedersen Ravns bornholmskrønike. Selv om Resen intet sted nævner Ravn, fremgår det tydeligt ved sammenligning, at Ravns oversigter over herreder, købstæder med videre, og det kronologiske afsnit over årene 1625-1671 ligeledes er benyttet af Resen. Men Resen har desuden, formentlig omkring 1671, korresponderet med Mag. Claus Predbjørnsen Langsted i Bodilsker og han har desuden benyttet indberetninger af Rønne provsten Jens Lauritzen Malmøe.

De noget senere, *amtmand Urnes Bornholms Øe og Amt* fra 1745 og *Laurids de Thurahs Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe* fra 1756, må ligeledes fremhæves. Begge disse arbejder er omkring et hundrede år yngre end selve pesterne, men næsten samtidige med nogle af pesttavlerne. Begge arbejder rummer mange oplysninger, som i øvrigt nu synes at være gået tabt og ikke findes andetsteds.

Amtmand Johan Christian Urne (Fig. 3) udarbejdede sin beskrivelse over Bornholms Øe og Amt i begyndelsen af 1740'erne. Initiativet til arbejdet kom fra kancellisekretær Erich Johan Jessen, der ønskede at få udarbejdet en fuldstændig landsbeskrivelse. Christian VI støttede forehavendet, og Jessen udarbejdede en række specifikke spørgsmål og poster, som ønskedes oplyst. Listen blev efterfølgende korrigeret af den topografisk interesserede hofpræst Erich Pont-

oppidan, og den tilstilledes herefter amt-mændene. På Bornholm indsamlede Urne oplysningerne detaljeret efter listen, og efterfølgende samlede han oplysningerne til en helhed i bornholmsbeskrivelsen, som blev færdig i 1745. Urnes beskrivelse indeholder således mange primære kildeoplysninger fra første halvdel af 1700-tallet. Men det blev ikke Jessen, som kom til at gøre brug af oplysningerne. Laurids de Thurah hentede en meget stor del af sit stof i Urnes bornholmsbeskrivelse.

Laurids de Thurah nævner i forordet til sin beskrivelse over Bornholm og Christiansøe fra 1756, at hans skrift ikke er *en blot Oversættelse af den Beskrivelse af Bornholm, som den berømte Resenius har efterladt os haandskreven*. Thurah oplyser, at i henseende til sandfærdigheden i hans beskrivelse, så grunder mange oplysninger sig på efterretninger, han har erholdt fra landets egne indbyggere. Især fremhæver han *Landets nuværende berømmelige Amtmand, Hr. Stats Raad von Urne, som med besynderlig Nidkierhed for Landets Ære og Publici Fornøielse, har meddelet mig mange smukke Efterretninger, som jeg, der aldrig har seet Øerne, ellers ikke havde kundet vide*. Thurah er altså i kildemæssig henseende højst tertiær, og hans værk bygger, hvad angår det fortidige på mange af de ovennævnte tidligere kilder, endda - hvad man skal være opmærksom på - også på Resen og dennes kilder. Desuden tilkommer mange nye, ældre kilder, blandt andet Knytlingesagaen, og arbejdet indeholder afskrifter af dokumenter fra bispetiden og afskrifter af dokumenter fra tiden mellem 1658 og værkets udgivelsestidspunkt. Men meget langt må man medgive Thurah, at hans meddelelser om samtiden (in)direkte (via blandt andet Urne) bygger på en samling af samtidige iagttagelser og registreringer. Thurahs værk bliver derved, da kildematerialet iøvrigt er sparsomt, et overordentlig vigtigt bidrag til forståelsen af 1700-tallets første halvdel.

Fig. 3. Amtmand Johan Christian Urne, der indsamlede lokalstof og udarbejdede sin beskrivelse over Bornholms Øe og Amt i begyndelsen af 1740'erne, et arbejde som blandt andet mange af Thurahs oplysninger bygger på. Bornholms Museum.

Af særlig betydning skal i øvrigt fremhæves *håndskrifterne om S. Peders kirke* i Det kongelige Bibliotek NKS 723 4° og 723^a 4°, der indeholder oplysninger om kirkens gamle kalkmalede tavle, og *præsten J.P. Koefoeds optegnelser om Poulsker i Poulsker Pastorats Kaldsbog 1849-1909*, der nu befinder sig i Landsarkivet. Heri findes oplysninger om Poulskers nu forsvundne pesttavle. J.P. Koefoed har afskrevet tavlen direkte, og afskriften udgør nu det eneste kendte kildemateriale, vi har om tavlen.

Et af målene med dette arbejde er at gøre tavlerne til genstand for grundig beskrivelse og kritik. Og det skal allerede her nævnes, at tavlerne ikke hver især udgør selvstændige kilder. I det mindste synes det klart, at de er afskrifter efter antagelig to til tre forskellige forlæg, eller også er de afskrevet efter hinanden.

Der er i teksten undertiden refereret til senere litteratur, blandt andet for at beskrive

tradition og skik og brug, som formodes at indeholde elementer, der har levet videre siden »pestens tid«, altså 1600-tallet. Disse referencer er medtaget, når de er vurderet at kunne tillade et kik tilbage i tiden, men de bidrager ikke til selve arbejdets konklusioner. Teksten indeholder ligeledes referencer til helt nye historiske arbejder med relation til emnet. Disse henvisninger til andre forskeres fund og konklusioner er medtaget i det omfang, de er fundet relevante i forbindelse med behandlingen af emnet.

Statistik

Bangs anvisninger og metoder⁶ er iagttaget ved opgørelse og vurdering af kirkebogs materialet. Men direkte sammenligninger af konkrete foreliggende tal giver ingen konklusiv information, simpelt hen fordi antal fødte, gifte eller døde i forskellige år fordeles sig med en vis naturlig eller tilfældig variation, og også fordi det ikke er muligt at beregne for eksempel fødselshyppighed, dødelighed med videre, blandt andet fordi det nøjagtige indbyggertal ikke er kendt.

Det har derfor været nødvendigt at anvende statistisk metode. Til vurdering af produktfejl i moderne industrielle processer er der, efter Bang, udviklet statistiske modeller, som kan appliceres eller anvendes ved analyse af data i produktionsserier for bestemmelse af om givne afvigelser er stokastiske (tilfældige) eller non-stokastiske, det vil sige ikke determineret eller påvirket af en eller anden faktor.

Sådanne tests er særdeles værdifulde værktøjer ved undersøgelse af homogeniteten eller ensartetheden af givne, foreliggende rækker af data, og de kan derfor også benyttes ved kirkebogsgranskning. Ved vurderingen af data fra det såkaldte *Extract af de ældste Kircke=Bøger som her ved Aakirke er at finde vil således Stefansky's Outlier Test*⁷ blive anvendt. Ved en såkaldt *outlier observation* forstås en observation, som ik-

ke passer ind i mønsteret af de øvrige observationer. Den statistiske sandsynlighed for at antallet af døde i hvert år tilfældigt afviger fra de øvrige års antal døde vil således blive beregnet, og såkaldte *outliers* eller antal døde, som adskiller sig fra det normale antal og er karakteriserede ved p værdier eller sandsynlighedsværdier ($p = \text{probability}$) mindre end 0,05 for at nul-hypotesen (hypotesen om at der ingen forskel er) er rigtig, vil blive anset for signifikante (statistisk betydningsfulde).

Henvisninger og noter

1. Se: Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15 april 1683, udgivet på grundlag af V.A. Sechers tekststudgave 1911 ved Stig Juul, Kbh. 1949: Anden Bog. 8. Capitel, stk. 7: Hver Præst skal have een Bog at tegne ved Dag og Tid deris Navne udj, som hand trolover og vier tilsammen, saa ogsaa de Børns, som hand døber i sit Sogn, Egte og Uegte, tillige med Fadderns Navne.

Se i øvrigt kilder hertil: Missive til bispnen i Sælland om førelse af kirkebøger af 20. maj 1645 (Sæll. tegn. 28, 358, RA): Vi bede eder og ville, at i presterne udi eders stift alvorligen tilholder, at de herefter holder rictig kierkebog ved dag och datum paa, hvor mange udi dieres sogner fødis, hvo der til fadder staa, och hvor mange aarligen tilsammen vies och døer; ville och, at i siden skal hafve god indseende med, at saadant af dennem efterkommis. Saa.frembt nogen prest herudinden forsømmelig findis, skal hand dermed hafve forbrut hans kald.

Se ligeledes: Missive til bisperne i Jylland og Skåne om soven i kirkerne og om kirkebøgers førelse af 17. maj 1646 (Hafniæ); (Jydske tegn. 11, 225, RA): Eftersom overalt med sofven i kirkerne stoer disordre begaas, da ville vi, at udi hvert sogn udi eders stift nogle skal tilforordne, som kand gaee runt om i kierkerne med lange kieppe at slaee dennem paa hofvedet, som sofver, och saaledes holder folket aarvaagent til at høre disto flittigere prediken. - Disligeste ville vi, at i presterne udi eders stift alvorligen tilholder rigtig kierkebog ved daug och datum paa, hvor mange udi deres sogner fødes, hvo dertil faddere staa, och hvor mange aarlig tilsammen vies och døer; ville och, at i siden skal hafve god indseende med, at saadant af dennem efterkommis. Saa.frembt nogen prest herudinden forsømmelig findis,

skal hand dermed hafve forbrut hans kald. Begge kgl. missiver findes trykt i: *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660.* Ed.: V A Secher. 5. bind, 1639-50. Kbh. 1903. Pp. 458 og 500.

Kirkebogsføringen blev senere indskærpet i: Kirkeritualet af 25. juli 1685. Se: *Danmarks og Norges Kirke-Ritual 1685-1985*, udgivet af Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi 1985, pp. 27, 105 og 111.

2. Læs herom i øvrigt i: *Bornholmske kirkebøger, foreløbige arkivregistraturer*, LA 1968.
3. Rønne Byting. Dom af 8. december 1691 v. byfogeden Hans Olufsen Schou og stadfæstelse heraf Landstinget 3. februar 1692 v. landsdommer Mathias Rasch samt Højesterets dom af 5. juli 1693.

M K Zarhtmann har beskrevet sagen i: *Bornh. Samlinger* 1908, I; 8: 128-211. P. 198.

4. Bang, Gustav. *Kirkebogstudier. Bidrag til dansk befolkningsstatistik og kulturhistorie i det 17. aarhundrede.* Udgivet med understøttelse af Den Hjelmsstjerne-Rosencroneske Stiftelse. København 1906.

Arbejdet er genudgivet og forlagt af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie i fotografisk genoptryk, Kbh. 1976, ISBN 87 7500 860 2.

5. *Præsteindberetningerne fra Bornholm. D. Kanc. B 12 f. Diverse Breve, Dokumenter og Akter sagligt ordnede. XV B. 1 a. Skaane og Bornholm: Præsternes originale Indberetninger 1624-25. B 164. RA.*

Indberetningerne er udgivet i: *Præsteindberetninger til Ole Worm, II, Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde Stifter 1623-25.* Ved Frank Jørgensen. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1974. Lunde Stift 1625, Bornholm, pp. 169-189. Frank Jørgensen har påpeget sognepræsten Hans Ravnholds centrale deltagelse ved udarbejdelsen af indberetningen, idet denne synes skrevet af ham, antagelig på foranledning af bodilskerprovsten Jens Pedersen Borringholm.

Se ligeledes: *Beskrivelse over Bornholm udfærdiget 1625 ved Landsprovst Jens Pedersen*, ved Johan Bulmer. *Bornh. Samlinger* 1926, I; 17: 51-69. Et større uddrag af beskrivelsen også indeholdende billedstof er trykt refererende, men unøjagtigt i: *Suhms Samlinger til den danske Historie*, 1. Bind 2det Hæfte pp. 32-40 jfr. 1ste Hæfte p. 145.

6. Se note 4.
7. Stefansky, Wilhelmine. *Rejecting Outliers in Factorial Designs. Technometrics* 1972; 14: 469-479.

III. Baggrund

Pesten som sygdom

Gentagne gange i løbet af den sene middelalder og op i 1600-tallet ramtes Europa af pest. Pesten havde udgangspunkt i Orienten og spredte sig langs de store handelsveje til Europa, ofte gennem havnene. Sygdommen var egentlig en rottesygdom. Rotterne, der var inficerede med pestbakterien, smittede hinanden gennem bid af rottelopper. Det var altså lopperne, der var den egentlige smittespreder eller vektor, som overførte bakterien fra den ene rotte til den anden. Når rotterne døde, kunne lopperne for at få noget at leve af flytte til mennesker, som da fik overført sygdommen (by- eller huspest). Rottelopperne kunne også flytte til andre gnavnere, og når disse døde, flyttede lopperne videre til mennesker og førte sygdommen med sig (landpest).

Hos mennesket optrådte sygdommen ofte som *byldepest* med karakteristisk hævelse af lymfeknuderne på hals, i armhuler og lyske-regioner. De hævede lymfeknuder kunne blive udsat for lokal koldbrand og bylddannelse, og før dødens indtræden opstod ofte sortblå pletter i huden. De sortblå pletter kan have givet ophav til navnet Den sorte Død. Blev man angrebet af byldepest, var der en dødelighed på omkring 50%.

Men sygdommen kunne også optræde med et andet forløb, den meget farligere *lungepest*. Lungepesten smittede direkte fra menneske til menneske ved hoste, og de smittede fik meget hurtigt blodforgiftning med høj feber, og voldsomme blodspytninger. Også lymfeknuderne hævede, men sygdomsforløbet var så hurtigt, at lymfeknudevulsten næppe altid nåede fuld udfoldelse inden døden indtrådte. Dødeligheden ved lungepest var henvend 100%.

Byldepest og lungepest spredte sig epide-

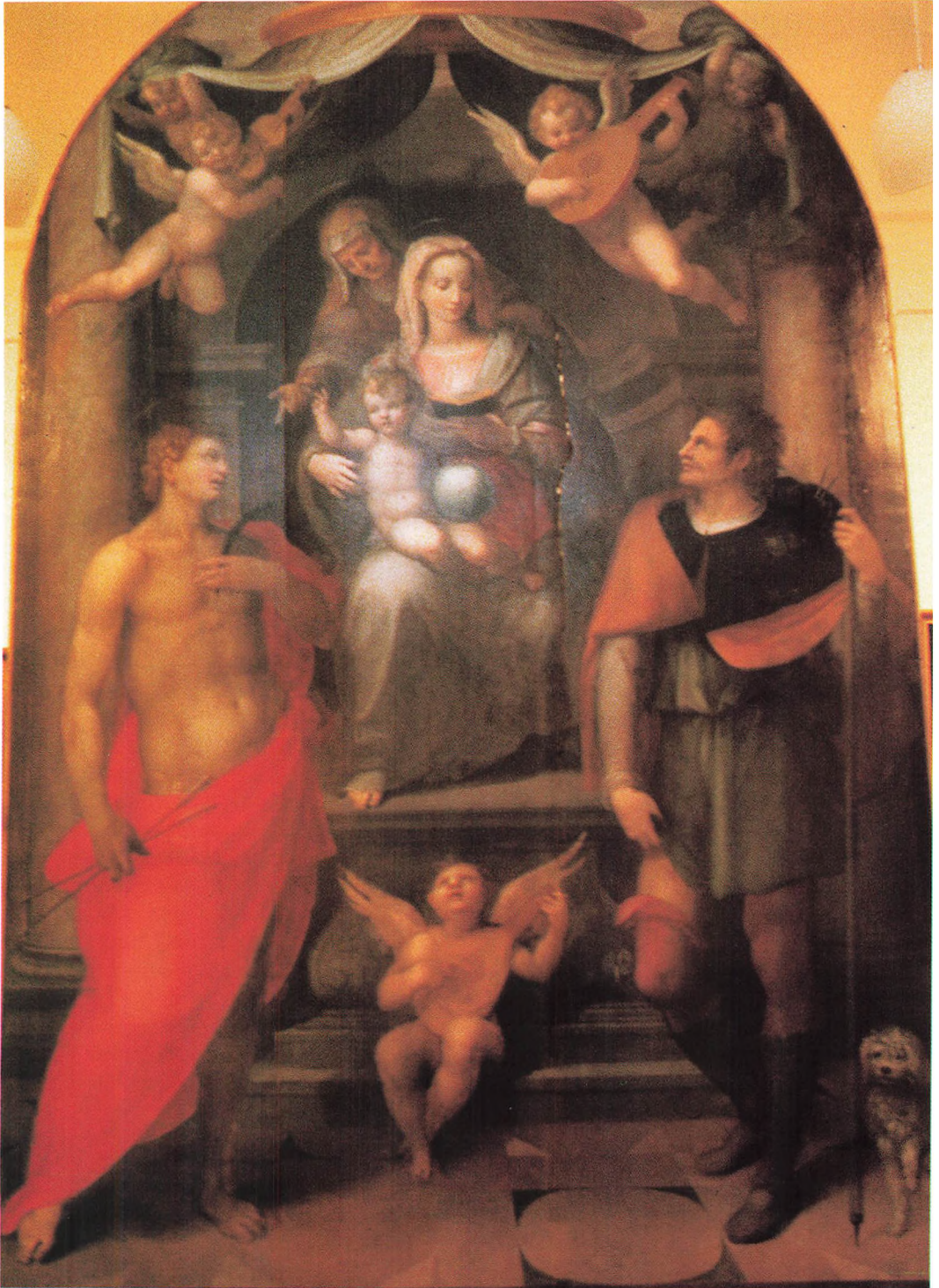
misk med utrolig hast. Og sygdommens forløb hos de angrebne var akut og endte fatalt i løbet af ganske få dage. Der var tale om den rene *pestilens*. Oprindeligt var det den sorte rotte, som var bærer af pesten. Da den sorte rotte blev fortrængt af den grå rotte, som var mere resistent eller modstandsdygtig, ebbede de gentagne pestepidemier efterhånden ud.

Den egentlige forståelse af pestsygdommens natur kom først med øgede epidemiologiske kundskaber i løbet af det 19. århundrede og med opdagelsen af det ætiologiske agens eller det sygdomsforårsagende stof. Pestbacillen, *Yersinia pestis* eller *Pasteurella pestis*, blev fundet i 1894. Men det kliniske billede, som det foreligger i dag, stemmer godt overens med beskrivelser fra 1600-tallet.

Afgrænsningen af pest som sygdomsændring, den såkaldte nosografi, er i tidens løb ændret. Ved pest forstås i nutiden en infektionssygdom fremkaldt af pestbacillen. I middelalderen var der ingen mulighed for specifik diagnostik, og det er vigtigt for forståelsen af samtidigt kildemateriale, at »pest« blev anvendt mere eller mindre generelt om alle smitsomme sygdomme. Mange pester har utvivlsomt været tyfusepidemier, koppepidemier eller epidemier forårsagede af andre mikrober. Blandt andet var plettyfus, der i den epidemiske form spreder sig med kropslus og endemisk eller lokalt i området med rottelopper, i senmiddelalderen meget udbredt, og dødeligheden var, ligesom ved »ægte« pest, høj.

Den sorte Død

Blandt senmiddelalderens pester dominerer Den sorte Død som enkeltstående epidemi. Betegnelsen *Den sorte Død* kan muligvis

oprindeligt være opstået ved en vulgær oversættelse fra latin. *Atra mors* kan betyde både den *ulykkelige, sørgelige* eller *sorte død*.

Den sorte Død optrådte både i billedet af en bylde- og en lungepest, og den medførte en kolossal dødelighed. Når pesten rasede, kunne man ikke gøre meget andet end at ty til overnaturlige midler. Ude i Europa greb man til kirkelige processionser og bønner. Man påkaldte helgener, især ansås Anna, Kristoffer, Erasmus, Rochus og Sebastian for at være særlig virksomme.¹ Om Rochus og Sebastian (Fig. 4) fortælles det, at de også dyrkedes på Bornholm.² Eller man tog flugten.

Omkring år 1348 nåede Den sorte Død Danmark. Kildematerialet er sparsomt, men Sjællandske Krønike nævner under 1348, at *Pesten hærger i hele landet*,³ og under 1349 at *Dødeligheden var stor i Danmark*.⁴ I oktober måned kulminerede den i Lund.⁵ Bornholm må antages nogenlunde samtidigt at være ramt af Den sorte Død. I Lunde Ærkebispers Krønike hedder det, at i ærkebisp Peder Jensøn Galens tid (1334-1355) *var der smitsom Sygdom over hele Verden*.⁶ Måske skal oprettelsen af de mange alterstiftelser i Lunds domkirke under Peder Jensøn Galen tilskrives pestens hærgen i Skåne.⁷

Pestdødeligheden under Den sorte Død kan ikke bestemmes, men tidligere forsøg på at påvise en øget dødelighed ved opgørelse af årtidsindstiftelser og registrerede, daterede dødsfald i Ribe, Roskilde og Lunds anniversarie- og gavebøger peger dog på en øget dødelighed.⁸

Fig. 4. Udsnit af storstykke fra florentinsk pest-alter-tavle (1500-tallet), nu i Vor Frue Kloster i Helsingør. Til højre ses Sct. Rochus med pilgrimsstaven i venstre hånd og løftende sin kjortel, så man ser pestbylden på højre lår. Til venstre Sct. Sebastian, der holder to pestpile i sin højre hånd. Pestpilene var ifølge legenden afskudt mod ham, men prellede af og gjorde ingen skade. Pilen var siden antikken et pestsymbol, læs senere herom under Rønne og Ny kirkes pesttavler.

Ligeledes afspejler en beslutning på Dannehoffet i 1354, angivet i Sjællandske Krønike, at landet havde været udsat for stor mandedød. Ottendedagen efter Sct. Hans Dag bestemtes det, at *Paa Grund af Rigets store Mandetab og megen anden Nød og Fare, der tvinger Landet, eftergiver vi naadigt efter de samme Herrer Bispers og vore Mænds Bøn og Raad alle hidtil øvede ugeringer, som medfører Livsstraf eller Lemlæstelse, dog paa Betingelse af at Foruretteten fyldestgør den forurettede efter det Lands Lov, i hvilket Ugeringen er øvet*.⁹ Og i 1366 stod stadig *Markedet i Skanør saa tomt, at, naar undtages to Boder fra Stettin, viste ikke een Købmand sig dér*.¹⁰

Selv om de samtidige kildeoplysninger er korte og summariske, skal dette ikke tages som udtryk for at pestens forløb i Danmark afveg fra hovedmønsteret i andre lande.¹¹ Den sorte Død blev da også husket både centralt i Danmark og på Bornholm, da 1600-tallets pester gik over landet:

1. Arild Huitfeldt skrev i slutningen af 1500-tallet i sin Danmarkskrønike for 1350: *Dette Aar vaar en stor Pestelentz, kalledis den sorte eller dyre Død. Der om er giort it Skyttevers: Rostrum, treuurstrum, spidlongum, tunc mala pestis. En Ryst skal vere it M, try ©©© vurstrum, tryhundret, Spidlongum, det er it L, betyder halfftreadiesindstiuue, da skal haffue veret den merckelige død*.¹² Altså MCCCL (år 1350). Det er betegnende, at man i det middelalderlige huskevers ikke nævner bogstaverne ved deres lyd; i stedet anvendes bogstavernes billeder: m = en rist, ©©© = tre pølser, l = et langt spyd!¹³

2. På Bornholm skrev degnen Rasmus Pedersen Ravn i 1671 i sin *Chronica Boringiaca*, at efter ældgamle folks beretning døde den ene slægt efter den anden, og pesten blev kaldt *Den sorte Død*, fordi de syge, kort forinden de døde, *finge en sort liden prikke inden udi hånden; der de den så, vidste de, at det var vis tegn til døden, som straks påfulgte*.¹⁴ Om det virkelig er rigtigt, at man

har haft de blåsorte pletter i huden in mente i 300 år, må dog være usikkert. Ravn omtaler Den sorte Død kun 15 år efter en senere pestepidemi i 1654. Dels kan han have gjort egne iagttagelser under denne samtidige epidemi, dels kan han have kendt samtidige beskrivelser af symptomerne ved pest. Dr. Ole Worm beskrev således det kliniske billede under pestepidemien i 1654 i et brev til sønnen Willum Worm: .. *de Syge døde paa fjerde dag .. Afmagt, Hjertebeklemmelse og Kuldegysninger angribe de Fleste lige fra Begyndelsen; der indfinder sig derefter Bubber og Karbunkler og mod Slutningen sorteblaa Pletter.*¹⁵ Alternativt kan det ikke udelukkes, at Ravn have haft oplysningen efter en anden kilde.

Da Den sorte Død var ovre, fortæltes det ifølge Ravn at, da alle overlevende på øen var forsamlede et sted i Klemensker sogn, kunne de ikke fortære en lammekrop.¹⁶ En anden beretning - ligeledes af sagnagtig karakter - fortæller, at det stod endnu værre til: kun én ung mand og én ung kvinde i hvert sit sogn overlevede.^{17, 18} De fandt hinanden ved at ringe med kirkeklokkerne, og bornholmerne skulle herefter nedstamme fra de to overlevende unge mennesker. Selv om begge disse sagnagtige beretninger er overdrevne og ikke kan tillægges nogen som helst værdi i kildemæssig henseende, så indeholder de dog den sandhed, at Den sorte Død var en virkelig katastrofe. Også husdyrene, bortset fra katte og hunde, skal være angrebet og døde i hobetal.¹⁹

Men der må have levet mere end nogle få mennesker på øen efter Den sorte Død, for i 1361, elleve år efter Den sorte Død, var der igen pest.²⁰ Lunds ærkebiskop Jakob II Nielsen eller Jakob Nielsen Kyrming (Kørming) rantes af denne pest og døde den 23. januar 1361 på Hammershus. I en skånsk årbog nævnes det under 1361, at *ærkebisp Jakob døde paa Hammershus og blev hvide Tirsdag* (tirsdag efter Fastelavn, den 9. februar 1361)²¹ *ført til Lund og begravet foran St.*

Laurentius' Alter, et af kirkens allerhelligste steder. Kirken var viet til Sct. Laurentius eller Skt. Lars.²² Langebek skriver i sin *Scriptores Rerum Danicarum: Peste extinguitur Anno MCCCLXI Mensis Januarii D. XXIII in Insula Burgundia*, (dansk: Han udslettes af pest år 1361 den 23 januar på øen Bornholm).²³ Om forhistorien oplyser den skånske årbog under 1358, at *ærkebiskop Jakob blev fangen i Aarhus af Sveriges Konge Erik og mistede 60 Heste med lige saa mange Sæt Harnisker af hans Tjeneres.*²⁴ Huitfeldt, der har Lunds Ærkebispers Krønike som kilde,²⁵ oplyser, at ærkebiskop Jakob II Nielsen den 5. februar 1359 på sit slot i Aarhus blev taget til fange af den svenske konge i Skåne, Erik V (Erik Magnusson), fordi */at hand icke vilde oplade Bornholm for Kongen/ som hører til Ærkebispens sæde.*²⁶ Ærkebispemænd blev ført til Linköping, hvor han dog snart efter blev frigivet. Men efter Valdemar Atterdags erobring af Skåne, Blekinge og det søndre Halland begav ærkebiskop Jakob sig reserveret til sit slot på Bornholm (han havde stået på Erik Magnussons faders, kong Magnus Erikssons, side i den indre svenske strid, og han blev desuden ved en pavelig bulle suspenderet fra sit embede).²⁷ Og på Bornholm beseglede pesten altså hans skæbne.

Overleveringen om den sorte pestdød i midten af 1300-tallet levede ifølge Ravn længe blandt bornholmerne, men han noterer dog optimistisk, at *vor Herre siden haver meget mangfoldiggjort dennem, således at det er forunderligt, så mange mennesker på sådant et lidet land kan have deres livs ophold.*²⁸ Men da Ravn levede, var der hengået hele tre århundreder efter Den sorte Død.

Ifølge Zahrtmann tog det befolkningen et par hundreder år at genrejse sig og vinde den tidligere driftighed, alt mens mindre pest-epidemier givetvis nu og da må have optrådt. Man begyndte igen at tage dele af lyngheden under plov.²⁹ Og da kom pesten for alvor igen!

Henvisninger og noter

1. Møller-Christensen, V. Pest, i: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid. Ed.: Georg Rona. Rosenkilde og Bagger, København 1968. Spalte 241. Se iverigt: Ohrt, N. Florentinsk højrenæssance i Helsingør. I: Sfinx 1998. XXI; 1: 18-23.
2. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 107: *Og haver dette arme Folk (Bornholms indbyggere) siden forladt de hedenske Afguder og vedtaget den papistiske Vildfarelse, ... udi Sygernes Tid, synderlig udi Pest, skulde Sebastianus Martyr hjælpe, saa vel som og Rochus...* Ravn bygger her formentlig på en af sine tidlige, ikke bornholmske kilder, og udsagnet om at der er tale om Bornholms indbyggere, er antagelig en deduktiv afledning. Efter håndskrift i NKS 398 fol. Afskrifter heraf fra tiden henimod 1750 findes i NKS 725 4° og 725° 4°, KB. I øvrigt må der tages reservation over for Ravns kilder. For eksempel blev Rochus, der var født i Montpeller, angrebet af Den sorte Død på vej hjem fra Rom, og han kan således ikke have været kanoniseret under Den sorte Død.
3. Valdemar Atterdag. Udvalg af kilder oversatte af Ellen Jørgensen. Udgivet af Selskabet for historiske kildeskrifters oversættelse. Kbh. 1911. Se: Af sjællandske Krønike, p. 28.
4. Ibid. Se p. 29.
5. Ulsig, Erik. Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede. Historisk Tidsskrift 1991; 91, I, 21-43. Se p. 38.
6. Valdemar Atterdag. Udvalg af kilder oversatte af Ellen Jørgensen. Udgivet af Selskabet for historiske kildeskrifters oversættelse. Kbh. 1911. Se: Af Lunde Ærkebispers Krønike, p. 89.
7. Green, A. Biskopar i Lunds stift 1060-1637 och händelser kring dem. Glerups Förlag, Lund 1973, ISBN 91-40-02762-7. P. 70.
8. Ulsig, Erik. Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede. Historisk Tidsskrift 1991; 91, I, 21-43.
9. Valdemar Atterdag. Udvalg af kilder oversatte af Ellen Jørgensen. Udgivet af Selskabet for historiske kildeskrifters oversættelse. Kbh. 1911. Se: Af sjællandske Krønike, p. 33.
10. Ibid. Se: Af Lunde Ærkebispers Krønike, p. 91.
11. Ulsig, Erik. Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede. Historisk Tidsskrift 1991; 91, I, 21-43. Se p. 42.
12. Huitfeldt, Arild. Danmarks Riges Krønike. Den anden Part chronologiæ, Kbh. 1601. Genoptryk, Rosenkilde og Bagger 1977. Pp. 504-505.
13. Et huskevers er et vers karakteriseret af, at teksten indeholder det årstal, der skal huskes. Huskevers var ganske yndede, og Huitfeldt har antagelig verset fra en krønike. Det vides for eksempel, at han ejede et pergamenthåndskrift indeholdende Lunds Ærkebispers Krønike, men mange af Hvitfeldts kilder er i øvrigt gået tabt. Se ligeledes: Valdemar Atterdag. Udvalg af kilder oversatte af Ellen Jørgensen. Udgivet af Selskabet for historiske kildeskrifters oversættelse. Kbh. 1911. Af Sigtunaaarbogen, p. 103, hvor der under 1350 er anført et andet huskevers, hvis første del rummer året 1350: *mors ceca celos l ditans orbem spoliavit (mors ceca celos = MCCCL)*.
14. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 114.
15. Indholdet af brevet er refereret i: F. V. Mansa. Bidrag til folkesygdommenes og sundhedsplejens historie i Danmark, Kbh. 1873. P. 395. Der henvises fejlagtigt til Epp. Wormii II. 1129, skal være III 1027, der udgør et brev af 22.07.1654 til Willum Worm i Leyden, hvori Worm beretter at der om pesten på modersmålet er udsendt en vejledning fra Det medicinske Fakultet. Worm skriver, at kendetegnene på pest ikke er ensartede hos alle, men veksler efter temperamenterne. Kræfternes aftagen, trykken i hjertet, angst og kulde bemægtiger sig straks i begyndelsen de fleste; der kommer svulste og bylder, og mod slutningen sorte og gustne pletter. Se: Breve fra og til Ole Worm III 1644-1654 (Nr. 1179-1796), oversat af H. D. Schepeleern, Munksgaard 1968, udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab.
16. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 114.
17. Zahrtmann, M. K. Borringholmerens historiebog I. Første og anden bog. Rønne 1934. P. 91.
18. Kofod, K. M. Bornholmske sagn og Sagaer. Kbh. 1928. P. 43.
19. Valdemar Atterdag. Udvalg af kilder oversatte af Ellen Jørgensen. Udgivet af Selskabet for historiske kildeskrifters oversættelse. Kbh. 1911. Se:

- Af en svensk Aarbog, p. 100, hvor det under 1350 anføres, at en *svær Sot og Braddød hærger saavel blandt Mennesker som blandt Kvæg*. Størstedelen af årbogen er udarbejdet i begyndelsen af det 15. århundrede, og optegnelsen kan, som påpeget af Ellen Jørgensen, ikke betragtes som samtidig med begivenheden. Se ligeledes: I. Ilmoni. Bidrag till Nordens Sjukdoms-Historia. Första Delen, Helsingfors 1846. P. 160. Ilmoni bygger her antagelig på den svenske årbog.
20. Valdemar Atterdag. Udvalg af kilder oversatte af Ellen Jørgensen. Udgivet af Selskabet for historiske kildeskrifters oversættelse. Kbh. 1911. Se: Af Sigtunaaarbogen, p. 104, hvor det under 1360 angives, at atter var der stor *Smitsot; den kaldtes barnadödh*.
 21. Bauer, R. W. Calender for Aarene fra 601 - 2200 efter Christi Fødsel. Ledetraad til Udtydning af Middelalderens Maade at datere paa. Thieles Bogtrykkeri, Kjøbenhavn 1868. Arbejdet er genudgivet af Dansk historisk Fællesforening 1964.
 22. Skånsk årbog, formentlig fra Lunds domkirke fra slutningen af det 14. århundrede. En afskrift fra det 15. århundrede i RA., (gammel signatur: DKH 1c, nu i Håndskriftssamlingen). Årbogen er trykt SRD. VI 531. Se: Valdemar Atterdag. Udvalg af kilder oversatte af Ellen Jørgensen. Udgivet af Selskabet for historiske kildeskrifters oversættelse. Kbh. 1911. Pp. 85-86. Sct. Laurentius (eller Lars) skal ifølge legenden være brændt til døde over en rist år 258, og Lunds domkirke er indviet til Sct. Laurentius. Sct. Laurentius' attribut er en rist, og de lundensiske biskopper førte risten som deres våben. Risten blev anvendt langt op i tiden, blandt andet er den fremstillet på altertavlen i Aa kirke. Aa kirkes altertavle stammer dog fra tiden efter reformationen, men Lunde stift tog bomærket til sig. Og i helt ny tid er risten netop indført som Bornholms Amtsgymnasiums bomærke (i anerkendelse af det lundensiske ærkebiskoppelige arbejde for indførelse af skole på Bornholm). Da ærkebiskop Jakob Nielsen Kyrning (Kørrning) døde på Hammershus og efterfølgende blev begravet foran Sct. Laurentius' alter i Lunds Domkirke, må dette være sket med stor respekt og anseelse. Antagelig har begravelsespladsen været et af de helligste steder i kirken.
 23. Jacobus II. Pontifex Lundensis peste exstingvitur, CXCVI Anacephalæosis vel catalogus Præsulium & Pontificum Lundensium in Scania, pp. 639-652 i Langebek J. Scriptores Rerum Danicarum, Tomus VI, 1786. KB. 35,-108-2°. P. 645.
 24. Valdemar Atterdag. Udvalg af kilder oversatte af Ellen Jørgensen. Udgivet af Selskabet for historiske kildeskrifters oversættelse. Kbh. 1911. P. 86.
 25. Arild Huitfeldt ejede et pergamenthåndskrift indeholdende Lunde Ærkebispers Krønike, se pp. 88-89 i: Valdemar Atterdag. Udvalg af kilder oversatte af Ellen Jørgensen. Udgivet af Selskabet for historiske kildeskrifters oversættelse. Kbh. 1911. Ifølge Lunde Ærkebispers Krønike blev Jakob Nilsson svigefuldt *fangen i Aahus med alle sine Folk af Sveriges Konge Erik den 4. Februar (Februarii die IV) i det Herrens Aar 1359*. Ellen Jørgensen fastsætter året for biskop Jakobs tilfangetagelse til 1358.
 26. Huitfeldt, Arild. Bispekrønike. Den Geistlige Historie offuer alt Danmarkis Rige. Kjøbenhaffn 1604. Genoptryk, Rosenkilde og Bagger 1977.
 27. Læs herom i: Lunds ärkesäte och domkyrka 1289-1536. Gottfrid Carlsson, kapitel III: Under Sveriges krona, pp. 441-467. Og se ligeledes: Green, A. Biskopar i Lunds stift 1060-1637 och händelser kring dem. Gleerups. ISBN 91-40-02762-7.
 28. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 114.
 29. Zahrtmann, M. K. Borringholmerens historiebog I. Første og anden bog. Rønne 1934. Se pp. 141-142.

IV. Pesten i 1600-tallet - tiden og situationen

Den politiske situation

I pestens tid var forholdet mellem Sverige og Danmark ofte spændt, i visse perioder mere end i andre. I Østdanmark måtte især befolkningen i Skåne undertiden udstå stærke lidelser som følge af krigsbegivenhederne (Fig. 5).¹ Den mest anspændte situation opstod vel efter den svenske feltmarskal Gustav Horns invasion nordfra i Skåne i februar 1644 og siden den danske flådes nederlag den 13. oktober 1644. Flåden blev da næsten helt tilintetgjort af en svensk-nederlandsk flåde i farvandet mellem Femern og Lolland. Herefter var den svenske flåde herre i Østersøen, og Bornholm kom til at ligge

relativt ubeskyttet for angreb udefra. Dette fik da også alvorlige følger, blandt andet blev Nexø udplyndret og Hammershus erobret. Men forud for disse alvorlige begivenheder var indbyggerne på Bornholm heller ikke upåvirkede af situationen. - Dels kom der flygtninge til øen, undertiden under dramatiske forhold. Ravn beretter for eksempel om flygtningene, der søgte øen efter Ysteds (Ystads) erobring og udplyndring i 1644, *mænd og kvinder med deres små børn udi nogle små båder og skuder, og en kvinde udi en liden båd derfra udi stor bedrøvelse og elendighed fødte sit foster på øen.*² - Dels dukkede der gang på gang fjendtlige flåder op i det bornholmske farvand, og der måtte

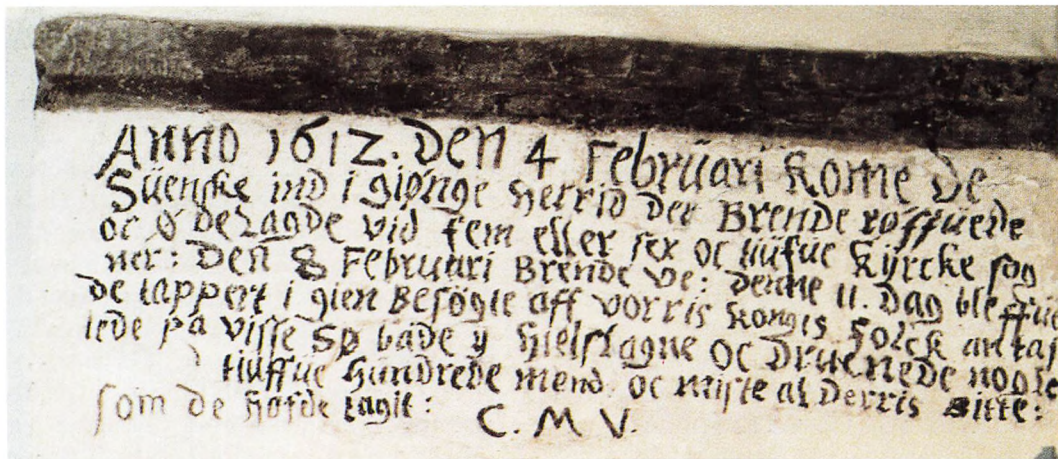

Fig. 5. I Ravlunda (Raflunde) kirke i Skåne læses på indersiden af triumfbuens søndre side denne kalkmalede indskrift: Anno 1612. Den 4 Februari kome de Süenske ind i giöngre herrid der Brende röffuede oc ødelagde vid fem eller sex oc tiufue kyrcke sogner: Den 8 Februari Brende Ve: denne 11. dag bleffue de tappert i gien besögte aff vorris kongis folck antastede på Visse Sö både y hielslagne oc Drucnede nogle [og] tiuffue hundrede mend oc miste al derris bitte: som de hafde tagit: C.M.V. - Der refereres til én af fejderne i Skåne, hvor 24 sogne under den senere kong Gustav II Adolf's ledelse gennem 6 dage blev hærget med plyndring, mord og brand. Desuden afbrændtes nogle herregårde, og det gamle kulturcenter, middelalderbyen Vä, lagdes i aske. Den 11. februar blev den svenske plyndringshær imidlertid overrasket af en dansk (skånsk) rytterstyrke ved Viitsjö og måtte flygte over isen under store tab. Under flugten gik Gustav II Adolf med hesten i en væge, og han reddedes kun med nød og næppe.

bestandig holdes strandvagt. Ravn fortæller om den stresstilstand man befandt sig i: ... *Her er ikke til at fortælle om den møjsomhed landfolket udstode dag og nat, årle [og silde] med strippen og rippen fra den ene lands ende og side til den anden, når der hørtes der være set skibe udi søen, være sig på hvad kant det kunne være, slog strax alarm, og hver var færdig at rejse immerfort did hen, skibene var stedte, udi den visse tilid man havde til Gud, han vilde og skulle frelse os fra vores fjenders magt ...*³

Vagtberedskabet var ikke kun var et kortvarigt fænomen på grund af enkeltstående tilspidsede begivenheder. Ravn fortæller, at i 1655 *D. 11. Decbr. sejlede Borrhholm forbi 25 af de svenske skibe, smaa og store tilsammen, med en nordvest vind, komme fra Wismar og vilde til Calmar til vinter-qvarter. Var da og her paa landet for de skibe alarm, saa hver mand maatte rippe frem og tilbage over landet.*⁴

Åndsliv og tænke måde

Da de nye pestepidemier i 1600-tallet gik over Bornholm, var befolkningen lige så magtesløs som 3 århundreder tidligere. Det enkelte menneskes naturopfattelse og verdensbillede var naturligvis ikke det samme i begyndelsen og i slutningen af århundredet, og man kan kun ane, hvorledes pesterne oplevedes. Men religion og magi udgjorde centrale elementer i naturopfattelsen.

I religiøs forstand var det overordnet den lutherske ortodoksi, der prægede teologien, og især efter Hans Poulsen Resen i 1615 var blevet Sjællands biskop, strammedes der op med den moderne lutherske tros lære.⁵ Grænserne blev alvorligt stukket af mellem de forbudte katolske og de tilladte lutherske trosformer ligesom også især cryptocalvinismen blev indædt bekæmpet.⁶ Og Jesper Brochmand, der efterfølgende i 1639 blev Sjællands biskop, fulgte den orthodoxe, dogmatiske linie op.

Men i virkeligheden havde reformationen først og fremmest medført en ændringsproces i det ydre. En ændringsproces som tog tid, på Bornholm nævner Ravn ethundrede og halvtreds år efter reformationen, at der i Rønne kirke endnu findes *udmalede og vel stafferede, høje og lange stager, hvorpå Mariæ navn med forgyldte bogstaver er skrevet*. Staverne er dog *som en papistisk levning ikke i brug*.⁷ Og i Knuds kirke kan man se en forgyldt efterlignelse af Sct. Knud, *som de tidligere i deres vildfarelse haver æret*.⁸

Nok havde reformatorerne tordnet mod de papistiske sæder, men principielt byggede jo lutherdommen og katolicismen på samme grundvold, og de fleste skikke fortsatte uanfægtet, undertiden med nye navne - messe blev til højmesse, gangdage blev til bededage og så videre, og nogle ritualer bestod omend i tilpasset udgave. Og visse gamle traditioner og trosformer levede endda videre næsten helt uændrede trods kirkens kritik, for eksempel aktiviteterne ved de hellige kilder⁹, se senere og Fig. 6.

Men i de højere gejstlige kredse herskede som nævnt den lutherske ortodoksi. Og denne trosform har utvivlsomt påvirket livssynet også på Bornholm. Men det må anses for givet, at de gejstlige ved Universitetet og i bispesæderne, og den menige almue i Skåne og på Bornholm, ikke har haft det helt samme verdensbillede. Præsterne, hvis uddannelse stadig var beskeden, har, skønt de var genstand for både provste- og bispevisitationer, haft deres livssyn, og også lensmanden på Hammershus har haft sit syn på tilværelsen. Lensmanden og præsterne har forstået den teologiske forklaring på årsagen til sygdom: at Gud sender pesten for at prøve de kristne i troen, for at de skal kunne bekende deres synder og gøre bod.¹⁰ Selve bodsteologien var en arv fra den katolske kirke og må som sådan formodes at have været en del af de bornholmske kirkegængeres univers. Ravn beretter for eksempel om en kvinde fra Rønne, Eline Jep Laur-

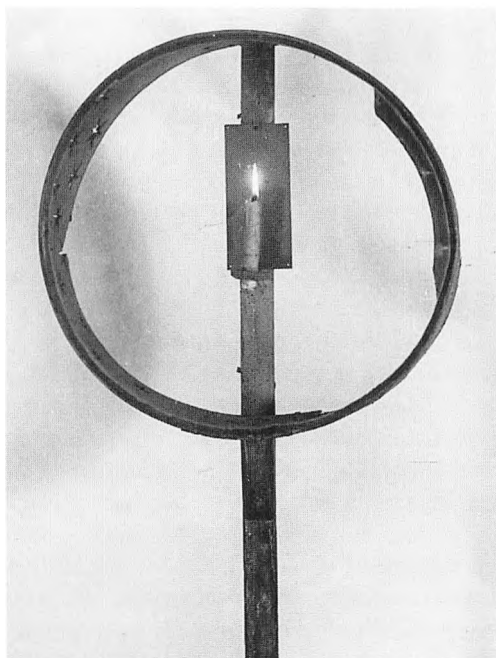

Fig. 6. Hellig Tre Kongers Stjerne. Et lys er anbragt foran en lille jernplade på en 180 cm lang stang. Lyset omgives fortil af glas i et cirkelrundt hus med en diameter af 48 cm. Huset har en dybde af 13 cm. Stjernen var i brug hvert år på Hellig Tre Kongers aften ved en procession gennem Rønnes gader op til 1839, hvor optøget da blev anført af skomager M.P. Bidstrup, der bar stjernen, efterfulgt af de tre vise mænd, skomager Chr. Holm og malermestrene O. Boss og Carsten Boss. Herefter fulgte i optøget 12 af byens ansete borgere, fremstillende de 12 apostle, udklædte i fantasidragt og bærende begfakler. Til sidst et orkester, der frembragte ledsagende musik til processionens salmer. Stjernen, der udgør et vidnesbyrd om livskraften af katolske traditioner på Bornholm 300 år efter reformationen, findes nu i Bornholms Museum.

sens, at hun den 3. juli 1653 om morgenen kl. 4 så et synderligt syn, da hun var på vej ud i byvängen. Hun så et dejligt hvidt barn på 22 års alder, havde en køn skær og hvid skjorte på, nedsiddende udi en hulfoer i byageren, tog med sin højre hånd så et bygstrå fra roden op, hvilket blev stående, og taledede sådanne ord til hende: »Så skal menneske-

ne græde over denne sæd, om [de] ikke omvende dem til bod og pønitense....«.¹¹

Troen på en straffende og retfærdig Gud var endnu til stede i sidste halvdel af 1600-tallet. Enevold Nielsen Randulf, provst ved Roskilde domkirke¹² skriver i fortalen til sin *Een kort oc eenfoldig Vndervisning*,¹³ at Gud haffver holdet det saaledis aff Begyndelse/ at naar hand i sin retfærdige Vrede Lander oc Riger/ Byer oc Stæder for Indbyggernis Ondskabs skyld med store almindelige Ris oc Plager villet hiemsøge/ da haffver hand dennem icke uforvarendis dermed offverfaldet: Men tilforne nocksom ladet true oc advare. Hvorfor hand kaldis en retvjs Dommer/ oc en Gud som daglig truer. Psal. 7. v. 12.

Den faktiske eksistens af djævle og trolddom var klar, både for gejstligheden og den højeste øvrighed. Denne tro afspejledes i prædikener, religiøse skrifter, forordninger og recesser. Den lutherske djævle- og trolddomstro var tidligt blevet præsenteret også på Bornholm. Straks efter reformationen virkede hr. Arvid Pedersøn, der havde studeret i Wittenberg 1524-25, først som landsprovst og senere tillige som præst i Ibsker og Svaneke.¹⁴ Hr. Arvid har antagelig prædiket i overensstemmelse med indholdet i de salmer, han skrev, og han har formentlig med overbevisning i stemmen til hver enkelt kirkegænger som i salmen kunnet sige: *Aff Di-effuelen est du bunden Til Helffuedis Fart!*¹⁵

I landets forskellige stifter var der langt op i 1600-tallet store forskelle i den kirkelige udvikling.¹⁶ Og Bornholms isolerede beliggenhed sammen med den dårlige præsteuddannelse kan have bidraget til at de nye trosformer senere har rodfæstet sig på øen end i det øvrige land. Mængden på agtværdige og duelige præster på øen var allerede blevet påpeget af lundebispen Frants Vormodsen på Bornholms Landsting så tidligt som fredagen nest for Pintztag 1550 (den 23. maj), hvor han noterede, at: *både Kongl. Majestæt og Hs. Værdighed havde erfaret, at paa det-*

te Land var et drabeligt og saare skadeligt bræk (mangel) på sognepræster, degne og andre kirkepersoner, og det af den årsag, at der ikke holdes skole her på landet.^{17, 18}

I det øvrige land foragtedes provsternes visitatser, almuen var fyldt af trods, og der udvistes ikke gejstligheden den fornødne agtelse.¹⁹ Ligesom på Sjælland²⁰ er det i Skåne påvist, hvorledes en af tidens mest udbredte laster, et umådeholdent drikkeri, var udbredt også i præstestanden.²¹ Forseelser *in puncto sexti* (6.te bud: Du må ikke bedrive hor) forekom ligeledes i samme stand.²¹ På Bornholm havde præsternes livsmåde heller ikke indbudt til respekt. Så tidligt som den 14. juni 1552 skrev den lybske foged, mester Hermann Boitin, til Henning Gagge, der var gejstlig jurisdiktionsfoged, og som sådan blandt andet forlenet til Spidlegård:²² *Eftersom I har befaling over dette lands gejstlige, så påligger det Eder også at sørge for, at de af hr. superintendenten udstedte synodalpåmindelser bliver efterlevet. Nu kan jeg godt gøre, at de synodalier, sal. lektor Frants (lundebispen Frans Vormordsen) sidst udstedte, ikke til hælvten bliver overholdte i sådanne artikler, der ikke uden forringelse af Guds ære må sættes til side. I ved jo godt, hvilket levned nogle præster her fører, og det gør I vel at betænke ..*^{18, 23} (fra plattysk, synodal = som er vedtaget eller bestemt på en synode, et kirkemøde).

Efterhånden fik de nye tanker dog konsekvenser, for eksempel måtte præsten i Rø, hr. Jens Christensen Cammer, efter hor i 1610 eller 1611 rømme landet på grund af opræk til en *hoersagh*. Hans efterladte gods blev, med fradrag af 10% til lensmanden, inddraget til kongen.²⁴ - For nu at blive i samme sogn, blev Rø-præsten hr. Rasmus Olsen Wiborg, som længe havde været stærkt hengiven til drik, afskediget i 1669 for *drukkenskab og andre grove fanter*. Efter en gæstprædiken i Klemensker kirke, hvor han havde været ganske overordentlig drukken, optrådte syg og ynkelig og havde

kastet alterbogen efter en af kirkegængerne, blev han ekskluderet fra kongeligt kald og nåde. At drukkenskab netop i dette tilfælde fik så alvorlige følger, må dog tilskrives en uværdig intrige iværksat af Klemenskerpræsten hr. Ole eller Oluf Jensen Aalborg, der arbejdede for at få sin præsteuddannede broder ansat i et bornholmsk embede.²⁵

Ellers kunne det godt gå at passe både kald og drik. For eksempel var Aakirkepræsten Morten Brynch meget drikfærdig, hvilket blev noteret under bispevisitatsen i 1616. Hr. Morten overkom hverken at passe præstegården eller at dyrke jorden. Han overkom heller ikke at indkræve sine retmæssige afgifter. Dette sidste, i forbindelse med at han havde »gode gaver«, kan have bidraget til at menigheden gav ham et godt skudsmål. Men biskoppen var dog knapt så tilfreds. Hr. Morten havde - måske under påvirkning af drik - trolovet en mand, der allerede var gift, med en anden kvinde.²⁶

Det er nærliggende at antage, at den ortodokse lutherdom næppe heller hurtigt fik en fremtrædende plads i den jævne bornholmers sind. I begyndelsen har det antagelig været svært at skelne mange af de nye tanker fra de gamle. Og måske har det været særlig svært, hvis både læsefærdighed og tilgang til litteratur var beskedne. Selv om læsefærdigheden har været voksende - i 1616 havde skolen i Rønne 38 disciple og i 1621 var der oprettet skole i Nexø med 12 disciple.²⁷ Og der fandtes litteratur på øen. For eksempel ejede en af de centrale skikkelser i opstanden mod det svenske styre, den senere landskaptajn Jens Pedersøn Kofoed (Fig. 7) ifølge skifteprotokollen ved sin død på Maglegård i 1691 *Den danske Lovbog, Christian Qvarts Bibel og en dansk Huspostille*.²⁸ - Nu er der ingen, der ved, hvor meget Jens Kofoed læste i sine bøger, og alment udbredt til hele befolkningen har læsefærdigheden næppe endnu været. Så sent som i 1786 nævner biskop Balle i sin visitatsberetning fra Nylarsker om den min-

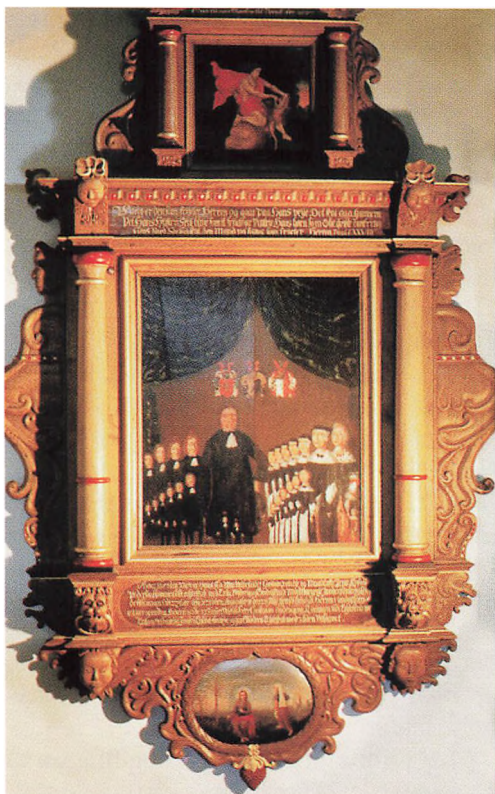

Fig. 7. Udsnit af Jens Pedersøn Kofoeds epitafium. Epitafiet er overflyttet fra den gamle Østermarie kirke til den nye, hvor det nu hænger på gavlvæggen i kirkens nordre sideskib. Dele af epitafiet har undergået en afsyring i begyndelsen af 1900-tallet, og belysningen er elendig.

Epitafiet er ophængt Gud til ære Kierken til Zirat A(nno) 1682, altså i Jens Kofoeds levetid, da han var gift med Elisabet Accaleye. Det bærer øverst et billede af Samson, der dræber løven symboliserende Jens Kofoeds kamp mod svenskerne. Storstykket fremstiller Jens Kofoed, hans to hustruer og 24 børn, idet de døde er markeret med et lille kors over hovedet. Teksten lyder: Anno 1653 den 3. Nov. er hans ko: Ma: velbestaltet Capitain. Veladle og Mandhafte Jens Kofoed Pedersøn kommen udi ecteskab med Erlig Dydterig og Gudselskende Møe Margrete Zandersdatter og lefvede de tilsammen udi 27 Aar. Aflede 21 børn. Anno 1678 den 28. Jul- hensof hun udi Herren i hendes alders 43 Aar 10 Uger og en dag. Anno 1680 de 19. Junij er Velædle Herr Capitainen anden gang kommen udi Ecteskab med Erlig og velbyrdig Jomfru Elisabet Accaleye, og har Gud deres Ecteskab med 3 börn velsignet.

dre ungdom, at *samme læste ret godt i Bog, hvilket på Bornholm ikke er sædvanligt.*²⁹

Den katolske tids milde hospitalstiftelser var borte i 1600-tallet. Hospitalerne blev efter reformationen drevet anderledes sparsomt. Den sidste katolske provst eller diacon, Hr. Skellm, formentlig præst i Nylars, flyttede ind på Spidlegård,³⁰ og efterfølgende fik adskillige andre bolig på den gamle hospitalsgård, og stiftelsen blev ved varierende ordninger allerede i lybeckertiden forringet. Kongens jurisdiktionsfoged, der blandt andet skulle tage sig af kirkens og præsternes gods og indtægterne fra bøder, forlenedes til Spidlegård, idet halvdelen af Spidlegårds indkomster skulle gå til kongen, og halvdelen til hospitalsforstanderen mod at han underholdt så mange fattige, *som renntenn ther tilliger tole kanndt.*³¹ Renten rakte ikke langt, og hospitalet blev helt inddraget med Christian V's brev af 20. november 1680 om inddragelse af al kongeskænk.³²

Overtro

Ved siden af den autoriserede kristendom, eller hvad man kunne kalde den højere mytologi, der dyrkedes i gudshusene, i kirkerne, eksisterede den lavere mytologi. Dennes hverdagslivets guder eller overnaturlige væsener dyrkedes ikke i gudshuse, men hvor som helst i naturen, og når som helst, både på hverdage og helligdage. Hans Ravnholt, der var præst i Pedersker 1618-1624, beretter om Bonavedde i Pedersker sogn og beskriver desuden bjergtroldene (de underjordiske), som boede i højene.³³ Troen på de underjordiske (og på nisserne i det øvrige land) levede fredeligt side om side med kristentroen. Og tro og overtro var undertiden så sammenvævet, at det kunne være svært at se, hvad der var hvad. Resen, der har Ravnholt som kilde, skriver i sin Danske Atlas, at Bonavedde kan se djævlæ og ånder med sine øjne. Og Resen anser ik-

ke dette for at være helt utroligt, fordi *det er sikkert, at der også andensteds har været sådanne mennesker, og det er ikke umuligt, at ånder er i stand til at vise sig for menneskelige øjne, da også selve skriften melder, at det samme hændte Elisas tjener, som på sin herres forbøn så deres gloende heste og vogn, der ikke blev set af nogen anden (2. Kong. 6).*³⁴

Dog var det ikke alle, der troede på hvad som helst. Da Rasmus Ravn beskrev Pedersker sogn i sin bornholmskrønike, noterede han, at *Er der og udi samme sogn nogle smaa høje, om hvilke er adskillige snak om nogle synderlige tilfald, hos dennem udi forrige tide skulle have været tildraget; men efterdi derom er ikke saa vist at ommelde, bestaar det derved; thi det er bedre at tie end ilde tale eller lyve.*³⁵

Og naturligvis var der tvivlere også over for den højere mytologi, den autoriserede lutherske kristendom. Men de var afskåret for at ytre sig, straffene var hårde og bestialske.³⁶ Eksempelvis kan det nævnes, at for nogle udtalelser til kolleger om bededagenes unyttighed, blev fisker Claus Leppell fra Arnager ved Vester Herreds Ret den 16. marts 1635 dømt *i kongens nåde og unåde.*³⁷ Han blev efterfølgende fængslet i 3 uger på Hammershus, og hans videre skæbne er ukendt. Meget sandsynligt kan han være blevet overført til strafarbejde på Bremerholm. Her var middellevetiden kort.

Kongelige og gejstlige tiltag

Allerede i slutningen af 1400-tallet havde den katolske kirke ude i Europa indledt en forfølgelse af Djævelens håndlangere for at komme kætteriet til livs. Efter reformationen overtog stat og kirke denne tradition for at befæste den nye trosretning. Men Martin Luthers stærke angst for troldfolk og magi kom dog ikke til at præge 1500-tallets Danmark. Måske fordi man tidligt var opmærksom på, at *kirkenefn och andre, som pleie at*

sverge om trolddomssager kunne dømmes uskyldige til ilden og umiddelbart lade dommen eksekvere. I Den Kallundborgske reces af 21. november 1576, stk. 8, bestemtes det derfor, at de, som af nævningene var blevet *ofversvorit* i trolddomssager, ikke straks skulle *rettis*. Deres sag skulle først prøves ved landstinget, altså en verdslig domstol, hvor dom skulle fældes af landsdommerne.³⁸

Men med forordningen af 12. oktober 1617 om *Troldfolk og deres medvidere*³⁹ kom der mere gang i processerne. Forordningen omhandlede hemmelige kunster, signen, manen, etc. og forbød vanbrug af Guds ord. Når der var tale om rigtigt troldfolk, som omgikkes med Djævelen, *skulle de straffis på deris hals uden ald naade*. Og for at forordningen *gud til ere* skulle efterkommes, indskærpedes alle øvrigheds personer at angive, tiltale og straffe personer, der gav sig af med at hjælpe syge. Det er åbenbart, at gejstligheden havde stor indflydelse på forordningen.⁴⁰

Med forordningen om pest og blodsot af 15. januar 1625⁴¹ var den gejstlige indflydelse stadig åbenbar. Forordningen påbød mange i øvrigt fornuftige hygiejniske forholdsregler, som dog typisk først skulle tages anvendelse næst *Guds påkaldelse*.

Ligeledes gaves forordninger den 25. september 1626⁴² og den 9. februar 1631⁴³ om indførelse af bededage, blandt andet for *nerverende och ofverhengende plager afvende eller formilde*. Præsterne indskærpedes, mest at prædike *imod dricken, sveren, ny noder paa hefferdige klededragt och de synder, som hand ved tilhørerne mest at vere tilbøielige til*. Kirkegængerne skulle *revses fra prædikestolen, og de skulle flittigt påmindes om, at hvis de icke rette deris troe och lefver efter ordet, som for dennom predickis, at deris straf saa ville blifve støre paa den yderste dag ...*

Senere gentog recessen af 27. februar 1643, Det 28. capitel: *Om troldfolk oc deris medvidere*⁴⁴ i det væsentlige bestemmelser-

ne i forordningen fra 1617, og øvrigheden indskærpedes, at den selv var hjemlet til samme straf som troldfolket, såfremt troldfolk ikke blev angivet, tiltalt og straffet.

Den ortodokse teologi blev fulgt op af religiøs opbyggelseslitteratur.^{45, 46, 47, 48, 49} Det blev heri for eksempel beskrevet, hvorledes Gud kunne sende pest og anden sygdom, krig, oprør, dyrtid, vand og ild, orme og ukrudt og undertiden udbredelse af falsk lærdom som straf, hvis øvrighed eller forældre tog let på forbrydelser eller synder.⁵⁰ Når man tænker på, hvorledes Gud straffede mennesket, forstår man, at det kunne være ganske ubehageligt at komme på *Herrens mark* eller ud i *et Herrens vejr*. Antagelig stammer talemåderne fra 15- eller 1600-tallet.

Den lutherske sygdomsopfattelse var allerede tidligt ført frem af reformatorerne, og den findes blandt andet i Morsings *En liden Bog Om Pestelentzis Aarsage/ foruaring oc Lægedom der emod* fra 1552, hvori det fremføres, at *den euige Gud aff sin gode vilge/ haffuer nu hiemmesøgt voss met sit Riss Saa ath Pestelentze Regerer och er krafftige mange stedz her udi Landit ..*⁵¹ Og i 1630 genoptryktes Peder Palladius' *Aandelig Recept oc Præservative* mod pest. Den var just ikke nogen trøst for de pestramte. Med talrige henvisninger til bibelsteder understreges det, hvorledes pesten er Guds straf, og at *straffen henger ved Synden/ som en lencke henger || om halsen paa en hund/ Der saare huo der gør sig aff met Synden/ hand bliffuer oc saa straffen quit.*⁵²

Processer mod troldfolk

Den senere lybske høvedsmand, mester Hermann Boitin, der var meget optaget af reformationen og de nye tanker, kan være den, som indførte forfølgelsen af troldfolket på Bornholm. Så tidligt som i 1545 beretter kilderne om en proces mod nogle troldkvinder på Hammershus. Bernt Knops efterfølger, junker Blasius von Wickede, havde gen-

nem nogen tid været syg, og rådet i Lybeck sendte mester Hermann Boitin til medhjælp. Ved forhør af nogle kvinder på Hammershus kom det frem, at én havde forgjort alle slottets køer, så de ikke kunne give mælk. Dette skete midt under en proces mod Anneke Hamborgs, der formentlig i en intrige med den afsatte Bernt Knops hustru Cilie og med hjælp af en anden kone, Engel Niels Svends, havde lavet en *forgiftet seddel* af pugger, rottekrudt og andre slemme ting (sedlen blev fremlagt i retten). Drikken var blevet bragt junker Blasius von Wickede i en skål for dermed at ombringe ham. Processen fandt sted nogle år før den kallundborgske reces, og domsmændene ved Hammerhus Broting var opmærksomme på, at tilståelser ved *pinligt forhør* ikke tidligere ved dansk ret klart havde været tillagt værdi af skyld. De udskød derfor dommen til afgørelse af et nævningeting, som dog ikke nåede til nogen afgørelse i sagen. Midt i det hele lykkedes det Engel Niels Svends at flygte og rømme øen, men Anneke Hamborgs blev med Det lybske Råds tjenere, Henning og Henrick, og von Wickedes egen tjener på høvedsmandens eget skib ført til Lybeck. Anneke Hamborgs kan i Lybeck meget sandsynligt være endt på bålet. Bernt Knop tog sin hustru kraftigt i forsvar, men hendes skæbne er ikke kendt.⁵³

Den lutherske kristendom og de nye tanker trængte efterhånden mere igennem, og lidt efter lidt kom der mere system i sagerne ved Hammershus Broting. Fra regnskaberne kan nævnes:

1555: - Anna Per Mogens fra Nexø blev sat i jern på slottet i 4 uger af Sweder Kettings foged, Tønnes Wilfang for nogle ubetænksomme ord og fordi man i hendes pung fandt et endeløst stykke træ, en gåsefjerpen og en barnenavle, hvorfor hun beskyldtes for trolddom. Hendes slægt klagede til Herredagen i København, hvor hun frikendtes med ret til at indstævne sine tidligere dommere.

Fig. 8. Jens Pedersøn Kofoed (1628-1691), der angav sin gamle amme for trolddom og dermed startede en proces, der førte til brænding af tre bornholmske troldkvinder på bålet i Rønne i 1652. Oliemaleri af ukendt kunstner fra Christian VIII's samling, nu i Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød. Kopi af billedet findes i Bornholms Museum.

1624: - Christoffer Olsens Hustru (Knudsker) var kyndig udi trolddom, hvorfor hun blev dømt og henrettet, hvorved hendes hovedlod (348 slettedaler) kom i kongens væрге. Til kost mens hun var behæftet og fogden for hans Umag ... 84 Daler.

1624. - Jens Skomagere Hustru (Østermarie) ligeledes henrettet for Trolddom.

1625. - Er grebet og fængseligen anholden en troldkvinde som allevegne her paa landet om gik og brugte utøjeri og trolddom tilmed hun udi langsommelig tid haver haft ord og rygte for trolddom. Hun har siddet paa slottet i 13 Uger og 3 Dage, medens sagen til Herredsting og Landsting med hende blev ført og fuldendt. Da hun aldeles ingen formue har, føres hendes kost til udgift. For hver dag 3 måltider (12 Sk.) .. ialt 11,05 Rdl. 1 Ort. Givet mestermanden, som hende *heden retted* og brænde dertil ... 4 Rdl.⁵⁴

Så sent som i 1652 brændtes i Rønne flere kvinder, der havde stået i ledtog med Djævelen. Jens Pedersøn Kofoed (Fig. 8), der siden skulle blive en af hovedmændene i opstanden den 8. december 1658 mod det svenske styre, fortjener faktisk også æren for udryddelsen af flere troldkvinde. Det begyndte med at han følte sig forgjort, og han fik mistanke om, at hans gamle amme, Boel Anne, var ansvarlig. Ved at drikke hende beruset i skjulte vidners nærvær, fik han hende til at røbe, at hun havde brugt trolddomskunst mod ham. Herefter blev hun anmeldt til byfogeden og fængslet i rådstuekælderen. Efter at have angivet fire andre kvinder i roden (troldkvinderne optrådte gerne i roder) blev hun den 6. juni 1652 levende forbrændt i Rønne for trolddom. Samtidig brændtes liget af en af de andre troldkvinde, den 80-årige Karen Christophers, der var død i fængslet.⁵⁵ En tredje af troldkvinderne, væver Hans Niemandes Trinique, styrkede sig i en brønd, mens den fjerde, Thale Baadsmands, blev brændt den 28. november 1652 efter landstingets dom. Den sidste anklagede, Annike Movrids Ibsens,

lykkedes det at få sagen op på Herredagen, hvor hun blev frikendt den 11. juni 1653. Dette var de sidste henrettelser for trolddom på Bornholm.⁵⁶

Centralt i Danmark var kirken som politisk magtfaktor nu ved at tabe terræn. Allerede ved rigsrådets forhandling med hertug Frederik om håndfæstningen 1648 efter Christian IV's død, fik gejstligheden kun en forsikring om, at det ikke skulle tillades at udøve nogen anden religion end den lutherske inden for rigets grænser, men i øvrigt måtte den lade sig nøje med et løfte om *nødtørfigt og ærlig ophold og underholdning*.⁵⁷ Denne sekundære rolle i politisk forstand fandt naturligt sin plads, fordi kirken siden reformationen havde vedholdt det lutherske øvrighedsideal: den verdslige magt havde guddommelig karakter. Efter enevældens indførelse i 1660 blev denne opfattelse særlig aktuel, og kirken kom efterfølgende kun til at fungere som et styrings- og disciplineringsinstrument. Og i denne funktion fastholdtes det strenge ortodokse livssyn.⁵⁸

Observationer og naturfænomener

Man var optaget af astrologi, og der blev taget varsler af himmelfænomener. Solformørkelser og kometer ansås, ikke alene at kunne bebude, men også forårsage pesten. Allerede i midten af 1300-tallet havde Biskop Knud - formentlig bisp i Aarhus - påpeget, at *naar der ses en Komete i Luften ..., eller naar der kommer mange Lyn og Tordenskrald,.... må man frygte for en stor Pestilens, hvis ikke den almægtige Gud i sin Barmhjertighed vil afvende den*.⁵⁹ I 1662 skriver professor i medicin ved Københavns Universitet, Christen Torkelsen Morsing, at solens og månens formørkelser ofte er årsag til pesten, og at det samme gælder Saturns og Mars's konjunktion i Jomfruens eller Tvillingernes tegn.⁶⁰

Man var derfor opmærksom på tegn, der kunne varsle pest. På Bornholm var der ik-

ke stjernekyggere, man observerede andre nærmere himmeltegn. Laurids de Thurah meddeler, formentlig efter Ravn, at *Anno 1638 skete på landet adskillige forunderlige hændelser, som iblandt andet, at der regnede blod ned, eller en materie som lignede blod, derefter kom en snart almindelig blodgang iblandt folk, hvoraf mange mennesker især børn bortdøde, hvilket blev kaldet Børnedøden.*⁶¹

Forekomst af solformørkelse, tordenbrag, lynild eller regnbuer var altså himmelfænomener, som måtte tages alvorligt, da de kunne varsle pestilens. Ravn noterede, at *Den 12. maj 1654 hørte man udi luften på een tid her over landet 26 skud, store og forfærdelige, så ild skinbarligen brændte udi luften; var på den tid ingen regn, uden den forgiftige og hidsige pestilentsen regerede da på landet meget hefteligen og havde så forgiftet luften, at den lugtede meget ilde. Så tildrog sig og d. 2. aug., da pesten allermest graserede, den forfærdelige formørkelse, da de 10 parter af solen vare slet formørkede, at man udi husene her ikke kunde se det ringeste af dagens lys, men måtte forblive stille på det sted, man var, enten siddende eller ståendes.*⁶² Enevold Nielsen Randulff, provst ved Roskilde Domkirke til 1658, der samtidigt skrev religiøs opbyggelseslitteratur, så den samme solformørkelse, men han havde endnu ikke i skrivende stund pesten inde på livet. Han tog derfor solformørkelsen som et varsel om verdens undergang og fremhævede billedet af en straffende Gud. I hans *En kort oc eenfoldig Undervisning aff Guds Ord/ hvorledis mand nyttelig oc saliglig skal betracte Den store oc skrecklige Formørkelse/ Som Skeede i Solen. Den 2. Augusti i dette Aar 1654*, trykt 1655, skriver han i indledningen, at *Iblandt saadanne seltomme underlige Tegen/ hvor ved GUd den allerhøyeste paaminder Verden om offverhengendis stor Straff oc U=lycke/ maa med all rette tellis oc regnis den extraordinai store Formørckelse/ som begaff sig i Solen den*

*anden Augusti sidst forleden. At samme Formørckelse skulde bliffve saa stor/ saa der om høy lius Dag skulde vorde bellemørckt/ att Mennisken ey kunde see uden Lius bleff tændt.*⁴⁹

Randulffs og Ravns opfattelse af, hvad solformørkelsen skulle betyde, er forskellige. Men deres observationer er åbenbart sket samtidigt, nemlig den 2. august 1654, og af begges beretninger fremgår det, at formørkelsen var ganske omfattende. I overensstemmelse hermed meddeler Randulff, at formørkelsen lod sig *tilsiune paa alle Stæder i den ganske Verden* . Randulffs værk blev udsendt, mens Ravn skrev på bornholmskrøniken, og det kan derfor ikke udelukkes, at Ravn kan have kendt Randulff. Men da ordvalget i de to beretninger er helt forskelligt, ligesom opfattelsen af formørkelsens betydning er det, må man indtil videre antage, at Ravns beskrivelse, ligesom Randulffs, hver for sig udgør selvstændige, primære kildeoplysninger.

Medicinske og hygiejniske forholdsregler

Allerede i 1500-tallet var der på dansk udgivet pestbøger, hvor læsekyndige kunde finde lægedom for pesten. Henrick Smidt i Malmø havde udgivet *En Bog om Pestelentzis Aarsage/ foruaring och Legedom dere-mod/ tilsammen lest aff Lerdemens Bøger*, og Christiern Morsing havde udarbejdet en bog med næsten samme titel *En liden Bog Om Pestelentzis Aarsage/ Foruaring oc Lægedom der emod*. Bøgerne må have haft en vis udbredelse, for de kom i flere udgaver.⁶³

Ligesom teologerne var Det medicinske Fakultet ved Københavns Universitet i 1619 af den opfattelse, at pest var en Guds straf. Som forebyggelse anbefalede Fakultetet pønitense (anger og bod), og at bede og påkalde,⁶⁴ og Fakultetet lod / *den gemeene Mand til gaffn .. aff Chriistelige Metlidende oc Kierlighed .. udgaa en kaart Undervis-*

ning/ om samme Siugdoms herkomst oc aarsager. Det ansås, at pesten kunne forårsages af smitte fra andre steder og et usundt leved. Det anbefaledes / at fly snart langt bort der fra og komme seent igen. Desuden gaves anvisning på forskellige hygiejniske forholdsregler og helbredelsesmidler mod denne giftige Kranckhed.⁶⁴

Den 15. januar 1625 gav Christian IV paa vort slot Kiøbenhafn en forordning Om hvorledes der skal forholdes under pest og blodsot og sådanne smitsomme sygers tid. Forordningen var vel gennemarbejdet og detaljeret. I flere kapitler indeholdt den påbud om påkaldelse af Gud, men der fandtes også påbud om at undgå smitte, for eksempel skulle præsten ved begravelse af en pestdød i kirken allene giøre kort oc half så længe ligpredicken og på kirkegården i steden for ligpredicken allene giøre en kort formaning.⁶⁵ Det er uvist i hvilket omfang forordningen blev overholdt på Bornholm. Det var overvejende præsterne, der skulle råde og passe på.

Bartskærere og læger

I visse perioder var der barberer på Bornholm. På Hammershus skal der have været bartskærere så tidligt som 1530, og den første kendte er Morten Resich, der var bartskær på Hammershus i årene 1598-1599.⁶⁶ Den 4. december 1594 tillod Christian IV befalingsmanden på Hammershus, Hans Lindenov, at holde en præst, en badskær og en rettermand med en løn af henholdsvis 20, 22 og 20 daler årligt.⁶⁷

Den danske flåde var den 3. august 1657 kommet til Nexø og havde fra reden landsat 138 syge.⁶⁸ Og i årene 1657 og 1658 virkede i Nexø en uddannet barber, kirurgen Johann Graff.^{69, 70}

Mester Bertel Johansen, der var *feltskier* for den svenske garnison på Hammershus i 1658, praktiserede senere i Rønne, hvilket ses af, at han med andre betalte 1/10 af sin

formue (den ekstraskat, der i 1661 blev udskrevet til opkøb af skånsk adelsgoods,⁷¹ det såkaldte æquivalente vederlag (se senere)).

Men bartskærerne stod først og fremmest til rådighed for militært personale; almenheden måtte generelt klare sig selv.

Den første læge på Bornholm var Johan Conrad Dippel, der sad som statsfange på Hammershus fra 1719 til 1727, gennem de fleste år dog i honnet arrest. Dette indebar, at han i et vist omfang havde mulighed for at virke som medicus eller læge for øens befolkning.⁷² Men Dippel kom først (ufrivilligt) til øen 34 år efter den sidste pest (Lille Død), og der var således i pestens tid ingen medicus eller læge at søge råd hos.

Urtemedicin og farmaci

Farmacien havde forlængst holdt sit indtog i Europa, og på Bornholm var man ikke uden folkemedicinsk tradition. Ravn nævner i 1671, at *adskillige sygdomme vanker her, nemlig: feber, gulsot, cholica, rosen, tandpine, ja mange andre deslige, hvorimod Gud og naturen haver skaffet raad her hos denem udi urterne, som landfolket bruger, naar de af nogen saadan syge bliver beladet.*⁷³

Ravn nævner dog intet om anvendelse af urterne ved pest. I det øvrige land kendte man til anbringelse af pulvere i plastre, der kunne anbringes direkte på byldeerne.⁷⁴ Man kunne også anvende afkog af urterne eller udtræk ved hjælp af brændevin. Et andet udtræk, pesteddike, der havde været anvendt langt før 1600-tallet,⁷⁵ også profylaktisk (til at forebygge sygdom) i maden, var i brug helt op i 1800-tallet. Pesteddike kunne som beskrevet af Mangor⁷⁶ bestå af ruder, salvie, pebermynte, malurt og lavendelblomster, én håndfuld af hver, som fik lov at trække på 2 potter god vineddike. Eddiken hældtes herefter på flasker, og der tilsattes et halvt lod kamfer til hver flaske. Denne eddike kunne anvendes, når man gik ind og ud hos syge med hidsige, smitsomme sygdomme. Man

kunne lugte til eddiken, skylle munden dermed eller synke eddiken. Pesteddiken kunne også stænkes på gulvet, og i den syges seng, hvor den fik lov at afdampe,⁷⁶ en administrationsform, der henleder tanken på sakral håndtering af vievand.

Men på Bornholm måtte man fremstille medicinen selv, og folkefarmaciens omfang er ukendt. I hele 1600-tallet fandtes der ikke noget apotek på øen, på trods af at kongen (Frederik III) den 20. jan 1649 havde givet Johan Georg Rublachert eneret på at drive et apotek. Men apoteket kom aldrig på fode,⁷⁷ og først små ét hundrede år efter pestens tid oprettedes det første apotek. Johan Friedrich Dircks havde i 1760 efter eksamen ved Det medicinske Fakultet fået privilegium til at drive apotek på øen. Dircks havde foruden ret til at drive farmaci tillige ret til at praktisere som læge. Men bornholmerne havde åbenbart endnu ikke tradition for at benytte sig af den autoriserede medicin, for Dircks havde svært at ernære sig i sine professioner. Da skarpretterembedet i 1780 blev ledigt, søgte Dircks derfor om embedets indtægter mod at varetage og selv bekoste indforskrivning af skarpretter fra Sjælland, når sådant arbejde skulle udføres. I ansøgningen til amtmanden angiver Dircks blandt andet, at det var vanskeligt at finde levebrød *iblandt en mængde indvånere, der aldrig vaar vant til at bruge noget for deres helbred.*⁷⁸ Naturligvis skal udsagnet ses i lyset af selve den sammenhæng, hvori det er fremført, men dets rigtighed kan forekomme sandsynligt, blandt andet på baggrund af Rønnes daværende beskedne størrelse og de i øvrigt relativt vanskelige betingelser for fysisk kommunikation, vejene var elendige.^{79, 80, 81}

En vis materiel forudsætning for at klare sig uden apotek, selv i pestens tid, var til stede. Mag. Claus Predbjørnsen Langsted, præst i Bodilsker og Nexø 1671-1682, kunne nævne, at *Med urter, som er nødvendige i medicinen, er denne ø i den grad velforsynet, at den, hvad enten man ser hen til na-*

*turskønheden eller til nytten, med rette kan kaldes et Parnassus.*⁸² Og hundrede år efter beskrev amtmand J.C. Urne detaljeret de mange lægende urter, der voksede.⁸³ Og Thurah oplyste efterfølgende, at *de indfødte Indbyggere ... veed ei at sige af nogen slags Medicamenter, uden de, som de selv tillave af simple, dog skiønne Sundheds Urter, som vor HÆrre lader voxee paa Markerne hos dem selv, eller og andre gemene Huus-Raad.*⁸⁴ Formentlig bygger Thurah her blandt andet på Urne. Men Urne beretter dog i sin Bornholmsbeskrivelse fra 1745, at den gemene mand traditionelt oftest klarer sig med peber, brændevin og enebærolie, og når man vil gøre midlet ekstra stærkt, tilblandes ingefær, bøssekrudt eller svovl.⁸³

Den hvide magi

Mere centralt i Danmark havde de kirkelige autoriteter allerede siden reformationen været på vagt over for de kloge folk. Peder Palladius kunne om troldkvinden berette, at hun kunne *seyne for ict och slich*, og at hun vidste *saa mange lange remser, som Diefflen och munche haffde lærd hinde.*⁸⁵ Troldfolket havde dets egne ritualer og metoder. Ofte kunne der være tale om tidligere katolske ritualer, for eksempel nadverens forvandringsritual: *hoc est corpus* (dansk: dette er [Guds sande] legeme), som senere blev til: *hokus pokus*,⁸⁶ - og *fliokus* er formentlig en forvanskning af *filius corpus* (dansk: sønnens legeme),⁸⁷ eller signeformler som indeholdt andre katolske elementer, for eksempel helgenpåkaldelse med videre. Naturligvis var det for gejstligheden et problem, at de katolske elementer ikke fuldstændigt var udrenset. Men, som påpeget af historikeren Sejr Jensen, var måske en dybere psykologisk årsag til mishaget den konkurrence, 1500- og 1600-tallets teologiske elite fornemmede. Man var man af den anskuelse, at sygdommene var sendt af Gud for at prøve mennesket, for at få mennesket til at angre og gøre

bod. Medførte sygdommen invaliditet eller død, fortjente man som syndigt menneske at tage sin retfærdige straf. Men var mennesket blevet ramt af sygdom eller ulykke, så kunne de kloge folk imidlertid forklare hændelsen som trolddom, altså ikke som Guds straf, og syndsbevistheden kunne derved svækkes eller fjernes. De, som fik hjælp hos de kloge folk, undgik altså prøvelsen eller straffen.⁸⁸ Sejr Jensen kan meget langt have ret i denne påstand, men man kan heller ikke bortse fra det elementære faktum, at frænde kan være frænde værst. Ganske simpelt kan det have været sådan, at de højere »statsautoriserede« mytologer umiddelbart hadede den lavere mytologi, simpelt hen fordi den højere mytologi var den »rigtige«, og den lavere den »forkerte«.

Så selv om de hvide magikere ikke benyttede sig af maleficium, det vil sige »gøren fortræd« eller »sort« magi, så var de dog at anse som troldfolk, og de skulle straffes som sådanne.⁸⁹ Derfor betragtede teologerne de kloge folk som kættere, og kirken drev på med forordningen af 1617. Og senere blev bestemmelsen indskærpet i Kirkeritualet af 1685.⁹⁰

På Bornholm har der sandsynligvis også i pestens tid været kloge folk, således at man ikke udelukkende var henvist til Guds straf og måske et godt skud bøssekrudt indvortes. Men kloge folk på øen synes først beskrevet i begyndelsen af 1800-tallet. P.N. Skovgaard beretter da - altså ca. 150 år efter pestens tid - , at de sygdomme, som stundom indfalde, drives mest bort af Landets egne Indbyggere, blandt hvilke især nogle Kjærlinger.... drive Kvaksalving med forbundne Signen, Maalen, Støbning o.d. ganske uformeent, til mange Syges aldeles Fordærvelse.⁹¹ Skovgaard fortæller for eksempel om støbningen, at den gik til omtrent på følgende måde: *Signe kærtingen, eller som det her hedder: den kloge Konen, har fem Slags Bly, eller egentlig disse Sorter: Almindeligt Bly, Klædebly (hvori Stemplen på Klæde staaer), Kirkebly*

*(af gamle kasserede Kirke=Vinduer), Korsbly (Vinduesbly hvor Lodningen er) og for det femte, arvet Sølv, hvilke fem Sorter smælttes sammen ved ni Slags Ild (ni Slags Brænde, af ni forskellige Slags Træ), og dernæst gydes det ud over Patientens Hoved igjennem en aabnet Saks eller et Sold eller deslige i en Bøtte Vand; imidlertid forfarer Helsekjærlingen med en uforstaaelig Mumlen og forskellige Gebærder, indtil hele Forretningen er til Ende. Mærkeligt er det ellers at slig Støbning foretages paa samme Maade over Mennesker som over Dyr saasom Heste, Køer, o.d.*⁹² Skovgaards beskrivelse af bornholmsk magi er den ældst kendte, men dog er den omkring 150 år yngre end pesterne, og Skovgaards kritiske indstilling til magien er et produkt af hans samtid, antagelig har den ikke kun at gøre med teologiske forbehold, den refererer sandsynligvis også til kvaksalver-begrebet. På Skovgaards tid var det i øvrigt blevet muligt at få medicinsk hjælp ved sygdom: der var kommet både en regimentsfeltskærer og en apoteker i Rønne, samt en landkirurg i Nexø. I 1600-tallet stod man, som det efterfølgende skal ses, helt uden medicinsk hjælp. Dette havde dog i praksis næppe den store betydning, al den stund, at der ikke fandtes nogen effektiv behandling af de epidemiske sygdomme, højst profylakse eller forebyggelse af smitte, at: / *fly snart bort der fra og komme seent igen.*⁶⁴

Hellige kilder

Ligesom det øvrige land havde Bornholm sine hellige kilder, der havde været i brug længe før reformationen.⁹³

I beskrivelsen over Bornholm, som indkom til dr. Ole Worm i 1625,⁹⁴ nævnes det, at der en lille halvfjerding vej nordøst for Rø kirke ved strandbredden (på strandbakken) findes nogle gamle mure af et kapel, som i *paffuedommet* har været viet til *Den hellige Trefoldighed, og at landsens indbyggere paa hellige trefoldighedß søndag (søn-*

Fig. 9. Kolde kilde i Almindingen i maj måned 1998.

dag efter pinse) *begået der megen superstition* (overtro). I en dyb dal syd for kapellet findes en stenhob, oplagt med menneskehånd, som er bred oven på og kaldes et alter. Herpå finder man mangfoldige kors med hår af mennesker og kvæg indsatte og klude med adskillige farver. Kilden er besværlig at komme ned til. Den findes i havstokken, og vandet slår op i kilden, således at den altid er fuld af vand. *Till denne kilde haffue de i fordom dage henreist at toe sig for adskillige legemenß siugdum og brech.*⁹⁵

Beskrivelsen er udfærdiget kort efter superintendenten Mads Jensen Medelfars (latin: Mathias Jani) visitatsbesøg på øen i 1621, og den ortodokse lutherske reformation afspejler sig tydeligt. Men de farvede klude og håret af mennesker og dyr er dog et tegn på, at der stadig i 1625 synes at foregå en vis aktivitet ved kilden. Man må derfor antage, at kildevand op gennem det 17.

århundrede har været anvendt ved sygdomsbehandling, herunder også ved pest. Som beskrevet har man formentlig mest anvendt det salte vand udvortes.⁹⁶

Men andre hellige kilder, for eksempel Salomons kilde på Hammeren⁹⁷ eller Kolde kilde i Almindingen (Fig. 9), havde meget fint drikkevand, og disse kan blandt andet ligeledes tænkes være søgt. Det fremgår af bornholmsbeskrivelsen fra 1625,⁹⁴ under Aaker, at der ikke langt fra *Gammellborg og Lilleborg er en vellekilde, kaldett Kaldekilde, meget vellsmagende vand, hoeß huillchen der i gammell dage brugtiß stor superstition och vell endnu vndertiden aff menniskan.*⁹⁸ På trods af, at præsterne var indskærpet, at kildebesøg burde indstilles, tyede man altså stadig til Kolde Kildes helbredende kræfter endnu i 1625. Og kirken kom efterfølgende til at leve i et dualistisk forhold til de senere kildemarkeder. I Kolde

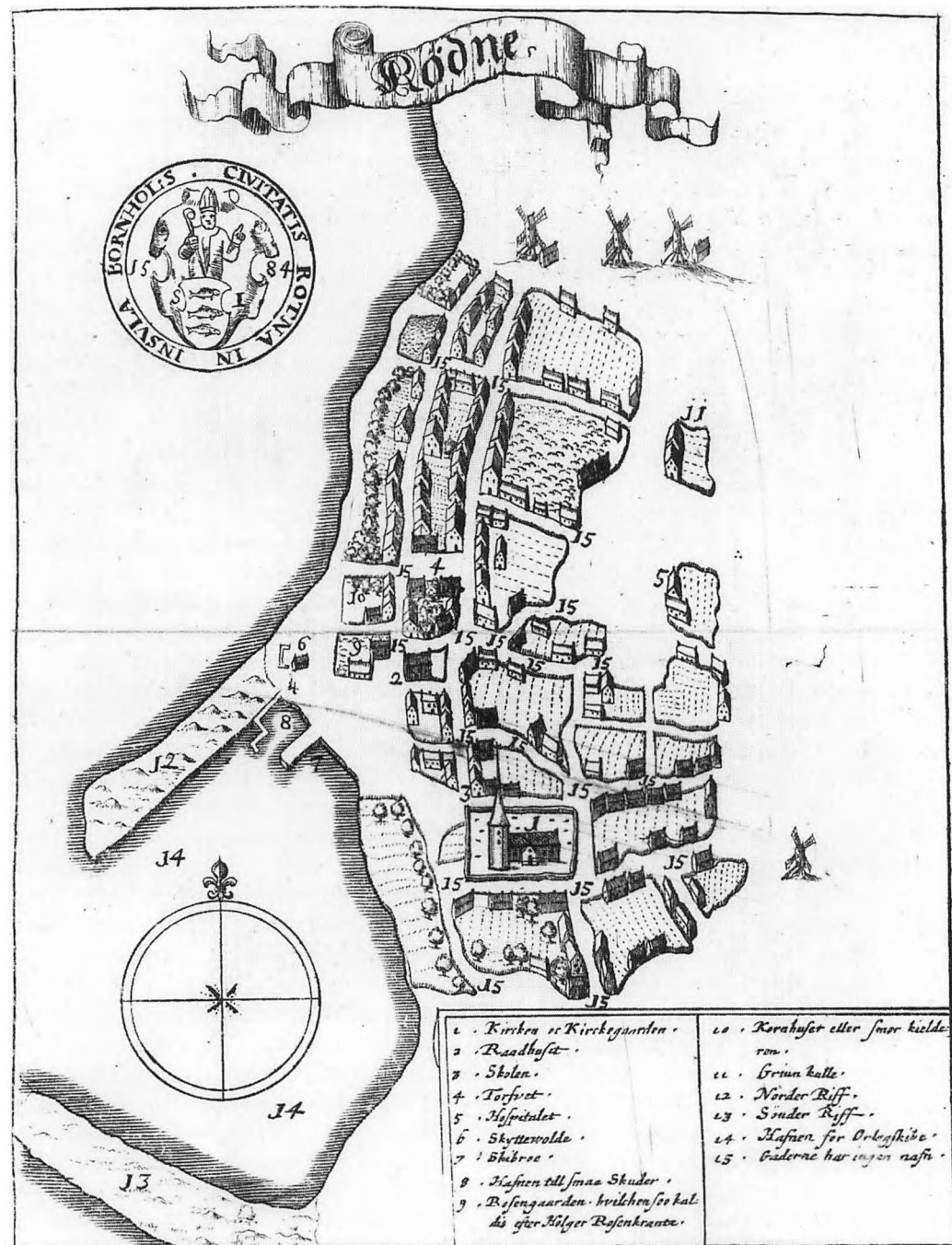

Fig. 10. Rønne som byen ifølge Resen så ud på tidspunktet omkring Lille Død i 1676. Man ser foruden kirken, både skolen og hospitalet, som de 10 superintendent Poul Mortensen Aastrup i 1616 og Mads Jensen Medelfar i 1621 visiterede. Foto fra Petri Resenii Atlas Danicus, Anno MDCLXXVII. Det kongelige Biblioteks Kortsamling.

kilde var der ifølge Thurah *sat en Skaal, hvorudi en og anden af de tilstædeværende lægger en Almisse, hvilken siden bliver dellet imellem Aakirke=Byes Hospital og Nye Lars = Kirke, og kan ved hver St. Johannes = Aften, omtrent beløbe til 3. Rdlr.*⁹⁹ Dette kan naturligvis have blødgjort kirkens syn på aktiviteterne ved kilderne. Ved Helligdomskilden i Rø blev ligeledes *ved St. Johannis Tider .. sat en Leer = Skaal ved Kildens Aabning, hvorudi barmhiertlige Folk lægger Almisse, som omtrent Aarlig kan beløbe til et par Slette Daler, hvilke gives til Røe = Kirke.*¹⁰⁰

Hospitalerne

Bornholm havde i 1600-tallet to nosocomier eller hospitaler.

1. Spidlegård lå godt 2 km. vestnordvest for Aakirkeby ved Læsåen og var i brug allerede i 1334, hvor ærkebisp Karl Eriksen (1325-1334) i sit testamente skænkede det tyve skånske mark (latin: *Item domui leprosororum in Borendeholm xx marchas denar*),¹⁰¹ og i 1379 fik hospitalet eller dets kapel af biskop Niels Jensen (1361-1379) overdraget 2 messebøger.¹⁰² Alle ydelser til hospitalet blev stoppet i 1681 og bygningerne forfaldt herefter,¹⁰³ men i 1694 lykkedes det ved aakirkepræsten Thue Lysters hjælp at rejse et nyt hospital i selve Aakirkeby, hvor det i mange år herefter lå direkte over for Aakirke. Hospitalshuset ligger i dag genopført efter en brand på samme sted, og der er indmuret en mindeplade i facaden.

2. Rønne Hospital lå ifølge Resen¹⁰⁴ i 1600-tallet på østsiden af byens grønning (se Fig. 10). Som allerede påpeget af Zahrtmann bør hospitalets oprindelse, ligesom Spidlegårds, søges i middelalderen, og antagelig skal Rønne Hospital fra starten have ligget på samme sted ved den senere såkaldte Lergårds Plads eller Store Plads (nu: St. Torv), altså uden for og adskilt fra byen ved en grønning.¹⁰⁵ Der kendes to testamen-

tariske gavebreve fra det 16.- og 17. århundrede. I 1586 gav lensmanden på Hammershus Henrik Brahe og hustru Lene Thott Frostegård i Aaker (56. selvejergård) til hospitalet, og i 1630 gav rådmand Holger Matzen Pilegård i Olsker (33. selvejergård) til Rønne kirke og hospital.¹⁰⁶ Ravn nævner i 1671 om hospitalet eller almissehuset, at Holger Rosenkrantz til Glimminge, der var lensmand og havde Hammershus i forlening af hs. kgl. Majestæt, haver bekostet (Ao. 1639), ladet opbygge og allersidst fundere, hvorudi nu udi disse vanskelige tider ikke flere end 8 eller 10 personer kan opholdes.¹⁰⁷ Der er altså her tale om dels selve bygningen, dels en donation. Men hospitalstiftelsen går længere tilbage i tiden, end den opfattelse man kan få af Ravns notater.

Hospitalerne kunne ikke yde de pepestyge nogen hjælp. Dels var pladserne få, og dels de var belagte med kronisk syge eller fattige mennesker med handikaps, der gjorde at de ikke var i stand til at forsørge sig selv. Og desuden var der - selv med de meget få hospitalspladser - fra begyndelsen af 1600-tallet problemer med underholdet af lemmerne, i hvert fald på Spidlegårds Hospital. Dette fremgår af superintendenternes mester Poul Mortensen Aastrups (latin: *Paulus Martinus Ostrupi*) og doctor Mads Jensens Medelfars (latin: *Mathias Jani*, se Fig. 9) noteringer i visitatsbogen ved besøgene i henholdsvis 1616 og 1621.¹⁰⁸ Mester Poul Mortensen Aastrup bemærkede, at *ved Spedelegaard er 2 fattige stackarle, men tidligere 4, som underholdis af slottet megit armeligen. Dennem giffuis begge* (»begge« er overstreget af Dr. Matthias) *huer maanit (huer om Maanit Dr. Matth.) en strøgen schieppemiel, it faar (it half faar. Dr. Matth.), tu (?) fierdinger øl, (en fierding øl. Dr. Matth.), en fierding kukiød (skulle fire haue, de faae kun huer et lidet støcke. Dr. Matth.) NB. De faae huercken Smør, fisk, schu, kleder, eller andet i nogen måde. Spedalebønder, som ere 9, henter fetalje aff slottet, ager deris bud och*

Fig. 11. Mads Jensen Middelfar (latin: Mathias Janus), superintendent i Lund, skomagerson fra Middelfart, kendt for sin veltalenhed. Visiterede på Bornholm i 1621, tre år efter Anden død. Selv, ligesom sin formand Poul Mortensen Aastrup, død af pest. Begravet i Lunds Domkirke i 1637. Oliemaleri på epitafium i kirken fremstillende biskoppen, hans tredje hustru, syv sønner og fem døtre. Nederst skimtes hans valgspog: *Sermo Dei acutior gladio* (dansk: Guds ord er skarper end sværd). Foto i Lunds Universitets Arkæologiska Institutionen och Historiska Museet.

holder huset vedlige.¹⁰⁹ Fem år efter noterede Mads Jensen Medelfar (Dr. Matthias) om Spidlegårds hospital: *Fra Hospitalet klagis aarlig at vere tagen, først torsk 3 tønder, Gryn 8 Skpr., Smør 2 pund, flesk 4 pund, Giæs 12, Lybsgra 24 alne, Lerrit 24 alne, Sko 4 par, Toppen af melet. 3 er derinde, skulle vere 4 etc. Johan Jons Beretning, en aff de finge derinde, haffr verrit i 19 Aar, fød i Faabord i Fyn. 18 Bønder sculle en part holde huset ferdig met leer och Tag, en part drage om i Landet at hente Allmisse til dem. Men de 9 er tagen til slottet oc gjør dem ingen tieniste, de andre ni tiener dem, dog som Gud veed.¹¹⁰*

I Rønne var situationen knapt så alvorlig. Mester Poul Mortensen Aastrup noterede på sin visitats i 1616: *In Nosocomio aluntur 10 pauperes. Redictus sunt vel nulli, vel valde exigui, nec illis miseris alendis sufficientes*, (dansk: På hospitalet underholdes 10 fattige. Ingen er blevet smidt ud, hverken de meget nødlidende, eller de, der skal sørge for hine ulykkelige, som skal underholdes).

Som det fremgår af ærkebispens Karls Eriksens testamente,¹⁰¹ var de bornholmske nosocomier i middelalderen leprosorier (hospitalet), altså sygehuse til patienter med lepra eller spedalskhed; i det 15. og 16. århundrede blev spedalskheden mere og mere

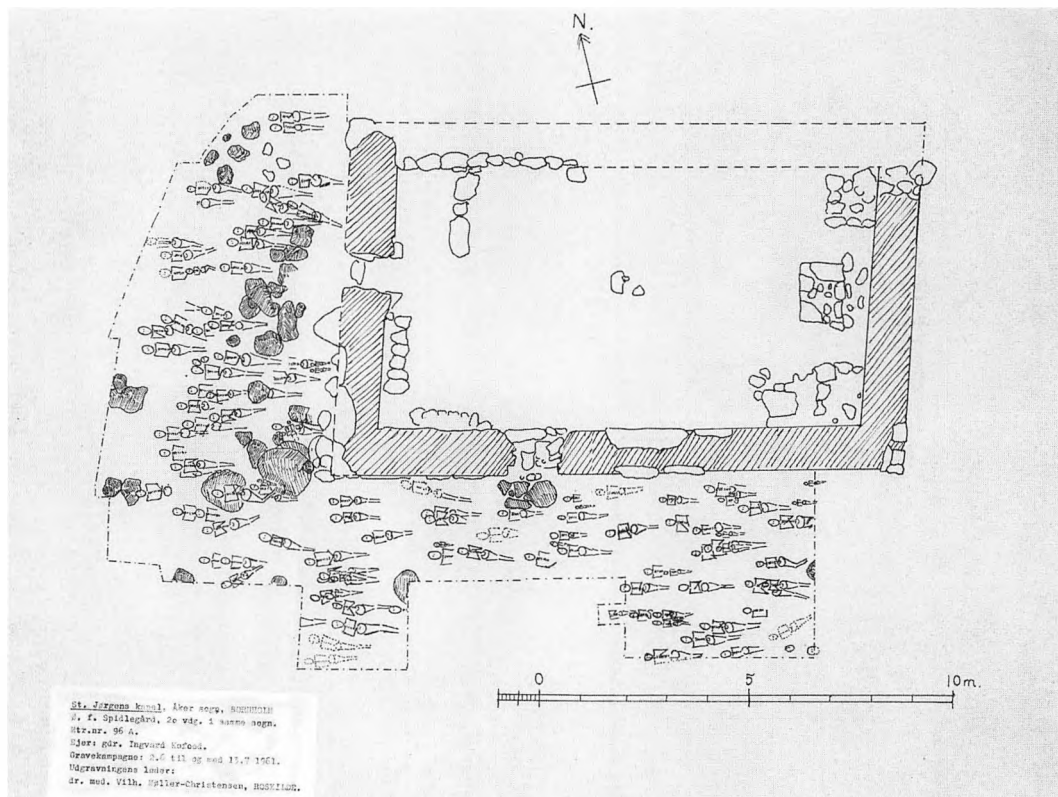

Fig. 12. Skitse fra udgravningen ved Spidlegårds eller Sct. Jørgens kapel i sommeren 1961. Det ses, at de døde overvejende ikke, som prøveudgravningen først gav indtryk af, er nedlagt ordnet ved siden af hinanden. Kirkegården må have været i brug gennem en længere tidsperiode. Bornholms Museum.

sjældnen, og patienter med andre sygdomme rykkede ind. Men samtidigt indførtes, som nævnt oven for, besparelser.

I sommeren 1960 foretog professor V. Møller-Christensen en prøveudgravning ved Spidlegårds kapel. Der blev fundet to skeletter med sikre *spedalskhedsforandringer*, hvilket understøttede den allerede etablerede viden om, at Spidlegårds eller Sct. Jørgens kapel er Bornholms gamle *spedalskhedskirke*. I kirkegårdens yngste begravelseslag fandtes to andre skeletter, som havde typiske *syfilisforandringer*.¹¹¹ Nogle af de sidste spidlegårdsllemmer synes derved at have haft syfilis, som kunne give langvarig invaliditet. Syfilis spredte sig netop i Europa efter Amerikas opdagelse, og Bornholm

synes altså ikke at have undgået sygdommen. Under prøveudgravningen konstateres det desuden, at de døde lå med en indbyrdes afstand på kun 40-50 cm. Det så ud til, at de var begravet nogenlunde samtidigt. Da man formentlig ikke havde haft nogen kirkegårdsplan, sluttede Møller-Christensen, at de døde ikke kunne være blevet begravet så regelmæssigt over et længere tidsrum, og at de måtte være kommet i jorden på én gang. Der kunne altså være tale om en epidemi. Men en senere udgravning, i sommeren 1961, synes dog at vise, at de fleste begravelser må have fundet sted gennem en længere tidsperiode (se Fig. 12).^{112, 113, 114} Der blev under udgravningen optaget ialt 125 skeletter, som blev overført til Københavns

Universitets patologisk-anatomiske Institut. De videre undersøgelser vil foruden antropologiske oplysninger kunne give oplysninger om spidlegårdslemmernes sygdoms panorama i forskellige tidsperioder. Men indtil videre synes resultaterne upublicerede. Udgravningen gav imidlertid et indtryk af kirkegårdens omfang. Den strakte sig mod vest ud til en linie ca. 5 meter fra kapellets vestgavl, mod nord var kirkegården totalt bortgravet, mod øst fortsatte kirkegården ind under et nyt stendige og ud under en markvej, ligesom den mod syd fortsatte ind under den nuværende vejbane, hvor praktiske hensyn umuliggjorde videre undersøgelser.

De peстыges situation

Når Gud straffede med pest, gav han ikke ved døren. Pesten kunne mærkes fra den ene dag til den anden, og den havde hos den enkelte et meget hurtigt forløb. Når man betragter tidens terapeutiske tilbud, forstår man, at det var meget lidt, bortset fra almen symptomlindring, man kunne nå at hjælpe med, før døden indtrådte.

De peстыge, som overlevede pesten, har derimod, i rekreationsfasen, kunnet gøre bod, og nogle har måske fået behandling med urter, bøssekrudd med videre. Måske har de endda fået vand fra de hellige kilder. Men tidens uautoriserede eller ikke-gejstlige magikere, troldfolkene eller de senere såkaldte kloge koner eller mænd, har næppe udgjort noget betydende element i behandlingen af de peстыge. Dels kan man formode, at de kun har været lidet motiverede til at gå ind til de peстыge på grund af smittefaren, dels blev de formentlig selv ramt og taget af pesten. Og desuden skulle de gå varsomt frem for at undgå risikoen for at blive anklaget for udøvelse af trolddom. Blandt de samtidige trolddomsprocesser foreligger heller ikke nogen sag i forbindelse med peстыge.

De enkelte bartskærere, som i kortere pe-

rioder opholdt sig på øen, behandlede som tidligere nævnt militært personel, og i næppe nogen større udstrækning civile. Og de havde i realiteten heller intet helbredende at tilbyde. Højst kunne de ved ægte pest hjælpe ved at skære pestbyldeerne op og derved at skaffe afløb for materien. De peстыges smerter kunne derved lindres, men helbredelse var der ikke tale om.

Henvisninger og noter

1. Læs herom i: Röndahl, Uno. Skåneland utan förskoning. Karlshamn 1981. Og samme forfatter: Skåneland ur det fördolda. Karlshamn 1996.
2. Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike, 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske Samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. P. 76.
I forbindelse med Ysteds udplyndring flygtede folk ikke kun til Bornholm, adskillige bragte sig i sikkerhed i København, blandt andet rådmanden Hans Raffn og Zegud Nielsen. Ifølge mandtallet over hovedskatten 1645 i København ses det, at i Leyerstrede boede: Hans Rafn aff Ysted fordfrefuen og Peder Pedersen skreder fordfrefuen af Ysted; i Hyskenstrede boede Zegud Nielsen fordeffuen aff Ysted og En presteencke aff Ysted fordreffuen. Se: Kjøbenhavns Diplomatarium, udgivet af O. Nielsen, bind VI, p. 243 og p. 245.
Efter freden i 1645 vendte adskillige hjem igen, blandt andet ankom til Ysted i september og oktober 6 skibe fra København med *atskillig flöt-tegodtz som tilhöerer borgerne her ibidem* og ligeledes en skude fra Bornholm. Se: Ystads tol-dregnskaber, RA. Wimarson, Nils omtaler begivenhederne i: Ystad mot slutet av danska tiden. I: Festskrift utgiven av Ystads fornminnesförening den 7. Augusti 1918. Tryckeribolaget Södra Skåne. Ystad 1918. P. 46.
3. Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike, 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske Samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 77.
4. Ibid. Se p. 96.
5. Komerup, Bjørn. Biskop Hans Poulsen Resen. Studier over kirke- og skolehistorie i det 16. og 17. århundrede. I (1561-1615). København 1928. Afhandling til forsvar for den theologiske doktorgrad.

6. Kornerup, Bjørn. Biskop Hans Poulsen Resen. II. Ved Vello Heik i Kirkehistoriske Studier. II. række, Nr. 28. København 1968.
7. Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike, 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske Samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. P. 107.
8. Ibid. Se p. 142.
9. Præsteindberetninger til Ole Worm, II, Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde Stiftet 1623-25. Ved Frank Jørgensen. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1974. Lunde Stift 1625, Bornholm, pp. 169-189.
Frank Jørgensen har påpeget sognepræsten Hans Ravnholdts centrale deltagelse ved udarbejdelsen af indberetningen, idet denne synes skrevet af ham, antagelig på foranledning af bodilskerprovsten Jens Pedersen Borringholm.
Se ligeledes: Beskrivelse over Bornholm udfærdiget 1625 ved Landsprovst Jens Pedersen, ved Johan Bulmer. Bornh. Samlinger 1926, I; 17: 51-69.
10. Brochmand, Casp. HÆrrens Haand/ Det er/ En Christelig oc Gudelig Undervisning aff Guds Ord. Om pest. Kbh. 1630. (Fordansket fra latin af M. Engelbert Jørgensøn, Bergen). HJ 830 12°, KB.
11. Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike, 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske Samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. P. 188.
12. Wiberg S V. Personalhistoriske, statistiske og genealogiske bidrag til en almindelig dansk præstehistorie. Optryk efter originaludgaven ved Rosenkilde og Bagger 1960. Bind II, p. 634.
13. Randulff, Envold Nielsøn. En kort oc eenfoldig Undervisning aff Guds Ord/ hvorledis mand nyttelig oc saliglig skal betracte Den store oc skrekkelige Formørckelse/ Som Skeede i Solen. Den 2. Augusti i dette Aar 1654. Fremsat oc forklaret aff E N R. P.R. Amos 8. vers. 9. Da vil jeg lade Solen nedgaa om Middagen/ oc lade Landet bliffve mørckt paa lius Dag. Prentet i Kiøbenhaffn Aar 1655. paa Jørgen Holsts Bogførers Bekost. KB 5,-162, 8°.
14. Jørgensen, J A. Series Pastorum. Rønne 1907. Pp. 40-46.
15. Hr. Arvid Pedersøns tre Psalmer, trykte i Kiøbenhavn 1554. Danske Magazin, Femte Bind, Kiøbenhavn 1751, KB 35,-15-4°. Artiklen indeholder et optryk af 3 af Arvid Pedersøns salmer, som Peder Palladius deciderede til Kiøbenhavns peblinge og lod trykke i 1554.
16. Den danske kirkes historie, bd. IV, eds. Koch H og Kornerup BH. Gyldendalske Boghandel, Nyt Nordisk Forlag, Kbh. 1959. P. 266.
17. Præstemanglen var ikke et nyt problem efter reformationen. Allerede 1512 tog Biskop Børge Gunnarsøn (latin: Birgerus Gunnari), den sidste katolske ærkebisp i Lund, initiativet til oprettelse og drift af en skole i Rønne. Se: Biskop Byrges Brev om Skolen paa Borringholm, i: Universitets og Skole-Annaler. Andet bind, 1811. Pp. 48-50. Ed.: Engelstoft, Laur., KB 34³-53, 8°. [henv.: Regesta diplomatica historiæ danicæ. Bind 2, I. Udgivet ved Det kgl. danske videnskabernes Selskab, København 1870. Se p. 100: 23. Maji 1550, [871].]
Se ligeledes: Borringholms Indbyggeris Breff om Rødtne Schole, giffuit Lector Frantz, i: Universitets og Skole-Annaler. Andet bind, 1811. Pp. 50-54. Ed.: Engelstoft, Laur., KB 34³-53, 8°. Se ligeledes: Jørgensen, J A. Series Pastorum. Rønne 1907. P. 44.
18. Lektor Frans Vormordsen, Skaanes evangeliske reformator. Ved Holger Rørdam i: Kirkehist. Samlinger 5. række, II bind, Pp. 417-484. Om den gejstlige jurisdictsfoged, der ansattes efter reformationen, Frants Vormodsen's møde på Bornholms landsting 1550, hvor han påpegede præstemangelen og initiativ til skole fattedes, og hvor ligeledes Boitins brev til Henning Gagge om præsternes levned omtales, se pp. 452-454.
19. Forslag fra Danmarks og Norges biskopper om tillæg til Kirkeordinansen (1631). Ved Holger Rørdam, i: Kirkehist. Samlinger. 3. Række, II, 93-189. Om foragt for provsternes visitats, se pp. 149-150.
Se ligeledes: Den danske kirkes historie, bd. IV, eds. Koch H og Kornerup B†. Gyldendalske Boghandel, Nyt Nordisk Forlag, Kbh. 1959. P. 266.
20. Kornerup, Bjørn. Biskop Hans Poulsen Resen. II. Ved Vello Heik i Kirkehistoriske Studier. II. række, Nr. 28. København 1968. Se pp. 214-220. Ved et landemøde i 1628 opregnede Resen ved navns nævnelse 21 præster i stiftet som drikfældige, idet han nævnte at han kendte endnu flere. Listen er trykt i Kirkehist. Samlinger. 2. Række, VI, 385.
21. Kornerup, Bjørn. Til Lunde Stifts kirkehistorie i det 17. aarhundrede. Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 1943. Se pp. 20-21, hvor de enkelte kilder er angivet.
22. Regesta diplomatica historiæ danicæ. Bind 2, I. Udgivet ved Det kgl. danske videnskabernes Selskab, København 1870. Se p. 112, [968]: 18.

- Augusti 1551, Kong Christian III's Forleningsbrev paa St. Jörgens Hospital paa Borringholm og paa alle de kongelige Indtægter paa Borringholm med Undtagelse af Hammers Slot til Henning Gaggi, hans Hofsinde. - Haffnie, St. Marie Magdalene Dag.
Se ligeledes: J R Hübertz. Aktstykker til Bornholms historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. P. 174.
23. Hübertz, J R. Aktstykker til Bornholms historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. Nr. 139, Pp. 176-180. Råd. Arch. i Lybeck, Acta Dan. 38.
Læs desuden herom i: Jørgensen, J A. Series Pastorum. Rønne 1907. Pp. 43-44. Se ligeledes: Regesta diplomatica historiæ danicæ. Bind 2, I. Udgivet ved Det kgl. danske videnskabernes Selskab, København 1870. P. 123, [1068].
24. Hübertz, J R. Aktstykker til Bornholms historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. Nr. 408, P. 578.
25. Jørgensen, J A. Series Pastorum. Rønne 1907. Pp. 106-108.
26. Hübertz, J R. Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. Aktstykke Nr. 419, pp. 606-607. Se ligeledes: Jørgensen, J A. Series Pastorum. Rønne 1907. Pp. 1 og 5.
27. Hübertz, J R. Aktstykker til Bornholms historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. Aktstykke Nr. 419. Visitats=Bog holden af Superintendenterne Mester Poul Mortensen Ostrup, som visiterede på Bornholm 1616, og Doctor Matthias Jensen, som visiterede 1621. Pp. 600 og 603.
28. Skiftet efter Jens Pedersen Kofoed, Bornholms Befrier. Af Landdistrikternes Skifteprotokol for årene 1690-94, side 73. Skifte den 22. juni 1691. Ved Jørgensen, J A. To gamle bornholmske skifter. Bornh. Samlinger 1907, I; 2: 33-56, se p. 53.
29. N E Balle, der var Sjællands biskop 1783-1808, visiterede på Bornholm i 1786. Visitatsberetning i Generalkirkeinspektionskollegiets arkiv, RA. Læs herom: Heilesen, Henning. Beretninger om bispevisitatser på Bornholm i det 18. århundrede. Bornh. Samlinger 1976, II; 10: 85-96. P.94.
30. Hübertz, J R. Aktstykker til Bornholms historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. Nr. 78, P. 85. og Præsteindberetninger til Ole Worm, II, Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde Stifter 1623-25. Ved Frank Jørgensen. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1974. Lunde Stift 1625, Bornholm, pp. 169-189.
31. Hübertz, J R. Aktstykker til Bornholms historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. Nr. 135, p. 174 og nr. 184, p. 278.
32. Sjællandske missiver 20. september 1680 og Bornholms Jordebogsregnskab 1680, 1681. RA. Læs herom: Zahrtmann, M K. Billeder fra Bornholms historie. Bornh. Samlinger 1913, I; 8: 128-211.
33. GKS 734. Hans Ravnholts egenhændige beretning om Bonavedde og bjergtroldene (de underjordiske) er indlagt heri.
Beretningen findes ligeledes i: Præsteindberetningerne fra Bornholm. D. Kanc. B I 2 f. Diverse Breve, Dokumenter og Akter sagligt ordnede. XV B. 1 a. Skaane og Bornholm: Præsternes originale Indberetninger 1624-25. B 164. RA. Heri omtales ligeledes bjergtroldene og Bonavedde, og der kan næppe være nogen tvivl om, at denne beretning ligeledes er udfærdiget af Hans Ravnholt.
Se desuden: Præsteindberetninger til Ole Worm, II, Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde Stifter 1623-25. Ved Frank Jørgensen. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1974. Lunde Stift 1625, Bornholm, pp. 169-189.
Frank Jørgensen har heri påpeget sognepræsten Hans Ravnholdts centrale deltagelse ved udarbejdelsen af indberetningen, idet denne synes skrevet af ham, antagelig på foranledning af boddilskerprovsten Jens Pedersen Borringholm.
Se ligeledes: Beskrivelse over Bornholm udfærdiget 1625 ved Landsprovst Jens Pedersen, ved Johan Bulmer. Bornh. Samlinger 1926, I; 17: 51-69.
Et større uddrag af beskrivelsen, også indeholdende billedstof, er trykt refererende, men unøjagtigt i: Suhms Samlinger til den danske Historie, 1. Binds 2det Hæfte pp. 32-40 jfr 1ste Hæfte p. 145.
Desuden er beretningen trykt i Skovgaard, P N. Beskrivelse over Bornholm 1804. Genoptryk ved Rosenkilde og Bagger, Kbh. 1975. Om Pedersker sogn pp. 277-287, og i: Panum, Jens Severin Nathanael. Beskrivelse over Bornholm eller Bornholms Vejviser. Slesvig 1830. P. 93.
Beretningen om de underjordiske kendes imidlertid fra andre steder i Danmark (beskrevet af Hübertz) og synes dermed at udgøre et såkaldt vandresagn. Læs herom i: Gyldendals egnsbeskrivelser, Sydfyn, ISBN 87-00-23792-2, 1977, p. 257.
34. Peder Hansen Resens Atlas Danicus III, B: Bornholm. I dansk oversættelse ved Johannes Knudsen. Gads Forlag, Kbh. 1925. P. 23. 2. Kong. 6: se vers 17.
35. Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike, 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms histo-

- riske Samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. P. 139.
36. Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15 april 1683, udgivet på grundlag af V.A. Sechers tekststudgave 1911 ved Stig Iuul, Kbh. 1949.
 37. Koefoed, K E S. Hammershus Birks Historie. Hammershus. Særtryk til Nordbornholm. Gornitzkas Bogtrykkeri, Allinge 1931. Sagen er senere omtalt i: Kofod, Karl M. Bornholms kirkehistorie II, Rønne 1933. Pp. 16-19.
 38. Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660. Ed. Secher V A. (2. bind 1576-1596. Kbh. 1889-90. P. 33).
 39. Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660. Ed. Secher V A. (3. bind 1596-1621. Kbh. 1891-94). Pp. 516-517.
 40. Forfølgelsen af troldfolk skal have sin baggrund i Anden Mosebog, kap. 22, vers 17: *En troldkvinde må du ikke lade i live.* Og straffen for udøvelse af trolddom var døden på bålet. Hjemlen hertil skal have været Jesu ord til apostlene, Johannes evangeliet 15, 6.: *Om nogen ikke bliver i mig, han bliver udkastet som en gren og visner; man sanker dem og kaster dem i ilden, og de brændes.* Se Svend Ellehøj. Christian 4's Tidsalder 1596-1660, i: Danmarks Historie, Politikens Forlag 1964, pp. 172-173.
 41. Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660. Ed. Secher V A. (4. bind 1622-38. Kbh. 1897). Pp. 187-195.
 42. Ibid. Se pp. 343-350.
 43. Ibid. Se pp. 530-534.
 44. Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660. Ed. Secher V A. (5. bind 1639-50. Kbh. 1903). Pp. 325-326.
 45. Hemmingsøn, Niels. En Vndervisning aff den hellige scriff/ huad mand døme skal om den store og gruelige Guds bespottelse/ som skeer med Troldom/ Sinelse/ Manelse oc anden saadan GUDs hellige Naffns oc Ords vanbrug. Item/ 33. Propositiones imod Trolddom. Der til 33. Proportiones om Spaadom. Screffet paa latine/ aff hederlig oc høylærdt herre D. Niels Hemmingsøn. Oc udset paa Danske/ aff Rasmus Hansøn. KB, Danske Kontor, 14,-25o-8.
 46. Simensen, Jørgen. Davids 91. Psalme: hvilcken Guds Børn/ dagligen oc allermost i Pestelentzis tijd/ Skulle læse oc bruge som en Himmelske Præseruativa oc Lægedom/ met alle slags Sielens oc Legemens vaade oc farer/ wdi disse ser Effterfølgendis Prediken forklaret aff Jørgen Simensen, sognepræst til S. Alban i Otthense. Psalm. 38. Prentet i Kjøbenhaffn/ aff Matz Vingaard 1588. KB 6²,-165-8° og LN 1472 mikrofilm.
 47. Skonning, Hans Hanssøn. Vaag op du som soffer. Ephes. Cap. 5. En kort Tractat oc Opvækelse aff Syndens Søffn/ formedelsten sand alvorlig Poenitentze oc Omvendelse/ med sine tilbehørige Fructer - Tilhobe skreffvit i denne jamerlige oc megit bedrøffvelige Tids Tilstand/ formedelst dette wformodende Indfald herudi Judland/ ved H. H. Skonning. Aarhus udi Autoris Tryckerj. Anno 1644. KB, Danske Afdeling. Box. HJ 311, 4°.
 48. Jensøn Nid., Lauritz. J.H.S. En kort Eenfoldig Tractat om tuende slags Fristelser/ Nemblig/ Guds oc Diefuelens. Alle fristede Kristne til Lærdom/ skreffuen oc forfattet udi tre Predickener Aff L.J.S.R. Anno 1640. Kjøbenhaffn/ Prentet hos Georg Lamprecht/ Aar 1648. KB 6²-225, 8°.
 49. Randulff, Envold Nielsøn. En kort oc eenfoldig Undervisning aff Guds Ord/ hvorledis mand nyttelig oc saliglig skal betracte Den store oc skrecklige Formørckelse/ Som Skeede i Solen. Den 2. Augusti i dette Aar 1654. Fremsat oc forklaret aff E N R. P.R. Amos 8. vers. 9. Da vil jeg lade Solen nedgaa om Middagen/ oc lade Landet bliffve mørckt paa lius Dag. Prentet i Kjøbenhaffn Aar 1655. paa Jørgen Holsts Bogførers Bekost. KB 5,-162, 8°.
 50. Mariager, Jens Jensøn. Gudfryctige Enckers/ Fader oc Moderløse Børns og ellers/ alle Gudfryctige sorgefulde/ Bedrøffuede oc forlatte Menniskers Apoteck oc Rosengard. Kbh. 1637. KB 5,-262, 12°.
 51. Christiern Thorckelsen Morsings danske skrifter, ved Axel Hansen og Knud Jensenius. Klassisk dansk Medicin. Vol. I. Kbh. 1937. Se p. 31 (optryk af: Christiern Thorckelsen Morsing. En liden Bog Om Pestelentzis Aarsage/ foruaring oc Lægedom der emod. Prented i København 1552).
 52. Peder Palladius' Danske Skrifter, udgivet for Universitets-Jubilæets danske Samfund, ved Lis Jacobsen. Bind 2. Thieles Bogtrykkeri, Kbh. 1914-15. Se p. 342.
 53. Koefoed, K E S. Hammershus Birks Historie.

- Hammershus. Eget forlag. Gornitzkas Bogtrykkeri, Allinge MCMXXXI. Pp.56-58. Og: Zahrtmann, M K. Borringholmerens historiebog I. Første og anden bog. Rønne 1934. Se pp. 129-130.
54. Koefoed, K E S. Hammershus Birks Historie. Hammershus. Særtryk til Nordbornholm. Gornitzkas Bogtrykkeri, Allinge 1931. Se pp. 102 og 104-105.
55. Se: Lensmænd og kommandanter paa Bornholm. Supplement til L. de Thuras bornholmsbeskrivelseaf 1756, ved J A Jørgensen. Bornh. Samlinger 1908, I; 3: 107-193. P. 141. Der refereres i håndskriftet til Rønne Kirkejournal-Tegnebog, som forf. ikke har fundet, findes bl.a. ikke i LA.
Læs desuden herom: Zahrtmann, M K. Det gamle Rønne. Bornh. Samlinger 1920, I; 13: 1-65. Troldkvinder p. 36-39.
Capitain J. K.s Levned ved hans Sønnensøn Jens Kofoed, Aar 1755. Genealogisk Selskabs A. RA. Herredags dombøger 11.6. og 13.6.1653. RA.
56. Zahrtmann, M K. Borringholmerens historiebog I. Første og anden bog. Rønne 1934. Om troldomsprocesserne i 1652, se pp. 275-276.
57. Svend Ellehøj i: Christian 4's Tidsalder 1596-1660. Danmarks Historie, Politikens Forlag 1964. P. 397.
58. Jespersen, Knud J V. Tiden 1648-1730, i Ed.: Mørch, Søren. Danmarks historie, bind 3, 1989. ISBN-87-0016331-7. Se pp. 222-223.
59. F. Hallager. Biskop Knuds Bog om pesten. Dansk Medicinsk-Historisk Selskab. København 1919. P. 33.
60. D. Christiani Torchilli Morsiani Consilium de Pestilentia causis, praeservatione & curatione. Oculus III, p.21-45, i: Th. Bartholini Cista Medica Hafniensis. Hafniae 1662. P. 21.
61. Thurah, Laurids de. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet af Rosenkilde og Bagger 1968. P. 228.
62. Rasmus Pedersen Ravn. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Pp. 92-93.
Efter håndskrift i NKS 398 fol. og (unøjagtige) afskrifter heraf fra tiden henimod 1750 i NKS 725 4° og 725^a 4°, KB.
63. Peder Palladius' Danske Skrifter, udgivet for Universitets-Jubilæets danske Samfund, ved Lis Jacobsen. Bind 2. Thieles Bogtrykkeri, Kbh. 1914-15. Se p. 325.
64. En kaart Vnderuisning/ huorledis mand sig forholde skal i denne farlige tid/baade til at præservere dem som endnu ere fri fra denne omgans Pestilentez/ saa oc til at hielpe oc curere dem som der met ere befengde. Stillet aff Facultate Medica her i Kiøbenhaffn. Prentet nu paa nye i Kiøbenhaffn/ hoss Henrich Waldkirch. Oc findis hoss hannem til kiøbs. Anno Jesu Christi MD-CXIX. KB 12,-266-8°. - Senere udgave findes bagest i Casp. Brochmand. HÆrrens Haand/ Det er/ En Christelig oc Gudelig Undervisning aff Guds Ord. Om pest. Kbh. 1630. (Fordansket fra latin af M. Engelbert Jørgensøn, Bergen). HJ 830 12°, KB. Se pp. 169-220.
65. Secher, V A. Forordninger, recesser og andre kongelige breve. København 1897; Åb. brev 1625 15. jan., pp. 186-193. P. 192.
Se ligeledes: Christian den fjerdes recess 1643. Norsk historisk Kjeldeskrift-Institutt. Den retshistoriske kommisjon. Oslo 1981. ISBN 82-7061-279-0. Det 4. capitel. Hvorledis udi pest oc smitsom sygdoms tider udi kiøbstederne skal forholdis. Pp. 245-252.
66. Se Johannes Thoms. Bornholms Sygehusvæsen. Bibliotek for Læger 1994; 2: 181-213, hvor oplysningen gives, dog uden kildehenvisning. Forfatteren takkes for personligt at have henvist til: Koefoed S E. Sygdom og lægehjælp, p. 253 i: Bogen om Bornholm, Danskerens Forlag, Aabenraa 1957.
67. Regesta diplomatica historiæ danicæ. Bind 2, I. Udgivet ved Det kgl. danske videnskabernes Selskab, København 1870. Se p. 508, [4531], se ligeledes: Hübertz, J R. Aktstykker til Bornholms historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. Nr. 368, P. 525.
68. Læs herom i: Zahrtmann, M K. Borringholmerens historiebog I. Første og anden bog. Rønne 1934. P. 278.
69. Rasmussen, Ebbe Gert. Begivenheder på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658. Bornh. Samlinger 1967, II; 3: p. 151, note 78 og ibid p.154 note 127. Forf. takkes for personligt at have påpeget Johann Graff's ophold i Nexø.
70. Klindt, J. Dagliglivet, i Byen, Landet og Havet, Nexø og omegns historie, udgivet af Bornholms historiske Samfund 1971, ISBN 87-87042-01-0, pp.155-199. Om Johann Graff p. 158.
71. Koefoed, S E. Sygdom og lægehjælp, i: Bogen om Bornholm, Danskerens Forlag, Aabenraa 1957. P. 253.
72. Kofod, Helmer. Guldageren på Hammershus. Bornh. Samlinger 1964, II; 1: 27-41. Pp. 30-31.
Se ligeledes: Zahrtmann, M K. Tilstande og Per-

- soner paa Bornholm efter Krigen 1658. Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi. Kbh. 1892, II, pp. 1-14. Se pp. 4-6. Og samme: Langhorn, Et Stykke bornholmsk Lægehistorie, i Festskrift til Julius Petersen ved hans 70-Aars Fødselsdag, 29. December 1910, Udgivet af Dansk Klinik med Understøttelse af Den Hjelmsjerne Rosencroneske Grevelige Stiftelse, Tillge's Boghandel, Kbh. MCMX. P. 86. Og: Ingerslev, V. Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste Tider indtil Aar 1800. Kbh. 1873. Anden Deel, pp. 200-202.
73. Rasmus Pedersen Ravn. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. P. 177.
74. Hauberg, P. En middelalderlig dansk Lægebog. Henrik Koppels Forlag, Kbh. 1927. P. 52.
75. En Præsueratiue och foruaring mod Pestilenz. screffuit aff Doctore Petro Capitanio til Københaffns Borgere/ Anno M.D.Liij. Pp. 349-359 i: Peder Palladius' Danske Skrifter, udgivet for Universitets-Jubilæets danske Samfund, ved Lis Jacobsen. Bind 2. Thieles Bogtrykkeri, Kbh. 1914-15. Se p. 351.
76. Mangor, E E. Landapotek til danske og norske landmænds nytte. Udgivet af J C Thode. København 1803. P. 169.
77. Læs herom i: Zahrtmann, M K. Borringholmens historiebog I. Første og anden bog. Rønne 1934. P. 276.
78. Danske Kanc. Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelse, 1780, 11. August - December. Nr. 450 - . Indlæg Nr. 550 indeholder sagsakterne vedrørende Dircks' ansøgning. RA. Se ligeledes: C E Schøller. Fra Rønne Apotheks første dage. Bornh. Samlinger 1910, I; 5: 70-83.
79. Wittendorff, Alex. Alvej og Kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og det 17. århundrede. Akademisk Forlag 1973. Afhandling til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Wittendorff har heri påvist hvorledes det i det øvrige Danmark i almindelighed var trafikken selv, som skabte vejene, og desuden at samtiden vurderede vejene som yderst slette. Se pp. 58 og 59. På Bornholm fandtes der ingen kongeveje, men kun alveje. Og disse har næppe været bedre end i det øvrige land. Wittendorff anfører desuden i sin afhandling, hvorledes fodbude i det øvrige land på visse strækninger i 1600-tallet befordrede lettere post, se p. 112. Fodbude har naturligvis lettere kunnet forcere de bornholmske veje, men det vides ikke om der i det 17. århundrede var fodbude på Bornholm. Men senere var der det, så sent som i midten af 1800-tallet var Peter Jørgensen Mark (31.03.1802-01.08.1877) statsansat som gående landpost på ruten Nexø - Rønne, se: Hageman, C J. Peter Mark, Bornh. Samlinger 1924, I; 15: 145-159.
80. Skovgaard, P N. Beskrivelse over Bornholm 1804. Genudgivet med efterskrift af Finn Jacobsen ved Rosenkilde og Bagger. København 1975. Pp. 178-183. Skovgaard beskriver her detaljeret de bornholmske veje, blandt andet nævner han, at *Vejvæsnet er i saadan Tilstand paa Bornholm at det gjør Landet Skam* (p.180); forholdene er så elendige, at han foreslår de, *der ey vil tro Mig paa mit Ord, da beseer han blot Veyen ved Bybroen lige i den nørre Ende af Landets Hovedstad Rønne, og slutte fra dette Sted til andre længere bortliggende; her er nemlig Veyen ned ad Bakkene paa begge Sider Broen saadan at Heste og Slæde meget letteligen kan tørne ned af Veyen, der om Vinteren altid er belagt med Svald=Is, og ned i Aaen, saasom der hverken erer Grøvtter, Dige, eller nogen anden lignende Ting ved Siden af Veyen. Kort, for ey at spille flere Ord paa dette farlige Steds Omiale: Veyen er her bekvem til at bringe Folk i Ulykke eller faae dem til at brække Halsen. - Saaledes, i Korthed, er Veyen beskaffen ved Rønne: vil Man kjøre i Sand til Hjulnavene, da kjøre Man Nord ud ad Hasleveyen over Bybroen til Blikobbabakken; men vil Man kjøre paa og iblandt store Kampe-stene, da vælge Man Nekseveyen Øster ud igjennem Ulagaderne. Og saadanne ere Veyene paa hele Landet, eller sammesteder endnu slettere* (p. 179).
81. Thaarup, Friderik. Kort oversigt over Bornholms amt. Trykt hos Joh. Fred. Schultz. Kjøbenhavn 1810. Om de bornholmske veje, se § 82, pp. 130-131. Først sidst i 1700-tallet begyndte man - trods lokale hindringer og klager - at forbedre vejene. Men vejenes tilstand var fortsat elendig i 1810, hvor amtmand Thaarup skriver, at *vejene ere ofte ej andet end 2 Hjulspor, løbende i Vinkler og Bugte, med en i Midten opstående Kam, og med Stene på Siderne, ja fremragende store Stene i Hjulsporenes Løb, endskjønt det vel enkelt Sted endnu er i Tøbrudstid ugjærligt at passere Vejen, af mangel paa Broe, og de værende Broer for en Deel ere slette...*
82. Mag. Claus Predbjørnsen Langsteds bemærkninger til Resens »Atlas« p. 69 i: Peder Hansen

- Resens Atlas Danicus, i dansk oversættelse ved Johannes Knudsen, Gads Forlag, Kbh. 1925.
83. Urne, J.C. Bornholms Æ og Amt (1745). Bornh. Samlinger 1957, I; 35: 65-109. P. 74.
84. Se Laurids de Thurah. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet af Rosenkilde og Bagger 1968. P. 30.
85. Peder Palladius' Danske Skrifter. Udgivet for Universitets=Jubilæets danske Samfund ved Lis Jacobsen. Femte bind. Kbh. 1925-26. Om traalquinder en formaning och vnderuisning, pp. 109-111. Se p. 110.
86. Skautrup, Peter. Det danske sprogs historie, II, udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1947. Se p. 246.
Se i øvrigt: Wittendorf A. Fire stolper holder et skidehus. Tidens forestillingsverden, i: Christian IV's Verden. Ed. Ellehøj Svend. 1988. ISBN 87-17-05619-5. Heri er referencen ovenfor angivet.
87. Vogel-Jørgensen, T. Bevingede ord. G E C Gads Forlag, Kbh. 1940. P. 243.
88. Jensen, Karsten Sej. Trolddom i Danmark 1500-1588. P. 29. Der henvises bl.a. her til Hans Tausens holdning til sygdom som »Guds straf og skarpe ris for synden« (Hans Tausens Postil, p. CCLXIX). Det var at tage Gud riset af hånden at forsøge at helbrede sygdom ved utraditionelle midler.
89. Jensen, Karsten Sej. Trolddom i Danmark 1500-1588. Kbh. 1988. P. 126.
90. I kirkeritualets III Capitel indskærpes jorde-mødrene: *Skulle I intet andet bruge enten til Moderen eller Barnet, end Bønnen, og med Bønnen saadanne Middeler, som ere naturlige, brugelige og Christelige: Og naar nogen Nød er paa færde, søge de nærmeste Medicos, eller Badske-re om et got Raad: Andre uchristelige, ulovlige, ja, Afgudiske og Dievelske Middeler skal I ikke allene entholde eder fra; men end og, om I saadant hos andre fornemme, give Øvrigheden og Præsten det strax tilkiende, at de tilbørligen derfor kand straffis:..*, se: Danmarks og Norgis Kirkeritual 1685, genudgivet af udvalget for Konvent for Kirke og Theologi 1985, p. 45.
91. Skovgaard, P N. Beskrivelse over Bornholm. Kjøbenhavn 1804. Genoptryk 1975 ved Rosenkilde og Bagger, København. P. 78.
92. Ibid. Se p. 79.
93. Schmidt, August F. Danmarks helligkilder, oversigt og litteraturfortegnelse. Det Schønbergske Forlag, Kbh. 1926. Om de bornholmske kilder se p. 124, hvor fgl. kilder nævnes: 1) Salomons kilde ved Salomons kapelruin på Hammeren, 2) Hellig kilde ved vigen Hellevig i Svaneke, 3) [Hellig] Kilde ved Svaneke, 4) Stokkekilde nordøst for Aakirkeby, 5) Biskopskilde på Bukkegårds grund i Nyker sogn, 6) Kolde kilde midt inde i Almindingen, 7) Troldekilden på Gottegårds fjeldmark i Klemensker, 8) St. Josefs kilde ved Tejn, 9) Helligdomskilden neden for klippe i havkanten ved Rø.
94. Præsteindberetninger til Ole Worm, II, Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde Stifter 1623-25. Ved Frank Jørgensen. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1974. Lunde Stift 1625, Bornholm, pp. 169-189.
Frank Jørgensen har påpeget sognepræsten Hans Ravnholdts centrale deltagelse ved udarbejdelsen af indberetningen, idet denne synes skrevet af ham, antagelig på foranledning af bodilskerprovsten Jens Pedersen Borringholm.
Se ligeledes: Beskrivelse over Bornholm udfærdiget 1625 ved Landsprovst Jens Pedersen, ved Johan Bulmer i Bornh. Samlinger 1926, I; 17: 51-69.
95. Præsteindberetninger til Ole Worm, II, Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde Stifter 1623-25. Ved Frank Jørgensen. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1974. Lunde Stift 1625, Bornholm, pp. 188-189.
Se ligeledes: Beskrivelse over Bornholm udfærdiget 1625 ved Landsprovst Jens Pedersen, ved Johan Bulmer i Bornh. Samlinger 1926, I; 17: 51-69. Pp. 68-69.
96. I hovedhåndskriftet til Resens Atlas Danicus Bornholm III, Gl. kgl Saml. 734, fol, angives p. 16 [Røe-Sted], hvor der vises en kilde, som har den kraft, at syge som vasker i den paa St. Hans dag, ofte bliver raske igen. .. Resen har antagelig her Ole Worm (eller Jens Pedersen Borringholm) som kilde.
97. Tillæg til: Peder Hansen Resens Atlas Danicus Bornholm, ved Johannes Knudsen, Gads Forlag, Kbh. 1925. Pp. 71-81: Navigationsdirektør Bagge Wandels rapport om Bornholm 1676. Om fersk vand til den kongelige Flaade, p. 73. Findes i: GKS 736, KB.
98. Præsteindberetninger til Ole Worm, II, Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde Stifter 1623-25. Ved Frank Jørgensen. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1974. Lunde Stift 1625, Bornholm, p. 183.
Se ligeledes Beskrivelse over Bornholm udfærdiget 1625 ved Landsprovst Jens Pedersen, ved Johan Bulmer i Bornh. Samlinger 1926, I; 17: 51-69. P. 63.

99. Thurah, Laurids de. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet af Rosenkilde og Bagger, 1968. Pp. 32-33.
100. Thurah, Laurids de. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet af Rosenkilde og Bagger, 1968. P. 33. Senere lod sognepræsten i Rø (hr. Christen Christensen Lind) i 1672 opsætte en pengeblok ved Sct. Trinitatis kapel i Rø, da de kildebessøgende ofrede penge, som kastedes i kilden, hvor enhver »landløben skælm« kunne forsyne sig. Pengene blev delt mellem Rø kirke og de fattige i hospitalet i Rønne. Ifølge Rø kirkes regnskaber udgjorde Rø kirkes part i 1766 tre slettedaler. Se: Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet. Bornholm ved O.Norn, C.G.Schultz og Erik Skov. G.E.C. Gads Forlag, København 1954, p. 382.
101. Erslev, Kr. Testamenter fra Danmarks Middeldalder indtil 1450. Udgivne for Det Kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog. Kbh. 1901. P. 68.
102. Ibid. Se p. 151: (Af ærkebisp Niels Jensens testamente 3. februar 1379: *Item domui leprosum ibidem unum par missalium sacerdotalium*).
103. Spidlegårds kapel blev i 1918-19 udgravet og fredlyst, se: Fortid og Nutid 1921; 3: 180 og 186.
104. Petri Resenii Atlas Danicus, Anno MDCLXVII. KBs Kortsamling. Genoptrykt 1974 ved Rosenkilde og Bagger, København: Peder Hansen Resen: Atlas Danicus 1677.
105. Læs herom i: Zahrtmann, M K. Billeder fra Bornholms historie i tilknytning til middelalderens kapeller. Bornh. Samlinger 1913, I; 128-211. Se p. 199.
106. Bornholms Jordebogsregnskab 1737. RA. Læs herom i: Zahrtmann, M K. Billeder af Bornholms historie i tilknytning til middelalderens kapeller. Bornh. Samlinger 1913, I; 8: 128-211. Se pp. 201-203.
107. Rasmus Pedersen Ravn. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. P. 117-118.
108. 1616 og 1621. Visitats=Bog holden af Superintendententerne Mester Poul Mortensen Ostrup, som visiterede på Bornholm 1616, og Doctor Matthias Jensen, som visiterede 1621, - Aktstykke Nr. 419 i Hübertz J R. Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. Pp.597-609. Ligeledes gengivet i Visitatsbog for Lunde Stift 1611-1637 udgivet med indledning af Dr. Bjørn Korerup, arkivar ved Rigsarkivet i København, i Lunds Stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid, Lund 1943, pp. 1-175. Hovedformålet med superintendentens visitatsbesøg var at undersøge den kirkelige tilstand i hvert pastorat. Præstens prædiken og katekismekundskaberne blev vurderet. Og folket blev formanet til guds frygt og lydighed mod øvrigheden. I købstæderne skulle ligeledes de latinske skolars tilstand undersøges, og ved hospitalsbesøg skulle det undersøges, om der skete de fattige uret.
109. Se Aktstykke Nr. 419 i: Hübertz, J R. Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. Pp. 597-609. Se p. 607.
110. Ibid. Se p. 608.
111. Møller-Christensen, Vihl. Rapport over prøveudgravning i Sct. Jørgens Kapel, Aaker sogn, Bornholm, 18, 19, 20 og 21 april 1960. Beretning af 18.05.1960, 4 sider fol., i Nationalmuseets 2. afd. - Se desuden: Bornholmeren den 22. april 1960, p. 9.
112. Møller-Christensen, Vihl. Rapport over 1. fase af skeletundersøgelserne af Sct. Jørgens kapel og kirkegård i Åker sogn, Bornholm. Beretning af 08.08.1961, 3 sider A4, i Nationalmuseets 2. afd. Udgravningen fandt sted 2.6.-13.7.1961 med støtte af Carlsbergfondet.
113. Bornholms spedalskhed i middelalderen. Interview ved Hansåge Bøggild med V. Møller-Christensen, i: Bornholms Tidende 15. juli 1961.
114. Danmarks ruiner 8. Kirke- og kapelruiner på Bornholm. Bevaringsarbejdet 1983-1989. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1992. ISBN 87-503-9943-8.

V. De enkelte epidemier og begivenheder

Oversigt over de enkelte epidemier

Efter den store pestepidemi i 1350 og givetvis flere mindre epidemier gennem 14- og 1500-tallet, hærgedes Bornholm igen i 1600-tallet af en række pestepidemier, den første allerede i 1602, kaldet *Sorte Død*¹ (synonymt med epidemien i 1350). Herefter udbrød i 1618 *Anden Død*,² så *Barne- eller Børnedøden*³ i 1638 og endelig i 1654 *Store Død*.⁴ Også i 1630 udbrød der pest, men ifølge Thurah *ei af de grumme, siden kun få mennesker døde deraf*⁵ - ifølge Ravn blandt andet nogle *fornemme folk i Rønne*.⁶ Desuden synes der efter opgørelse fra kirkebøgerne igen at have været en mindre epidemi i 1676 (ikke tidligere beskrevet).

I kronologisk orden forløb epidemierne således:

- 1602 Sorte Død
- 1618 Anden Død
- 1630 en mild pest
- 1638 Børnedøden
- 1654 Store Død
- 1676 Lille Død

Sociale følger virkninger

Kildematerialet om følger virkningerne er sparsomt, og der vides næsten intet om forholdene på Bornholm under epidemien i 1602. Først fra 1618 og 1638, og næsten alene fra 1654 findes oplysninger om pestens følger på øen.

Sorte Død i begyndelsen af 1600-tallet herskede ikke kun på Bornholm. I øens nærmeste landskaber, Skåne og Blekinge, var der også pest i 1602. Den 23. august 1602 skriver den lærde frue Sophie Brahe (Tycho Brahes søster) i et brev til søsteren Margrete Brahe: .. *dog steder jeg hannom inthet att*

*drage til Skaane, for den Sygdom, der er omkring Erichsholm (nu Trolleholm), der staar mange Gaarde øde der.*⁷ Og Niels Slange oplyser i sin Christian den Fierdes Historie, at Christian IV måtte afslå at komme til et fredsmøde med svenskerne ved Brømsebro sidst i September 1602 *formedelst pesten, som sig over al Bleginde havde udsprengt.*

Pesten hærgede også i Ysted (Ystad) og afspejler sig i Sct. Marie (S:ta Maria) sogns bevarede klokkeringslister (klockeringslängder) i kirkeregnskaberne. Der var i normale år, i gennemsnit i dette sogn 46 begravelser pr. år, men i 1601 blev 173 mennesker begravet, og i 1602 299. Altså en stigning til næsten 4 og 7 gange det normale i henholdsvis 1601 og 1602. Herefter synes pesten dér at være klinget af.⁸

Om *Anden Død* i 1618 fortæller Slange, at *Paa Borringsholm kom Pesten udi dette Aar fra Riga med Skibene; hvor dend fra May Maaned indtil Mortens Dag ødelagde over 5000 Mennsker.*⁹ Som antaget af medicinalhistorikeren F.V. Mansa, kan der have været tale om en plettyfus-epidemi. Omkring 1618 var plettyfus i forbindelse med dysenteri fremherskende i Königsberg, Danzig og Elbing.¹⁰

Medens Slange i kildemæssig henseende er højst sekundær, måske tertiær, er der bevaret en primær kilde om pesten. Da Lunde Stifts superintendent, mester Poul Mortensen Aastrup, i 1616 var i Rønne (Fig. 10) på bispevisitats, bemærkede han, at skolen havde 29 drenge og 9 piger, ialt 38 disciple.¹¹ Tre år efter visitatsbesøget, i 1619, døde Poul Mortensen Aastrup kun 43 år gammel af pest i Lund, og to af hans sønner fulgte ham i døden.¹² Som ny superintendent blev Aastrup efterfulgt af den ortodokse doctor Mads

Jensen Medelfar. I sommeren 1621 - tre år efter Anden Død - visiterede Mads Jensen Medelfar på Bornholm. Ved besøget i Rønne noterede han: *Visitavi nosocomium, qvod inveni constitutum, ut M. Paulus præscripsit. Schola, peste dissipata, nihil valuit*,^{13, 14} (dansk: Jeg besøgte hospitalet, som jeg fandt som M. Paulus har foreskrevet. Skolen er intet værd efter at pesten var udbredt). I Rønne var undervisningen altså stadig indstillet 3 år efter pesten i 1618!

Skåne hærgedes også af Anden Død. Præsten i Løderup sogn i det sydøstligste Skåne, Bertil Knudsen, skriver således i et brev af 2. november 1619 til sin svigerfar, præsten Niels Olsen i Asarum, at omkring 200 personer i løbet af nogle måneder er døde af pesten. Og i et brev af 13. december 1620 til lensmanden Tage Thott, nævner han, at han har fulgt 300 lig til graven. Selv har han mistet en datter, og hans hustru er sendt op til sine forældre i Blekinge for at undgå far-soten.¹⁵ - Af Ysteds Sct. Marie sogns regnskaber ses det, at antallet af begravelser steg fra det gennemsnitlige antal 46 om året til pludselig 529 i 1619.⁸ Alene i månederne september og oktober, da pesten rasede værst, døde 342 personer. Beregninger over folketallets størrelse i første halvdel af 1600-tallet's Danmark er usikre, særlig i Skåne, hvor også krigshandlinger bidrog til fluktuationer i folketallet, men de 529 døde i 1619 er vurderet, at have udgjort henvend 1/3 af sognets daværende befolkning.⁸ Herved synes dødeligheden at have været omtrent den samme som på Bornholm.

Følgende notater i Ysteds Sct. Marie sogns kirkeregnskaber 1619 giver et indtryk af, hvorledes pesten skar dybt:

Then 15. Augustij. Jordis her Rasmussis søn.

Then 16. Augustij. Jordis jtt her Rasmussis barn.

Then 2. Septembris. Jordis tho her Rasmussis børn.

Then 14. Septembris. Jordis her Rasmus.

Then 16. Septembris. Jordis her Rasmussis barn.

*Then 26. Octobris. Jordis her Rasmussis barn.*⁸

Børnedøden udbrød i juli måned 1638 på Bornholm. Ravn fortæller, at der var tale om en gruelig pest, *udi hvilken døde mange Mennesker paa adskillige steder, dog mest Ungdommen, hvorfor denne Død eller Pest kaldes her Børne-Døden*.¹⁶ Mansa mener, at der formentlig var tale om en skoldkoppe-epidemi.¹⁷ Pesten satte sig dybe spor i de enkelte familier, for eksempel bortrev døden i Nylars præstegård i løbet af nogle få høst-måneder præsten Baltzar Thommesen Mal-møe og 10 af hans børn; nogle døde før præsten og resten efter.¹⁸

Store Død i 1654 var en ægte pestepidemi, hvilket fremgår dels af Ole Worms beskrivelse af symptomerne under pestens noget senere optræden i København,¹⁹ dels af Thomas Bartholins beskrivelse: *.. Sygdoms-anfaldet optrådte med stor heftighed og pludseligt, hvorpaa fulgte smerter i ryggen og hovedet med stor, brændende hede .. Senere opstod smerter i venstre skinneben(!), vandblærer under foden og dødbringende exanthemer, ved hvis fremkomst al smerte ophørte til sidste åndedrag [på grund af konfusion eller febervildelse], så at ikke faa formaaede at gaa omkring og lægge sig selv i Ligkisten(!)*.²⁰ Dette var i København, hvor fyrretræskister åbenbart ifølge forordningen af 15. jan. 1625²¹ virkelig havdes i forråd.

I Skåne fortæller kirkeregnskaberne fra Ystads Sct. Peders (S:t Petri) sogn ført af kirkeværgen Peter Sterleij, at antallet af døde, der normalt i dette sogn lå på omkring 22 om året, pludselig i 1655 steg til 130, antagelig svarende til lidt mere end 1/3 af sognets befolkning.²² Dødeligheden i Ystad under pesten 1655 synes dermed at have haft samme størrelse som på Bornholm.

På Bornholm (Fig. 13) var der før *Store*

havde sin bornholmsbeskrivelse³⁵ færdig i 1625. Samme år indsendtes den til dr. Ole Worm i København,³⁶ som særligt interesserede sig for oldtidshistorie og stedsskildring. De fem øvrige døde præster var præsterne til Aakirke (Hr. Svend Lauridsen Bore, død 6. april 1654), til Rø kirke (Hr. Peder Jensen Lund, død 30. april 1654), til Nicolai (Nylars) kirke (Hr. Jens Hansen Kiuse, død 29. maj 1654), til Povls kirke (Hr. Hans Andersen Rauffn Alburgensis, død 5. juli 1654) og til Rutsker og Hasle kirker (Hr. Jens Hansen Sode, død 13. oktober 1654).³³

De mange pestdødsfald lod mange ægtefæller alene tilbage, tilmed kunne der være uforsørgede børn. Præstestanden havde et vist uskrevet socialt sikkerhedsnet, idet enkerne gerne blev forsørgede ved nyt giftermål med den efterfølgende præst. I Thue Lysters *Extract af de ældste Kircke=Bøger som her ved Aakirke er at finde*³⁷ kan man læse et eksempel på dette. Under 1665 noteres:

Imellem d. 27 og 28 febr om Natten döde Hr. Haagen Zönnessön Sognepræst i Clemetschersogn, æt. 56 an.

*Dnc. 11. Trin. holtet Hr. Ole Jensens og hans Formands Hr. Hogens Enchis Zizele N. deris Brüllup i Clemetschersogn. Introduceret Dom: Ex audi Hr. Ole Jensen til Sogn-Præst i St. Clem. Kirke.*³⁸

Ordnningen kunne medføre at en enke, som følge af pesten, kom til at opleve mange ægtefæller. I »Extractet« fra Aakers ældste kirkebøger kan man for eksempel under 1667 læse: *D. 9. Aug. döde Christine Staffens Datter, Hr. Michel Thomesens hustru i Poulschersogn. Hun hafde för i Aakersogn haft til Ægte Hr. Dirik Castensen, og Hr. Rasmus Jensen Middelfar: siden i Poulschersogn Hr. Hans Andersen Rafn og Hr. Michel.*^{37,39}

Omvendt kunne præsterne komme til at opleve mange koner. Ibsker præsten Michel Nielsen Noseby mistede tre hustruer, den ene efter den anden, og giftede sig 3 gange i løbet af ét år, efterhånden som hustruerne

døde.⁴⁰ De tætte bryllupper blev dog ikke forbigået helt fordomsfrit. Hr. Michel var en tid vice-provst og skulle have været virkelig provst efter Jens Pedersen Borringholms død under pesten i 1654, men Hr. Michel blev, skønt han var den ældste af præsterne, forbigået på grund af de tidligere så tætte giftermål.⁴¹ Men han var aktiv længe. Rasmus Pedersen Ravn beretter, at *Hr. Michel Nielsen Nosebye nu ved sin 77 års alder godvilligt har afstået præstekaldet, men prædiker hver fredag i Svaneke, hvor han nu residerer.*⁴² »Residerer« skal ganske simpelt betyde »bor«, residensen må have været ydmyg. Det fremgår af Ibsker og Svaneke's præstelite, at han levede i stor armod.⁴³

Pestepidemierne medførte, at præsternes arbejde tog til i omfang. Og det var den mørke side af præstegerningen, der øgedes. Dette fik for eksempel hr. Sven Larsen, som blev præst i Aakirkeby i 1651, at mærke allerede fra midten af sit andet tjenesteår. Han fik den tunge pligt at forrette stedse flere og flere daglige begravelser af pestofre. Til sidst blev han dog selv udfriet af pesten. Han blev i 1654 det *103.e liig*, som det fremgår af kirkebogen: *6. April Klok I formid. döde Hr. Svend.*³⁷

Svend Larsens efterfølger i embedet, Hr. Niels Madsen Lund, fik nu en hård start. Han måtte begrave næsten 10 gange så mange som han døpte. Tidligere havde der normalt kun været én begravelse for hver 2 gange, der var barnedåb. Men det øgede arbejdspress medførte nødvendigvis en vis rationalisering af arbejdet, for eksempel som da tre *Tienste Tiuede af Vallensgård* døde den 26. april 1654. Formentlig blev de begravet ved én og samme handling, der var samme dag 8 andre døde.³⁷

Selv overlevede Hr. Niels Madsen Lund pesten i 1654, men han døde under den efterfølgende *Lille Død*, den 17. august 1676.⁴⁴

Kirkegårdene måtte udvides. Rasmus Pedersen Ravn fortæller, at *når stor død er forhånden, udkræves der og stort rum til dødes*

i Poulvichertogn Rongillip med Dal	
L. Rasmus Jensen's Enche af Aar	
Kertogn.	
I efterfølgende Aar 1653. har Pesten an-	
fattet her paa Landet i Nexö og er saa død	
af Pesten fra d. 16. Aug. 1653 og til	
in Decembris 1654. som følger.	
i Rønne	7304. Mennesker.
i Aarshertogn	1000
i Nibbertogn	152
i Clemens hertogn	278
i Ruds hertogn	1230
i Hlasie	1133
i Øls hertogn	81
i Sanning og dillinge	102
i Røstogn	154
i Østerlands hertogn	295
i Gudum og Meelsted	105
i Østmarie sogn	375
i Høst hertogn	229
i Svaneke	157
i Nexö	113
i Boelshertogn	188
i Poulshertogn	239
i Peders hertogn	243
i Aakirke hertogn og By	557
i Nielsai Sogn og Amager	202
i Vestmarie Sogn	132
Sa 4895 Mennesker	
anno 1653. 19. Jun. Christianus & Michaeli 1654	

Fig. 14. Opgørelse sogn for sogn, og by for by, af antallet døde under pesten 1654 i det såkaldte Extract af de ældste Kircke=Bøger som ved Aakirke er at finde. Opgørelsen er tilføjet på en ledig plads i kirkebogen under året 1652. Fra den ældst bevarede kirkebog fra Aakirkeby, i Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

begravelse; thi udi den sidste pest her på landet, begyndte d. 16. aug 1653 og til in martio 1655 den endedes, døde her udi Aakirke by og sogn 557 mennesker.⁴⁵ Tallet stemmer overens med Thue Lysters optegnelser bagest (p.300) i Aaker og Aakirkeby kirkebog fra 1687,³⁷ refereret i Bornholmske Samlinger.⁴⁶ Under 1652 tilføjes:

I efterfølgende Aar 1653 har Pesten anfattet her paa Landet i Nexö og er saa død af Pesten fra d. 16. Aug. 1653 til in Decem-

bri 1654 som følger: (se Fig. 14 og Appendix).

De anførte tal er næsten eksakt de samme som angives af Ravn,⁴⁷ og rækkefølgen af sogne og købstæder er næsten den samme. Den oprindelige kilde til tallene, såvel som opgørelsesmåden, er ubekendt, men Ravn må formodes at have sine oplysninger fra en af Aakirkebys ældste kirkebøger eller kilden hertil, han blev sognedegn i Aakirkeby i 1654. Antagelig er det Aakirkes samtidige præst, Hr. Niels Madsen Lund (1654-1676), som har indført opgørelsen af det samtlige antal døde i den nu forsvundne kirkebog. Men da Ravn var samtidig sognedegn, kan han meget vel have kendt de primære kilder, han kan måske endda selv have hjulpet med indsamlingen af oplysningerne. Men de i øvrigt næsten helt identiske oplysninger i Ravns bornholmskrønike og i Extractet, er altså begge afskrifter og i snæver forstand sekundære kilder.

Store Død 1654 satte dybe spor i det bornholmske samfund. Pesten angreb fra bund til top, gårde og præstekald blev tomme. Der blev, som det fremgår af nogenlunde samtidige optegnelser fra Østermarie (eller Svaneke), publicerede et lille hundrede år efter i Danske Magazin 1745, prædiken over de døde og pestilensen: 1656, d. 18. Martii visiterede Hr Jens i Rønne Lands Provst her første Gang i Øster Mari Kirke, og da faldt ind i hans Prædiken, som hand iblandt andet berettede, at her døde udi denne Pestilente over hele Bornholm 4933. Mennesker.⁴⁸

Om pesten i 1654 har historikeren Becker fremført at, af alle de smitsomme og pestagtige Sygdomme, som siden den sorte Død have hiemsøgt Danmark, har maaske ingen,.. været mere ødelæggende, end den Pest, som i 1654 drog igennem en del af Landets Egne. Denne pests Virkninger... tør antages at have været en af Aarsagerne til den Slappelse, der allevegne røbede sig under den faa Aar efter udbrudte Krig.⁴⁹ Fus-

sing har senere fremsat samme påstand,⁵⁰ men det er et spørgsmål, om udsagnet er rigtigt. For også Sverige var udsat for samme pest. Men i det mindste er det klart, at Bornholm virkelig var udmarvet efter pesten. Et indtryk heraf får man, når man betragter styrken af øens våbenføre mænd før og efter Store Død i 1654.

I kølvandet på det mislykkede forsvar af Malkværn Skanse og den efterfølgende svenske erobring af Hammershus i 1645⁵¹ rejste Christian IV sag mod Holger Rosenkranz til Glimminge. Han havde været lensmand på Bornholm og kommandant på Hammershus under begivenhederne, og anklagen drejede sig om forsømmelighed. Den 4. maj 1646 fældede kongens retterting paa *wort slott Kiøbenhaffn* dom i sagen, men Holger Rosenkranz blev frikendt. Det fremgår både af kongens stævning og anklagen, at landfolket på Bornholm i 1645 havde udgjort henved 4.000 mand mod de kun 400 angribende svenskere.⁵²

Fire år efter Store Død, var den bornholmske styrke for en umiddelbar betragtning decimeret til næsten kun en fjerdedel. I et brev af 24. juli 1658, som Johan Printzensköld afsendte til Gustaf Otto Stenbock, den svenske generalguvernør i Skåne, opgjorde Printzensköld således det samlede antal våbenføre mænd i øens fire herreder til i alt

kun 1.145, inklusive *Gamble män och fattige som hafua spader*.⁵³

De ovenfor angivne størrelser af landfolket før og efter pesten i 1654 må imidlertid vurderes med reservation. Tallene ikke er sammenlignelige. Holger Rosenkranz påpegede da også i sit forsvar under retssagen mod ham, at *Om Fiendernis och Landsens Mangfoldighed aff Folch, wides endnu ingen visse tal*.⁵⁴ Der eksisterede i 1645 med andre ord, som tidligere påpeget af Zahrtmann,⁵⁵ ingen lægdsrulle.⁵⁶ Landfolket udgjorde i 1645 næppe 4.000 mand, men givetvis betydeligt mere end de 1.145 mand, som Printzensköld lod registrere i 1658.

At det efter Bornholms afståelse til Sverige i 1658 stod slet til, havde Printzensköld (Fig. 15) forstået allerede efter den såkaldte *Ransackningh*, som han lod afholde efter sin tiltrædelse som läns- og slottshövding.⁵⁷ På den ene side noterede Printzensköld, at bornholmernes indstilling ikke var den bedste. Han anførte blandt andet, at *Ehuru detta landet är ymnogt af allehanda godhe thingh, så är störste parthen af folcet ther emoth till deras humeur mechta rude, inculta ingenia och illpartige, såssom alle Insulanj gemeenligen hålles före att wara...*⁵⁸ På den anden side forstod Printzensköld, at pesten havde udmarvet øen. Da han efter den svenske konges ordre skulle skaffe fodfolk

Fig. 15. Johan Printzensköld udviste også positive karaktertræk under sin forvaltning af Bornholm. Blandt andet holdt han igen med udskrivning af soldater fra øen, som var katastrofalt pestramt efter Store Død.

Johan Printz blev adlet Printzensköld i 1658 for sin indsats under 30-års krigen, og efter freden i Roskilde blev han udnævnt til läns- og slottshövding på Bornholm. Han opnåede kun at udfylde sit hverv i knapt 9 måneder, da han tilfangetaget blev nedskudt på Storegade i Rønne. Efter overgivelsen af Hammershus sattes hans hustru Anna Hård og børnene i arrest hos en af Jens Kofoeds svogre i Rønne, hvor den yngste søn Jacob døde. I løbet af 1659 kom familien til Sverige. Printzensköld selv blev efter freden 1660 overført til Sverige, hvor han fik sit endelige hvilested under gulvet i Norra Sandsjö kirke i Småland.

Epitafiet, der hænger på den søndre væg i Norra Sandsjö kirkes kor, er opsat af hans hustru Anna Hård i 1662, efter at hun var kommet tilbage til hjemgodset Prinsnäs (tidligere Söndrarp) i Sandsjö sogn. Det antages at være malet af den svenske hofkontrafemaler Johan Werner den yngre. Faner, trommer og kanoner på den ovale ramme henryder til Printzenskölds krigsindsatser. Foroven ses det himmelske lys, der stråler på sejerskransen, båret af to flyvende engle. Nederst i midten ses den afdøde søn Jacob foran den øvrige familie.

Billedet viser familien i helligt samvær. Fremstillingen er uhistorisk og rent repræsentativ, den tager ikke hensyn til, at Printzensköld døde før sønnen Jacob.

til krigstjeneste i Pommeren, meddelte han i et brev til Stenbock af 24. juni 1658, at han havde fundet 400 våbenføre mænd som endnu skulle kunne tjene til soldater og gøre tjeneste. Adskillige var dog ikke interesserede, og de var ikke alle blevet udskrevet, idet der nu äre en dehl som bruka gårdar, någre tiena för Ryttare Her på Landet, de andre Tiena Präster, Borgare och Bönder, och woro thet Chronan och detta Landet till skadha om the alle på een gång skulle afföras, besynnerlig effter som för 4 åhr sedan aff een starck Pest till 5000 Manniscker äre döde blefne, och Landet är intz så starckt af Manscap, at Åkerbruket well kan coleras, Huar på all dess nähring består...⁵⁹

Situationen var stadig slet efter at øen endelig traktaktmæssigt^{60,61} var givet tilbage til Danmark som Kong Frederik III's ejendom. Ved fredsslutningen i København 1660 havde man fra svensk side ikke ubetinget villet frasige sig sine fordringer på Bornholm. Og ved efterfølgende forhandlinger bestemtes det endeligt den 3. juli 1660 i Stockholm, at *Bornholm, meth alle dess Högheed och Härligheter, rätt, rättigheeter och Ränter att oplåta och transferera på Högstebem" Hans Kongl Maj" j Danmark och dess Affuinger till een fast och stadigh Ægendom, doch för ett æquivalent wederlagh uthi des adelige godz som i Skåhne belägne ähre.*⁶²

På Bornholm blev man åbenbart sent orienteret. Det fremgår af Extractet fra Aakirkes ældste kirkebøger under 1661: .. den 25 May kom visse Tidender at H. kong. Maj. i Danmark hafde indlöst og kiöbt Bornholm fra Sveriges Crona for 5 Td. Guld.

Grev Christian Rantzau kom efterfølgende som Commisarius⁶³ den 15. september 1661 til Bornholm og modtog troskabseden til den danske konge. En lille måned senere, den 21. oktober 1661, forelagde han på et stændermøde i Aakirkeby en regning på de 5 tønder guld, som var medgået til opkøb og overgivelse af skånsk adelsgods til Den svenske Krone i henhold til traktaten. Ad-

skillige bornholmere har måske umiddelbart haft svært ved at forstå, at kongen skulle have betaling for den gave,⁶⁴ man netop havde givet ham. Men den 28. oktober aftaltes det, at alle skulle give 1/10 af sin formue. Og ved *Allehelgenstide 1662 rejste velb. Landsherren, Landsdommeren og Landsprovsten Landet omkring, og blev da hver Mand sat paa den tiende Part af hans formue, som udlovet var at erlægge.*⁶⁵ Dog blev der i alt kun udredt 6840 rigsdaler svarende til 1 1/3 % af det oprindeligt krævede beløb. Beløbets lille størrelse afspejler formentlig, blandt andet, øens udmarvning af pest og skatter i årtiet forud.

Men Bornholm gik fri af den alvorlige byldepest, som rasede i de øvrige nordiske lande i begyndelsen af 1700-tallet. Pesten var dog tæt på. Ifølge Svaneke kirkes regnskaber for 1710-1711⁶⁶ ført af *kierkevergen Esche Dich* hedder det, at de gamle brædder, som blev taget af kirkens tag, blev overladt til byfogeden til at *gøre ligkister af til kongens søfolk, som er døde her i byen.* 67 søfolk, formentlig døde af pest, blev i 1710 begravet i Svaneke.⁶⁷

Ved folketællingen den 10. marts 1710 havde øen 14.298 indbyggere, hvoraf det halve antal, de voksne, plejede at gå til alters mindst én gang om året.⁶⁸ Og i 1745 kunne amtmand Urne i sin beskrivelse over Bornholms Øe og Amt berette, at *Her haver (Gud skee lov) ingen særdeles farlige eller smitsomme Syge eller Pæsten grasseret snart i 100de Aar.*⁶⁹

Henvisninger og noter

1. Thurah, Laurids de. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet af Rosenkilde og Bagger, 1968. Se p. 227, hvor Thurah anfører, at *Anno 1602 indfaldt en Sygdom eller Pest paa Landet, hvoraf mange Mennesker døde, og blev denne kaldet den sorte Død*. I Fortegnelse paa adskilligt, som sig paa Boringholm haver tildraget fra 1602 til 1687, udgivet i Danske Magazin 1745, I; 1: 125-128, og efterfølgende i Bornh. Samlinger 1960, I; 37: 91-96, læses: *An. 1602 var den store Død*. Forfatteren til den sidste kilde er ikke sikkert kendt, men Zahrtmann antager, at han er identisk med rådmanden i Svaneke, Peter Kofoed, som levede 1622-1688. Dette kan af flere grunde være sandsynligt, blandt andet også fordi optegnelserne kun går frem til 1687. Dermed udgør Fortegnelsen en sekundær kilde hvad angår oplysningerne om pesterne, mens Thurah er tertiær (eller kvartær). Thurah's *sorte Død* kan derfor udgøre fejlagtig afskrift af *store Død*, - selv om det ikke kan udelukkes, at pesten i løbet af den efterfølgende tidsperiode, blandt andet under indtryk af de senere pester, har skiftet navn. Blandt andet af didaktiske grunde, er Thurah's betegnelse fastholdt i dette her foreliggende arbejde.
2. Ibid. P. 227. Thurah angiver året 1619 som tidspunktet for Anden Død. Denne angivelse er helt overensstemmende med Fortegnelsen (se note 1), hvori oplyses: 1619. var *den anden Død*.
3. Ibid. P. 228, overensstemmende med Fortegnelsen (se note 1), hvori det oplyses, at i 1638. var *Barne-Døden*.
4. Ibid. Se pp. 227-234.
5. Ibid. Se p. 227.
6. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 179.
7. Efterretning om den lærde Frue Sophia Brahe, Tyges Søster og Slutning af Fr. Sophie Brahes Brev til sin søster Fr. Margrete Brahe. Danske Magazin 1747, I; 3: 12-32 og 43-53. P. 45.
8. Wimarson, Nils. Ystad mot slutet av danska tiden. I: Festskrift utgiven av Ystads forminnesförening den 7. Augusti 1918. Tryckeribolaget Södra Skåne. Ystad 1918. Se pp. 12-15 og p. 42-43.
Fra Ysteds Sct. Marie's sogns klokkeringsningslister anføres dødsfaldene således:

Regnskabsår	Dødsfald
1600-1601	60
1601-1602	173
1602-1603	299
1603-1604	32
1604-1605	38
1605-1606	43
1606-1607	50
1607-1608	44
1608-1609	52
1609-1610	49
1610-1611	34
1614-1615	64
1617-1618	46
1618-1619	64
1618-1620	529
1620-1621	62
1621-1622	45
1622-1623	76
1623-1624	72
1624-1625	51 *)

*) tiden 10. juli 1624 - 4. april 1625.

Se iøvrigt: Wallin, Curt. Gravskick och gravtraditioner i sydöstra Skåne. Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm. Bjurströms Boktryckeri Aktiebolag. Ystad 1951. P. 279.

9. Slange, Niels. Christian den Fierdes Historie. Kjøbenhavn 1749. KB 35-188-fol. P. 420.
10. Mansa, F V. Bidrag til folkesygdommenes og sundhedsplejens historie i Danmark, Kbh. 1873. P. 282.
11. 1616 og 1621. Visitats=Bog holden af Superintendentterne Mester Poul Mortensen Ostrup, som visiterede på Bornholm 1616, og Doctor Matthias Jensen, som visiterede 1621, - Aktstykke Nr. 419 i J R Hübertz. Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. Pp.597-609. Se p. 600.
Ligeledes gengivet i Visitatsbog for Lunde Stift 1611-1637 udgivet med indledning af Dr. Bjørn Kornerup, arkivar ved Rigsarkivet i København, i Lunds Stifts herdammine från reformationen till nyaste tid, Lund 1943, pp. 1-175.
12. Green, A. Biskopar i Lunds stift 1060-1637 och händelser kring dem. GlerupsFörlag, Lund 1973, ISBN 91-40-02762-7. P. 149.
13. 1616 og 1621. Visitats=Bog holden af Superintendentterne Mester Poul Mortensen Ostrup, som visiterede på Bornholm 1616, og Doctor Matthias Jensen, som visiterede 1621, - Aktstykke Nr. 419 i J R Hübertz. Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. Pp. 597-609. Se p. 601.

14. Hübertz, J R. Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. Pp. 597-609, eller: Visitatsbog for Lunde Stift 1611-1637 udgivet med indledning af Dr. Bjørn Kornerup, arkivar ved Rigsarkivet i København, i Lunds Stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid, Lund 1943, p. 136.
15. Cawallin, S. Lunds stifts herdaminne. Fjerde delen. Lund, tryckt på C. W. K. Gleerups förlag uti Berlingska Boktryckeri, 1837. P. 80. - Se ligeledes Wallin, Curt. Gravskick och gravtraditioner i syd-östra Skåne. Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm. Bjurströms Boktryckeri Aktiebolag. Ystad 1951. P. 279. - Og se: Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid, utgiven av Gunnar Carlquist. Ser. II. Biografier. 9. Albo och Järrestads samt Ingelstads kontrakt, Österlens kontrakt. C. W. K. Glerups förlag, Håkan Ohlssons Boktryckeri. Lund 1963. P. 294.
16. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 182.
17. Mansa, F V. Bidrag til folkesygdommenes og sundhedsplejens historie i Danmark, Kbh. 1873. Se p. 320.
18. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 183.
19. Mansa, F V. Bidrag til folkesygdommenes og sundhedsplejens historie i Danmark, Kbh. 1873. Se p. 395.
20. Ibid. Se p. 396.
21. Secher, V A. Forordninger, recesser og andre kongelige breve. Kjøbenhavn 1897; Åb. brev 1625 15. jan., pp. 186-193. Se p.193. Se ligeledes: Christian den fjerdes recess 1643. Norsk historisk Kjeldeskrift-Institut. Den retts-historiske kommisjon. Oslo 1981. ISBN 82-7061-279-0. Det 4. capitel. Hvorledis udi pest oc smitsom sygdoms tude udi kiøbststederne skal forholdis. Pp. 245-252.
22. Wimarson, Nils. Ystad mot slutet av danska tiden. I: Festskrift utgiven av Ystads formminnes-förening den 7. Augusti 1918. Tryckeribolaget Södra Skåne. Ystad 1918. Se p. 47. Antallet af døde i Ysteds Sct. Peders sogn anføres her i dennævnte regnskabsår:

1651-1652	20
1652-1653	25
1655-1656	130
1657-1658	21
23. Zahrtmann, M K. Bornholms indbyggertal omkring Aar 1650. Upubliceret manuskript i »Zahrtmann-samlingen« i Bornholms lokalhistoriske Arkiv. Indbyggertallet i 1645 er heri beregnet til omtrent 12.700. Se iøvrigt: Jørgensen, J A. Bornholms Historie I. Frits Sørensen's Boghandel, Rønne. 1900. Fotografisk genoptryk 1980 v. William Dams Boghandel A/S, Rønne. ISBN 87 87021 35 8. P. 175.
24. Zahrtmann, M K. Borringholmerens historiebog II. Tredje og fjerde bog. Rønne 1935. P. 56.
25. Zahrtmann, M K. Billeder af Bornholms historie i tilknytning til middelalderens kapeller. Bornh. Samlinger 1913, I; 8: 128-211. P. 142.
26. Zahrtmann, M K. Præsten Povl Ancher. Bornh. Samlinger 1922, I; 14: 1-47. P. 2.
27. Zahrtmann, M K. Borringholmerens historiebog I. Første og anden bog. Rønne 1934. Se p. 276.
28. Jørgensen, J A. Bornholms historie II. Frits Sørensens Boghandel, Rønne. 1900. Fotografisk genoptryk 1980 v. William Dams Boghandel A/S, Rønne. ISBN 87 87021 36 6. P. 58.
29. Zahrtmann, M K. Borringholmerens historiebog I. Første og anden bog. Rønne 1934. Se p. 276.
30. Ibid. Se p. 283.
31. Zahrtmann, M K. Bornholms tilskikkelser i Christian 4.s sidste svenskekrig (1643-45). Bornh. Samlinger 1909, I; 4: 101-174. Pp. 166-167.
32. I brev af 27. juli 1655 til biskoppen i Skåne, Peder Winstrup, meddeler kongen, at herredagen, på hvilken sagen om Løderup-præsten Claus Nielsen Ystadius' suspension skulle behandles, må udskydes formedelst den grasserende pest. Claus Nielsen må forblive i embedet, da sogne ikke kan være uden sjælesørger, dog *paa hans strenge Reuers at han herefter schall leffue stille och fredelig*. Skånske Tegn. 1648-56 f. 444.
Læs herom i: Fussing, Hans H. Tre skaanske præstevalg 1631 - 1650 - 1654, Kirkehistoriske Samlinger, 6.Række 4.Bind, Kjøbenhavn 1942-44, p. 56. Ligeledes beskrevet i: Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid, utgiven av Gunnar Carlquist. Ser. II. Biografier. 9. Albo och Järrestads samt Ingelstads kontrakt, Österlens kontrakt. C W K Glerups förlag, Håkan Ohlssons Boktryckeri. Lund 1963, p. 299. Sagen er desuden kort og populært refereret af: Andersson, Kjell-Ove. Ingen hållbar kärlek med konserverad änka, i: Arbetet Nyheterna, del 1. torsdag 25. juni 1998, side 19.
33. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms histo-

- riske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 189.
34. Hübertz, J R. Aktstykker til Bornholms historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852. Nr. 419, p. 603.
35. Præsteindberetninger til Ole Worm, II, Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde Stifter 1623-25. Ved Frank Jørgensen. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1974. Lunde Stift 1625, Bornholm, pp. 169-189.
Se ligeledes: Beskrivelse over Bornholm udfærdiget 1625 ved Landsprovst Jens Pedersen, ved Johan Bulmer. Bornh. Samlinger 1926, I, 17: 51-69.
36. Præsteindberetninger til Ole Worm, II, Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde Stifter 1623-25. Ved Frank Jørgensen. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1974. Se p. 51.
37. Lyster, Thue Lauridsen. Herefter følger en kort Extract af de ældste kirche=Bøger som Her ved Aakirke er at finde (1648-1682). I Aakirkeby kirkebog 1687-1741, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.
38. Uddrag af Aaker kirkebog 1651-82 ved Sognepræst C.Th. Christensen. Kirkehistoriske samlinger 1889-91, IV, 1: 469-480. P. 475.
Om præstevalg og koncerveringsprincip i øvrigt og de problemer, det kunne afstedkomme i 1600-tallets Østdanmark, læs: Fussing, Hans H. Tre skaanske præstevalg 1631 - 1650 - 1654, Kirkehistoriske Samlinger, 6.Række 4.Bind, Kjøbenhavn 1942-44, pp. 29-59.
39. Uddrag af Aaker kirkebog 1651-82 ved Sognepræst C.Th. Christensen. Kirkehistoriske samlinger 1889-91, IV, 1: 469-480. Se p. 476.
40. Jørgensen, J A. Series pastorum. Fortegnelse over præsterne paa Bornholm siden reformationen. Forlagt af Frits Sørensens Boghandel. Rønne 1907. Se p. 49. Senere anført i: Kofod, K M. Bornholms kirkehistorie II, Rønne 1933. p. 32. Som fremstillet af Jørgensen synes det plausibelt, at Noseby's tre hustruer kan være døde af pest. Der kan have været spredte pestanfald i tiden umiddelbart efter Anden død. Wimarson angiver i overensstemmelse hermed, at dødscifrene i Ystad efter pesten var højere end det normale i de efterfølgende år 1622 og 1623. Se: Wimarson, Nils. Ystad mot slutet av danska tiden. I: Festskrift utgiven av Ystads fornminnesförening den 7. Augusti 1918. Tryckeribolaget Södra Skåne. Ystad 1918. P. 43.
41. Jørgensen, J A. Series pastorum. Fortegnelse over præsterne paa Bornholm siden reformationen. Forlagt af Frits Sørensens Boghandel. Rønne 1907. P. 49.
42. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 163.
43. Jørgensen, J A. Series pastorum. Fortegnelse over præsterne paa Bornholm siden reformationen. Forlagt af Frits Sørensens Boghandel. Rønne 1907. Se p. 36.
44. Ibid. Se p. 1.
45. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 129.
46. Spredte optegnelser fra Aaker gamle Kirkebog, ved afdøde Pastor emer. Erh. Quistgaard. Bornh. Samlinger 1947, I, 31: 111-116. P. 112.
47. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 93.
48. Fortegnelse paa adskilligt, som sig paa Boringholm haver tildraget fra 1602 til 1687. Danske Magazin 1745, I, 1: 125-128. P. 125.
Udgivet i Bornh. Samlinger 1960, I, 37: 91-96. Bevaret brudstykke i pergament i NKS. fol. 398e 2°; afskrift i NKS 723 4°, KB.
49. Becker, P W. Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv. Historisk tidsskrift, Kjøbenhavn 1867-1869, III, 6: 530-555. P. 554.
50. Fussing, Hans H. Øernes befolkning under Karl Gustavkrigene. En kirkebogsundersøgelse. Historisk Tidsskrift 1944-46, 11. række, 1. bind, pp. 287-333. Se p. 313.
51. Se Zahrtmann, M K. Bornholms tilskikkelser i Christian 4.s sidste svenskekrig (1643-45). Bornh. Samlinger 1909, I, 4: 101-174. Og desuden: Ellekilde, Hans. Kampen i Malkværmskansen den 9. juni 1645. Bornh. Samlinger 1932, I, 21: 99-126.
52. Herredags Dom over Holger Rosenkrands, som havde Boringholm i Forlæning. 1646. Danske Magazin, Femte Bind, Kjøbenhavn 1751. KB 35,-15,-4°. Pp. 23, 25 og 31.
53. Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning 1870. Pp. 8-18: II. Handlingar hörande till Bornholms historia under året 1658. P. 13.
Se ligeledes: Rasmussen, Ebbe Gert. Kilder til begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658: Rannsaking på Bornholm, Rønne den 17. maj 1658, ved Johan Printzensköld og Johan Sylvius. Bornh. Samlinger 1972, II, 6: 31-49. P. 80.

54. Herredags Dom over Holger Rosenkrands, som havde Borringholm i Forlæning. 1646. Danske Magazin, Femte Bind, Kjøbenhavn 1751. KB 35,-15,-4°. Se p. 27.
55. Zahrtmann, M K. Bornholms tilskikkelser i Christian 4.s sidste svenskekrig (1643-45). Bornh. Samlinger 1909, I; 4: 101-174. Se p. 166.
56. Inddelingen af landet i lægder, hvis grænser overvejende falder sammen med sognegrænserne, stammer først fra Frederik IV's forordning af 22.02.1701 om oprettelse af en landmilits, idet der skulle stille 1 soldat fra hver lægd, der var på størrelse med ca. 20 tdr. hartkorn.
57. Rasmussen, Ebbe Gert. Kilder til begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658: Rannsaking på Bornholm, Rønne den 17. maj 1658, ved Johan Printzensköld og Johan Sylvius. Bornh. Samlinger 1972, II; 6: 31-49.
58. Ibid. Se p. 35.
59. Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning 1870. Pp. 8-18: II. Handlingar hörande till Bornholms historia under året 1658. P. 10.
Se ligeledes Rasmussen E G. Kilder til begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658: Rannsaking på Bornholm, Rønne den 17. maj 1658, ved Johan Printzensköld og Johan Sylvius. Bornh. Samlinger 1972, II; 6: 68.
60. Tractat mellem Danmark og Sverrige om Bornholm, dateret Stockholm, 3^{die} Juli 1660. Nye Danske Magazin. Femte Bind. Kjøbenhavn 1827. Pp. 229-234. KB 35,-15-4°. (Om det såkaldte æquivalente vederlag).
61. Convention imellem Danmark og Sverrige vedrørende overdragelse af skånsk adelsgods og andet vederlag. Af 5. maj 1661. Trykt i Laurids de Thurah. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet af Rosenkilde og Bagger 1968. P. 252-256.
Overdragelsen af det såkaldte bornholmske æquivalent, svarende til 8500 tønder hartkorn skånsk adelsgods til den svenske krone kan efterfølgende ses som det første trin i den senere så systematisk gennemførte forsvenskning af Skåne. Forsvenkningen er bl.a. dramatisk og følelsesladet beskrevet af Uno Røndahl: Skåneland utan förskoning. Karlshamn 1981 og Skåneland ur det fördolda. Karlshamn 1996.
62. Tractat mellem Danmark og Sverrige om Bornholm, dateret Stockholm, 3^{die} Juli 1660. Nye Danske Magazin. Femte Bind. Kjøbenhavn 1827. Pp. 229-234. KB 35,-15-4°. Om det såkaldte æquivalente vederlag, se p. 231.
63. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 193.
64. Rasmussen, Ebbe Gert. Dette gavebrev. Disputats til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Rønne 1982.
65. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 194.
66. Svaneke kirkes regnskaber for 1710-1711, se p. 68. LA.
67. Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet. Bornholm ved O. Norm, C.G. Schultz og Erik Skov. G.E.C. Gads Forlag, København 1954. Pp. 96 og 111.
68. Kofod, K M. Bornholms kirkehistorie II, Rønne 1933. Se p. 52.
69. Urne, J C. Bornholms Øe og Arnt (1745). Bornh. Samlinger 1957, I; 35: 65-109. Se p. 72.

VI. De ældste kirkebøger

Extractet

Mere detaljerede oplysninger af demografisk karakter kan hentes i Aakirkebys ældste kirkebøger. Ved kongeligt missiv af 17. maj 1646 blev præsternes pligt til at føre kirkebøger gjort gældende for Skåne. Bornholm hørte da under Lunde Stift, men efter Roskildedefreden i 1658 og den senere bornholmske opstand blev alle øens gejstlige sager i 1663 henlagt under Sjællands biskop, og Bornholm blev knyttet til dette stift.¹ Her var præsternes pligt til kirkebogsføring allerede blevet indskærpet ved kongeligt missiv af 20. maj 1645.^{2,3} Der er ikke bevaret bornholmske kirkebøger fra tiden før 1687, og alt tilgængeligt kirkebogsmateriale fra tiden før 1687 findes i det såkaldte *Extract af de ældste Kircke=Bøger som her ved Aakirke er at finde* (Fig. 16), bagest i den kirkebog fra Aakirkeby, der påbegyndtes 1687.⁴

Man var tidligt opmærksom på at der fandtes værdifuld information i Aakirkebys ældste kirkebøger. Da Hr. Ludvig Harboe som medhjælper for sin svigerfar biskop Peder Hersleb⁵ i 1750 visiterede i de bornholmske pastorater, noterede han ved besøget i Aakirke, at *Kircke Bøgerne ere de ældste der paa Landet, og adskillige curiosa om det, der er passeret paa Bornholm, i samme indførte.*⁶ Antagelig er det aakirkepræsten Hr. Lars Hiort, der har gjort bispens medhjælper opmærksom på bøgernes eksistens.

De originale optegnelser der danner basis for »Extractet«, og som ikke findes mere, er formentlig foretaget af Hr. Rasmus Jensen Middelfar 1639-51, Hr. Svend Larsen 1651-54 og Hr. Niels Madsen Lund 1654-76, - eller de samtidige aakirkedegne. Selve »Extractet«, der dækker perioden 1648-82, må være sammenfattet af Thue Lyster, der var præst i Aakirkeby 1687-1705.

Pestdødeligheden 1653-1654

Af det såkaldte *Extract af de ældste Kircke=Bøger som her ved Aakirke er at finde* fremgår det, at pestdøden nok ramte ældre, men mange børn og unge mennesker blev også ofre for pesten. Dette blev angivet allerede af Dr. Carlsen i 1890,⁷ og Zahrtmanns udsagn om at *pesten mejede især gamle og midaldrende folk ned*⁸ synes ikke helt at holde. En opgørelse fra »Extractet« giver desuden oplysninger, ikke blot om det totale antal døde, men den procentuelle eller forholdsmæssige overdødelighed på grund af pestepidemierne lader sig også beregne.

I årene 1648-82 var antallet af ægte børn, fødte og døbt, antallet af uægte børn, og antallet af brudepar for hvert år ret konstant (Tabel 1). Antallet af døde derimod, steg både i årene 1653 og 1654 (108 og 480 *Liig*), og i årene 1676 og 1677 (106 og 71 *Liig*), hvilket dokumenterer at der i begge perioder har været en ikke normalt forekommende faktor, som har påvirket dødsraten i opadgående retning.

Epidemien i 1653-54 synes dog ikke at have decimeret befolkningstallet for nogen længere periode. I alt blev der i hele perioden 1648-82 i Aaker og Aakirkeby født 1641 ægte børn og 120 uægte, mens der i samme periode døde 1747 mennesker, svarende til et gennemsnit for hele perioden på 50 nyfødte og 50 døde årligt. Hvis man ser bort fra til- og fraflytning, og antager, at hyppigheden af fødsler og dødsfald for hele Bornholm har været nogenlunde den samme som for Aakirkeby og Aaker, har øens indbyggertal i 1648 og i 1682 været nogenlunde uændret, trods det meget store antal pestdøde i 1653-54. Beregningen udgør naturligvis kun et skøn, det er tidligere vist, hvorledes pesten andre steder i landet kunne gå

Fig. 16. Første side af: Extract af de ældste Kircke=Bøger som her ved Aakirke er at finde.

næsten helt uden om et sogn,⁹ og der må tages forbehold for andre unøjagtigheder, som en skønsmæssig beregning som ovenfor nødvendigvis må indeholde.

Den nøjagtige til- og fraflytning i perioden kendes ikke. Men det vides, at overgangen til svensk styre i Skåne og Blekinge i 1658 efterfølgende medførte en omfattende udvandring fra de gamle danske landsdele. En del fordrevne skåninger og blekinger kom til Bornholm, og de bosatte sig især på øens nordkyst, blandt andet i Gudhjem og Melsted, der efter pesten i 1654 henlån næsten halvt øde.¹⁰ Indvandringen fra Skåne og Blekinge må have påvirket indbyggertallet i opadgående retning.

Folketallets størrelse for hele Bornholm kan derfor være vurderet for lavt ved en simpel ekstrapolation af tallene i det såkaldte *Extract af de ældste Kircke=Bøger som her ved Aakirke er at finde* (Tabel 1, ¹¹).

Den gode reproduktionssevne, som således afspejler sig af tallene fra *Extractet*, er ligeledes i god overensstemmelse med de ældste bevarede borgermandtal i Rønne:¹²

199 i 1633 ¹³ (15 år efter Anden Død),

150 i 1658 ¹⁴ (3 år efter Store Død), og

200 o. 1670 ¹⁵ (15 år efter Store Død).

Vil man groft estimere eller anslå antallet af egentligt pestdøde i Aaker og Aakirkeby under Store Død, kan man vurdere overdødeligheden ved at subtrahere den gennemsnitlige dødsrate i de år, der ikke var pest, (32 døde pr. år) fra det totalt antal døde i de enkelte pestår. Herved skulle omkring 76 i 1653 og 448 i 1654 være døde af pest.

Lille Død 1676-1677

Ved samme opgørelsesmetode som ovenfor kan man løst anslå, at omkring 74 og 29 mennesker i årene 1676 og 1677 i Aaker og Aakirkeby kan være døde af pest. Det er ikke muligt at foretage mere nøjagtige beregninger, dels er antallet af indbyggere ikke kendt, dels var det ikke konstant. Blandt an-

det blev der enkelte gange udskrevet folk til flåden, for eksempel fremgår det af det såkaldte *Extract*, at *I Dimmel=uge* (ugen før påske, den 19.-25. marts ¹⁶) 1676, *kom Ordre at her af Landet Sckal udredis 60 Baadsfolk eller 16 Specie Daler for hver*. Ved kongelig resolution af 9. Maj 1676 blev her som overalt i Danmark gjort Erindring at fremkomme med de i Købstæderne udskrevne Baadsmænd; D. 13 Marts var det blevet befalet, at 60 Søfolk skulle udredes fra Bornholm. Thurah nævner, at *Aar. 1676 var en haard og streng Vinter, og saa stor Trang og dyr Tid paa Landet på Levnets=Midler og Vand, at mere end 1000 Mennesker forlode det, for at søge deres Føde anden Steds; Ja mange bleve fundne i Landet døde af Sult og Kulde; Saa at Kongen sendte nogle hundrede Tønder Sæde=Korn til Landet, saasom næsten intet til Sæden var hos Indbyggerne tilovers*.¹⁷ Og Pontoppidan angiver, at hjælpen kom for sent, at *nogle hundrede mennesker døde af hunger*.¹⁸ Men ifølge både Thurahs (og Pontoppidans) kilde, nemlig Ravns *Chronica Borringiaca* nævnes det under Anno 1671, at *på dette arme ringe Land var en bedrøvelig Tid, Hunger og Elendighed fast for alle Folk; den ene kunde [ej] hjælpe den anden. Rejste da fra Landet til Tyskland og Dannemark udi Smaalanderne nogle Hundrede Mennesker, at de deres arme Levnet ydermere kunde friste; fandtes imidlertid nogle Mennesker døde paa Marken af Hunger, Svalt og Frost, saasom d. 23. Marts en Dreng paa Nykirkes Kirkegaard, og d. 7. April en Mand udi Bolsker Sogn paa Alvejen. Heste, Hopper, Øxen, Køer, ja Kvæget mestendelen fast for hver Mand alle bortdøde, saa det udi Sandhed maa siges, at maaske aldrig her paa Landet haver været saa stor en elendig Tilstand som nu. Her er intet at æde eller drikke, her er intet at saa udi Jorden, om man end den dyrke kunde, fordi Creaturene, Arbejdet skulle drive, ere bortdøde af Hunger og anden grusom Fælsyge, de ere med blevne betagne endnu dag-*

ligen medbetages, saa Gud naadeligen sig herover forbarme. I April kom dog hid ved 8 Skiberum med Rug, Byg, Malt og Erter paa adskillige Landets Havner, Folket til Undsætning. Men det gemene fattige Folk, af Udgifter og anden besværlige Tilfald forarmede, finge der lidet eller intet af; Gud er deres højeste hjælp i denne højnødtrængende Tid.¹⁹ Resen nævner ligeledes, formentlig samme kilde, at Aar 1671 var der saa stor Kornmangel paa Bornholm, at mere end 1000 Bornholmere af den Grund søgte andensheds hen for at bosætte sig. Der var ogsaa mange, som døde af Sult og Kulde. Samme Aar i Maj Maaned skænkede Kongen Indbyggerne adskillige Hundrede Tønder Byg til Sædekorn; thi saa vidt var saare mange bragt i Nød og Trang, at de selv intet havde.²⁰ Ligeledes fremgår det af en anden, dog ikke heller primær kilde, nemlig supplementet til brug for Thurah, at kommissærerne Henrich Rantzau og Erich Rotsteen den 17. oktober 1670 sendtes til Bornholm for at orientere sig om den slette tilstand (ifølge kongelig befaling af 1. oktober 1670), formentlig som følge af den indfaldne store Misvæxt og Mangel paa Sæd og Brødkorn, samt Græs, formedelst stærk tørke.²¹ Og 1671 d. 5 Juni ankom 1000 Tdr. Korn, som Kongen lånte Landet.²¹ Det synes derfor oplagt, at både Thurah - og Pontoppidan, der antagelig har Thurah som kilde - refererer årstallet forkert, antagelig var det store hungerrår 1671. Men ifølge kirkebøgerne ses dødeligheden dog ikke i Aakirkeby og Aaker at være øget i 1671 (Tabel 1). Derimod registreres en unormalt høj dødelighed i 1676 ($p < 0,01$) og 1677, og da denne således ikke ubetinget og umiddelbart kan tilskrives hunger, er det relevant at søge en anden årsag.

Det vides, at bornholmerne i 1675 blev eksponeret for dødelig og smitsom sygdom. På en dansk flådeafdeling under ledelse af generaladmiral Cornelius Tromp udbrød nemlig i juli måned en epidemi, som foranledigede stor dødelighed. Den 30. juli skrev

Tromp til kongen .. Sygdommen inden Borden tiltager, af hvilken mange Matroser og Soldater daglig bortdøe og de fleste blive udygtige til at gøre Tjeneste,..²² Den 2. august gav kongen ordre til, at de syge fra flåden skulle sættes af på Bornholm, idet rigets admiral (Niels Juel) til aktionen blev befalet at assistere Tromp med skibe og mandskab så meget som muligt.²³ I den svenske flåde var en lignende sygdom udbrudt, og der var formentlig tale om plettyfus.²⁴

Det ligger således meget nær at antage, at tyfus fra de på Bornholm landsatte søfolk kan være påført bornholmerne i øvrigt. Og at denne indpodning af smitsom, dødelig sygdom kan have forårsaget, eller i det mindste bidraget til overdødeligheden i årene 1676 og 1677. Og naturligvis bidrog de landsatte søfolk yderligere til at øge antallet af døde. Det fremgår af det såkaldte »Extract«, at i perioden 21. juni til 6. september 1676 blev 7 soldater af flåden og en kongelig bådsmand begravet i Aakirkeby (8 ikke-fastboende). Ligeledes begravdes i 1677 den 13. marts en hollandsk bådsmand af flåden, den 30. juni en kongelig bådsmand og den 1. november en hollandsk bådsmand af flåden (3 ikke-fastboende).

Det kan være svært at afgøre, hvor stor en del af dødeligheden der skal tilskrives ren epidemisk sygdom. En del af overdødeligheden kan tilskrives andre dødsårsager. Misvækst optrådte givetvis undertiden i forbindelse med epidemisk sygdom, der naturligvis ikke blot medførte øget dødelighed men også øget sygelighed. Begge dele har kunnet medføre uregelmæssigheder, for eksempel i så- eller høstarbejdet.

Om pestepidemien 1654 vides det, at den var forudgået af misvækst. Urne beretter om pesten 1654: .. en hæftig Pæst (begyndte Efterhøsten eller Vinteren 1653, og havde forhen været megen Dyrtyd formedelst forrige Aars Misvæxt).²⁵ En bidragende årsag til misvæksten kan have været øget sygelighed.

PESTEN OG TAVLERNE PÅ BORNHOLM

Tablet 1. Opgørelse fra »en kort Extract af de ældste Kircke=Bøger som her ved Aakirke er at finde«. Tabellen fremstiller det totale antal døde uden hensyn til dødsårsag, denne er kun sporadisk anført i kirkebogen. Dødfødte børn er medregnede under Liig.

År	Ægte Børn fødte og døbtte	Uægte børn	Brudepar	Liig	
1648	60	6	11	27	
1649	57	6	17	50	
1650	64	7	9	32	
1651	50	5	16	38	
1652	51	5	10	22	
1653	45	5	11	108	p < 0,01
1654	51	8	13	480	p < 0,0001
1655	52	6	33	28	
1656	48	5	14	15	
1657	55	6	13	28	
1658	48	2	11	46	
1659	41	1	8	39	
1660	51	6	10	31	
1661	44	3	12	23	
1662	54	0	12	27	
1663	31	7	11	18	
1664	53	4	12	26	
1665	48	6	11	23	
1666	50	3	11	63	
1667	53	1	10	35	
1668	44	4	8	41	
1669	54	2	13	40	
1670	49	1	9	29	
1671	36	0	7	27	
1672	31	0	9	25	
1673	46	0	11	19	
1674	48	2	9	26	
1675	36	1	10	28	
1676	44	5	9	106	p < 0,01
1677	31	2	13	71	
1678	40	0	15	36	
1679	23	2	17	49	
1680	53	6	19	29	
1681	55	0	17	22	
1682	45	3	-	40	
sum	1641	120	421	1747	
middeltal	47	3	12	50	
std.dev.	9	2	5	78	

Antallet døde i hvert enkelt år er testet i henhold til W. Stefansky. *Technometrics* 1972; 14: 469-479. Signifikante afvigelser er angivet med pågældende værdier af p (= probability, d.v.s. sandsynligheden for at pågældende antal døde er statistisk tilfældigt afvigende). Afvigelser med p-værdier < 0,05 anses for signifikante eller betydningsfulde. Ikke signifikante afvigelser er ikke angivet.

Henvisninger og noter

1. Peder Hansen Resens Atlas Danicus Bornholm, ved Johannes Knudsen, Gads Forlag, Kbh. 1925. P. 49.
2. Om kirkebogsføringen, se note 1 til Problemstilling.
3. Bornholmske Kirkebøger. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland m.m. København 1968.
4. Lyster, Thue Lauridsen. Herefter følger en kort Extract af de ældste kirche=Bøger som Her ved Aakirke er at finde (1648-1682). I Aakirkeby kirkebog 1687-1741. LA. Se p. 300.
5. Thurah, Laurids de. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet af Rosenkilde og Bagger, 1968. Se p. 190, hvor det fremgår, at Harboe var *adjungeret med Succession*.
6. Heilesen, H. Beretninger om bispevisitater på Bornholm i det 18. århundrede. Bornh. Samlinger 1976, II; 10: 85-96. P. 94.
7. Carlsen, J. Om Pesten i Aaker Sogn paa Bornholm 1653-54. Naturen og Mennesket, illustreret Månedsskrift for Naturkundskab og Naturbeskrivelse 1890, nr. 3: 149-160. P. 152.
8. Zahrtmann, M K. Borrhholmerens historiebog I. Første og anden bog. Rønne 1934. Se p. 276.
9. Fussing, Hans H. Øernes befolkning under Karl Gustavkrigene. En kirkebogsundersøgelse. Historisk Tidsskrift 1944-46, 11. række, 1. bind, pp. 287-333. Se p. 292.
10. Zahrtmann, M K. Borrhholmerens historiebog II. Tredje og fjerde bog. Rønne 1935. Se p. 56.
11. Hans H. Fussings kirkebogsundersøgelse er publiceret i Historisk Tidsskrift 1944-46, 11. række, 1. bind, pp. 286-333. Den indeholder en opgørelse om antal viede (Tabel VII, p. 332) og antal døde (Tabel VII, p. 331) i Aaker i årene 1652-1666. Sidstnævnte tabel angiver antal døde i årene 1654 og 1655 til henholdsvis 430 og 48. Der er her tale om trykfejl, de rigtige tal er 480 og 28. I året 1666 angiver Fussing 60 døde; han synes ikke at have medregnet 3 dødfødte i samme år.
12. Rasmussen, Ebbe Gert. Middelalderbyen, i Rønne Købstad i 650 år, pp. 13-38. Rønne Byforening 1977, ISBN 87-87021-24-2. P. 34.
13. Mandtalsliste for Rønne. Indlæg til Registre og Tegnelser samt henlagte sager, nr. 22, 12/11 1633. Danske Kancelli B160, Rigsarkivet.
14. Rasmussen, Ebbe Gert. Kilder til begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658: Rannsaking på Bornholm, Rønne den 17. maj 1658, ved Johan Printzensköld og Johan Sylvius. Bornh. Samlinger 1972, II; 6: 31-49. Se p. 44.
15. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 117.
16. Bauer, R W. Calender for Aarene fra 601 - 2200 efter Christi Fødsel. Ledetraad til Uddynding af Middelalderens Maade at datere paa. Thieles Bogtrykkeri, Kjøbenhavn 1868. Arbejdet er genudgivet af Dansk historisk Fællesforening 1964.
17. Thurah, Laurids de. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet af Rosenkilde og Bagger, 1968. Se p. 263.
18. Pontoppidan, Erich. Den Danske Atlas. Tomus III. Kjøbenhavn 1767. Genoptryk ved Rosenkilde og Bagger 1968. P. 181.
19. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se pp.200-201.
20. Peder Hansen Resens Atlas Danicus Bornholm, ved Johannes Knudsen, Gads Forlag, Kbh. 1925. P. 49. Resen har kendt Ravens bornholmskrønike og oplysningen om hungersnøden i 1671 kan stamme herfra.
21. Lensmænd og kommandanter paa Bornholm. Supplement til L. de Thuras bornholmsbeskrivelse af 1756, ved J A Jørgensen. Bornh. Samlinger 1908, I; 3: 107-193. P. 157.
22. Den hollandske General-Admiral Cornelius Tromps Indberetninger om den Danske Flådes Foretagender under hans Anførsel. Nye Danske Magazin 1823, IV; 2: 104-145. P. 126.
23. Ibid. Se p. 128.
24. Ilmoni, I. Bidrag till Nordens Sjukdoms-Historia, Andra Delen, Helsingfors 1849. P. 247.
25. Lensmænd og Kommandanter paa Bornholm. Supplement til L. de Thurah Bornholms Beskrivelse af 1756. Ved J A Jørgensen. Bornh. Samlinger 1908, I; 3: 107-193. P. 141. Artiklen bygger på: Civil- og Militair- Øvrigheds-personer, som have været her paa Landet Bornholm anordnede. Med nogle tillæg. En afskrift fra begyndelsen af det 19. århundrede af et af amtmand J C Urne 1755 påbegyndt og med senere tilføjelser af ham og andre forsynet håndskrift. Afskriften har været ejet af lærer Jørgen Curdts (1817-1874) i Rønne og kom omtrent i 1905 i J A Jørgensens eje. Ved J A Jørgensens død blev manuskriptet afgivet til Bornholms Museum i 1908, hvor det nu befinder sig i hans arkivalier.

VII. Tavlerne

I seks af de bornholmske kirker hænger der tavler, der beretter om to af pestepidemierne, der hærgede Bornholm, nemlig Anden Død i 1618 og Store Død i 1654. En tavle, Rønne kirkes tavle, hænger i Bornholms Museum. Pesttavlerne har i nogle af kirkerne erstattet tidligere kalkmalerier, og der er endnu bevaret fragmenter af fire af disse kalkmalerier i tre af øens kirker.

Bortset fra et kalkmaleri i Knuds kirke, nævner Thurah ikke kalkmalerierne, men i et håndskrift om *Civil- og Militair- Øvrigheds personer* af Urne angives det under omtalen af Joachim Gersdorff: *I hans Tid graserede 1654 her, saavel som i Kbv. og der omkring en heftig Pest (begyndte allerede i Efterhösten el. Vinteren 1653, og havde forhen været megen Dyrtid form. forrige aars misvækst), hvorom Tavler og Opskrifter på Muren i Kirkerne.*¹

Oversigt over tavlerne

To af pestepidemierne, den i 1618 (Anden Død) og den i 1654 (Store Død), blev altså mindet ved pesttavler (Fig. 17). Ifølge Thurah fandtes i ældre tid pesttavler i de fleste af kirkerne.² Ikke alle tavler var af træ. I det mindste har der i tre af kirkerne, Knudsker, Pedersker og Poulsker kirker, været kalkmalerier, der fremstillede pesttavler, men ingen af disse kalkmalede tavler kan ses mere. Derimod kan man i dag finde egentlige pesttavler i Ny kirke, Ols kirke, Allinge kirke, Klemens kirke, Peders kirke og i Bodils kirke. Og på museet i Rønne kan man se pesttavlen, som tidligere var ophængt i Rønne kirke, beskrevet af Laurids de Thurah i 1756² og prins Christian Frederik (Frederik VII) i 1824.³

Det vides sikkert, at mindst én pesttavle er forsvundet, nemlig Pouls kirkes,⁴ der påny

blev opsat i 1766 og ifølge regnskaberne blev opmalet i 1821 af Johan Kofod i Nexø.⁵ Andre tavler er restaurerede, eller udskiftede, således at de nu ikke fremtræder i den helt oprindelige skikkelse.

Bortset fra én tavle (Ny kirkes) vides det ikke, hvem der ladet tavlerne sætte op. Men Rasmus Pedersen Ravn registrerede i 1671 i sin bornholmskrønike sogn for sogn antallet af døde under pesten 1654 efter *nogle fromme folks begæring*.⁶ De fleste af de nu eksisterende tavler er dog med sikkerhed yngre end Ravn.

Tavlerne angiver ikke specifikt antallet af døde som følge af pesten, men de opregner sogn for sogn, og købstad for købstad, det totale antal døde i 1618 og 1654.

Rubricering og slægtskab

Ud fra tavlernes konstruktion og bemalningen kan tavlerne slægtskabsmæssigt rubriceres i fire grupper:

1. I den sandsynligvis ældste gruppe er nu kun én tavle, Bodilsker tavlen, tilbage. Bodils kirkes tavle er karakteriseret af at have flest afvigelser fra de øvrige tavler i angivelserne af antallet af døde i de enkelte sogne og købstæder. Tavlens opstillingsmåde med talangivelserne for 1618 og 1654 på hver side af by- og sognenavnene afspejler heller ikke noget tæt slægtskab med de eksisterende øvrige tavler. Derimod har Bodilsker tavlen et nært slægtskab med den nu forsvundne Pouls kirkes tavle.⁸ På Pouls kirkes tavle var sognene opstillet i næsten samme rækkefølge som på Bodilsker tavlen, og de angivne antal af døde adskilte sig kun lidt fra angivelserne på Bodils kirkes tavle. Ligeledes var rækkefølgen af by- og sognenavnene anderledes end den, der forekommer på Rønne, Nyker, Olsker og Allinge tavlerne.

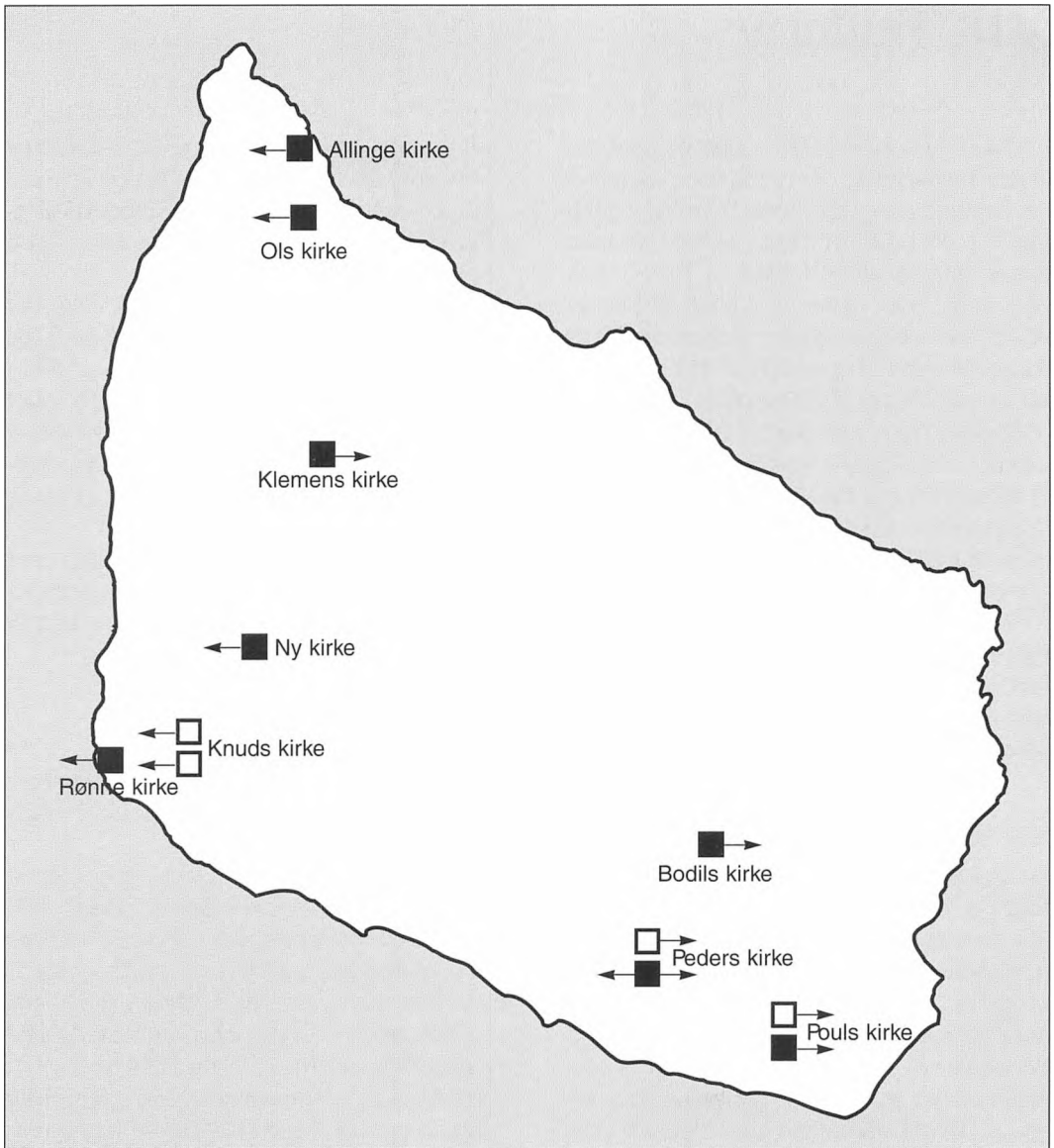

Fig. 17. Kort over Bornholm med angivelse af de i teksten omtalte kirker, der vides at have haft eller har en kalkmalet tavle: □, eller en pesttavle: ■. Vestbornholmsk tradition: ←, østbornholmsk tradition: →, begge traditioner: ←→, se teksten.

2. En anden gruppe, der i øvrigt har sogne og købstæder angivet i en anden rækkefølge end forannævnte gruppe, består af Olsker og Allinge tavlerne. Allinge tavlen er noget mindre end Olsker tavlen og bærer klart præg af nyere renovering. Men principielt er Olsker og Allinge tavlerne ens i udformning og inskription.

3. En tredje gruppe udgøres af Rønne og Nyker tavlerne. Begge tavler har udsavet topgavl og et billede af Døden med ligklæde over venstre skulder og le og pil. Denne fremstilling af Døden er særegen, normalt optræder Døden kun med én attribut: leen.⁷

4. Den fjerde gruppe udgøres af Klemensker og Pedersker tavlerne, der som de eneste er fremstillede af brædder i horisontal sammenføjning. Ligeledes er disse tavler modsat de øvrige karakteriserede af en lys (lysegrå) baggrund med sort inskription. Stavemåde og stil lader formode, at de er malede i første halvdel eller midten af 1800-tallet, formentlig af samme maler.

Alder

Som nævnt er Bodilsker tavlen sandsynligvis den ældste af de i dag eksisterende tavler. Ibsker og Svaneke er på alle tavler angivet under ét, hvilket formentlig afspejler, at Svaneke tidligt kun havde et kapel, og den senere kirke udgjorde kun et annex til Ibs kirke. På Bodilsker tavlen angives analogt Rutsker og Hasle under ét, men på alle de øvrige tavler er Rutsker og Hasle anført hver for sig, måske fordi Hasle, da de øvrige tavler (senere?) blev fremstillet, havde markeret sig som en selvstændig købstad.

Det er værd at notere, at det gruppevisе slægtskab mellem de ældre tavler, henholdsvis Bodilsker og Poulsker tavlerne, Olsker og Allinge tavlerne og Rønne og Nyker tavlerne, hver for sig tillige markerer en geografisk nærhed mellem sogne og købstæder. Derimod udmærker den yngste tavlegruppe, Klemensker og Pedersker tavlerne, sig ikke

ved samme nærhed i geografisk forstand. Klemensker og Pedersker tavlerne er de yngste af samtlige tavler, og forholdet kan afspejle at begge tavler er nye. De stammer begge fra første halvdel af 1800-tallet, hvor samfærdsel og kommunikation var øget.

Da tavlerne i Ols- og Allinge kirke og Rønne- og Ny kirke er ensartede hvad angår rækkefølgen af sognene og angivelserne af antallet af døde i de enkelte sogne, kunne det være rimeligt at formode, at de er malede - eller bemalede - omtrent samtidigt, måske af samme maler. Det er tidligere hypotetisk antaget, at arbejdet kan være udført som en slags gave for mere omfattende malerarbejder.⁹ Sådanne blev udført i Allinge kirke 1745 og i Rønne kirke 1748. Allinge kirkes tavle blev opmalet 1755.¹⁰ Ny kirke fik nyt pulpitur, som blev *forsynet med en mængde lidet kunstneriske og til dels anstødelige billeder og rim efter den daværende præst Peder Bernholdts anvisning*¹¹ i 1747, altså samme år som pesttavlen blev givet til kirken af kirkeværgen Thøer Hansen og Kiersten Mads Datter Engels.

Uoverensstemmelser

Tavlerne opregner »Herrens høst«, eller antallet af døde, under to af 1600-tallets pestepidemier. De angivne antal døde varierer mellem de enkelte tavler.

Allerede Urne¹² og Thurah var opmærksomme på, at der forekom uoverensstemmelser. Thurah noterede, at *Tavlerne ei komme overeens med hinanden*, og at de mest korrekte optegnelser skal findes på tavlerne fra Bodils, Pouls, Peders og Klemens kirker, idet optegnelserne på disse tavler næsten stemmer helt overens med hinanden.¹³

Thurah opstiller den hypotese, at variationen i antallet af angivne døde *venteligen* må være sket ved udkopieringen og ved renovationer af tavlerne. Dette forekommer på forhånd meget sandsynligt. Men andre årsager til uoverensstemmelserne kunne tænkes.

Hvis tavlerne er fremstillet på lokalt initiativ, kunne variationen i de angivne tal af døde være fremkommet ved, at optællingerne ikke refererede til eksakt de samme dage. Ganske simple lokale tællefejl kunne også tænkes at foreligge. Ved en nøjere undersøgelse kunne desuden fremkomme andre ikke kendte forhold som årsag til variationen i talangivelserne. Som det vil fremgå af det efterfølgende, må Thurahs teori imidlertid anses at være rigtig.

Rønne, Olsker og Allinge tavlerne markerer sig ved at angive de dodes antal i Nexø i 1654 til 41. Det rigtige tal bør formentlig være 413. Unøjagtigheden må være opstået før 1756, hvor Thurah refererer Rønne tavlers angivelse af tallet 41.¹⁴ Fejlen kan være opstået i 1747 ved malingen af den (nuværende) Ny kirkes tavle. Maleren har placeret 4 og 1 på henholdsvis 100'ernes og 10'ernes plads, mens der ikke findes angivet noget ciffer på 1'ernes plads. Man kan derfor antage, at den nuværende Nyker tavlen enten ikke er den oprindelige, eller at den er malet efter et forlæg, måske et tidligere kalkmaleri i kirken, måske et håndskrevet dokument eller simpelthen en tidligere brøstfældig tavle, hvor det sidste ciffer i tallet 413 har været ulæseligt. Maleren har da - meget korrekt - valgt ikke at angive noget ciffer på 1'ernes plads.

Analogt hermed, men formentlig af æstetiske og systematiske grunde, har maleren under 1618 for Gudhjem og Melsted angivet tallet 62 med 6 på 100'ernes og 2 på 10'ernes plads. Denne placering af tallene afspejler formentlig kun malerens krav til æstetik, for han må have vidst, at Gudhjem og Melsted ikke havde over 600 indbyggere.

Hvis ovennævnte hypotese er rigtig, er Rønne-, Olsker- og Allinge tavlerne alle malede (eller bemalede) efter 1747.

Den gennemgående fejl på Rønne-, Olsker- og Allinge tavlerne, som alle angiver tallet 41, beviser dog ikke nødvendigvis, at

disse tavler er fremstillet af samme maler; fejlen kan være ført videre ved afskrift.

Øst- og vestbornholmsk tradition

Når de kalkmalede tavler fra Pedersker og Povlsker sammenholdes med de oven for omtalte tavler, ses det, at tavlerne i opstillingsmåden er fremstillet i to forskellige traditioner.

I *den østbornholmske tradition* beretter tavlerne om »Herrens Høst«, og antallet af døde i 1618 og 1654 er angivet på hver sin side af de enkelte by- og sognenavne, som altså kun er anført én gang. Registreringen af de enkelte by- og sognenavne begynder med Østerlars (eller Østermarie).

I *den vestbornholmske tradition* fortælles ikke om »Herrens Høst«, derimod fremstilles Døden med sit høstredskab, leen, på et par af tavlerne. De vestbornholmske tavler indeholder desuden en mere detaljeret beskrivelse af, hvad de fremstiller. Registreringen af by- og sognenavne begynder, ligesom i »Extractet«, med Rønne. Og by- og sognenavnene er anført to gange, nemlig både for 1618 og 1654. Den vestbornholmske tradition er endvidere karakteriseret af konsekvent at angive antallet af døde i Nexø i 1654 forkert.

Af forskellige grunde nævnt oven for under behandlingen af de enkelte tavlers alder må det antages, at den østbornholmske tradition er ældre end den vestbornholmske. Hypotetisk styrkes dette yderligere af, at oplysningerne om antallet af døde i de forskellige byer og sogne i 1618 kan være indsamlet på østlandet. Jens Pedersen Borringholm og Hans Ravnholt indsamlede netop på dette tidspunkt oplysninger om de forskellige sogne til Ole Worm. Og måske indsamledes der samtidigt oplysninger om antallet af døde i 1618, oplysninger der dog ikke blev fremsendt.

Henvisninger og noter

1. Lensmænd og Kommandanter paa Bornholm. Supplement til L. de Thurah Bornholms Beskrivelse af 1756. Ved J A Jørgensen. Bornh. Samlinger 1908, I; 3: 107-193. P. 141.
Artiklen bygger på: Afskrift fra »Civil- og Militair- Øvrigheds personer, som have været her paa Landet Bornholm anordnede. Med nogle tillæg. Afskrift fra begyndelsen af det 19. århundrede af et af amtmand J C Urne 1755 påbegyndt og med senere tilføjelser af ham og andre forsynet håndskrift. Afskriften har været ejet af lærer Jørgen Curdts (1817-1874) i Rønne og kom omtrent i 1905 i J A Jørgensens Eje. Manuskriptet blev ved J A Jørgensens død afgivet til Bornholms Museum 1908.
2. Thurah, Laurids de. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet 1968 af Rosenkilde og Bagger. P. 140.
3. Pr. Christian Frederik til Danmark. Rejse Journal ført på Touren til Bornholm fra 10. til [28] Juli 1824. Bornh. Samlinger 1925, I; 16: 2-109. P. 58.
4. Poulsker Pastorats kaldsbog 1849-1909. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Refereret af Ove Hartvigsen i Bornh. Samlinger 1934, I; 22: 84-101: Præsten J.P. Koefoeds Optegnelser om Poulsker. P. 90.
5. Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet. Bornholm ved O. Norn, C.G. Schultz og Erik Skov. G.E.C. Gads Forlag, København 1954. Se p. 554.
6. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske Samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. P. 93.
- Efter håndskrift i NKS. 398 fol. Afskrifter heraf fra tiden henimod 1750 i NKS 725 4° og 725°4°, KB.
7. Rabjerg, Haakon. Sognekirker og præster i Rønne og Knudsker. Colbergs Eft. Bogtrykkeri. Rønne 1944. Pp. 63-64.
8. Poulsker Pastorats kaldsbog 1849-1909. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Refereret af Ove Hartvigsen i Bornh. Samlinger 1934, I; 22: 84-101: Præsten J.P. Koefoeds Optegnelser om Poulsker. Se p. 90.
9. Rasmussen, V R. Maleren Henrich Johan Møhlen (1717-1767). Bornh. Samlinger 1984, II; 17: 95-123. P. 98.
10. Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet. Bornholm ved O. Norn, C.G. Schultz og Erik Skov. G.E.C. Gads Forlag, København 1954. Se p. 92.
11. Vurderingen er givet af K M Kofod i Bornholms kirkehistorie II, Rønne 1933, se p. 81. Ny kirkes daværende indretning er oprindelig beskrevet i: Laurids de Thurah. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet 1968 af Rosenkilde og Bagger. Se pp. 74-81. Indretningen er senere omtalt af P N Skovgaard. Beskrivelse over Bornholm 1804, Genudgivet med efterskrift af Finn Jacobsen, Rosenkilde og Bagger, Kbh. 1975, p. 322. K M Kofods vurdering synes at være overtaget direkte fra Skovgaard.
12. Lensmænd og Kommandanter paa Bornholm. Supplement til L. de Thurah Bornholms Beskrivelse af 1756. Ved J. A. Jørgensen. Bornh. Samlinger 1908, I; 3: 107-193. Se p. 141.
13. Thurah, Laurids de. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet 1968 af Rosenkilde og Bagger. Se pp. 140-141.
14. Ibid. Se p. 140.

VIII. De enkelte tavler

De kalkmalede tavler

Fra tre kirker kendes til opskrifter på muren, altså kalkmalerier eller kalkmalede pesttavler:

POVLS KIRKES KALKMALERI

Fig. 18. Afdækket fragment af Povls kirkes kalkmalede pesttavle. Foto ved Egmont Lind optaget ved kirkens hovedistandgørelse 1957. Fragmentet er tilstrækkelig stort til at det ses, at der ikke været tale om blot »opskrifter på muren«, det er en kalkmalet tavle som her er afdækket. Nationalmuseets antikvarisk-topografiske Arkiv.

Under restaureringen af Povls kirke i 1957 fandt man på skibets nordvæg under det såkaldte felt XI (Jesu opstandelse), eller lavt til venstre under felt XII (Kvinderne ved Jesu grav), en udvisket tavle, buet foroven og med lige sider, af yngre dato end de oprindelige kalkmalerier. Kun den øverste højre del af tavlen var bevaret, se Fig. 18. Øverst

til højre stod: *Bornholm*, og nedenunder: (A)no 1654. På første linie kunne man læse: *sker sogn*, men på de efterfølgende linier, seks eller flere, var skriften ulæselig. Både Danmarks kirker¹ og Smalley² antager, at skriften har angivet navnene på de sogneboere, der døde som ofre for pesten 1653-54. Antagelsen baserer sig formentlig

på grundlaget til den motivfortegnelse og beskrivelse, som i forbindelse med restaureringen blev udarbejdet af konservator Egmont Lind til Nationalmuseet.³ I beskrivelsen, som i øvrigt i kopi er fremsendt fra Nationalmuseets arkiv til Smalley den 8. juli 1969, antager Lind, at den ulæselige skrift har indeholdt navnene på *bortgåede sogneboere under den sorte død i 1653-54*.

Med kendskab til pesttavlerne i øvrigt - se senere - er det imidlertid værd at notere, at *Meelsted* forekommer i anden linie på Bodilsker kirkes pesttavle (Fig. 23) og Melsted forekom ligeledes i anden linie på Povls kirkes (nu forsvundne) pesttavle (Fig. 24). Og ved nærmere studium af Linds foto af Povls kirkes kalkmalede tavle (Fig. 18) genkendes faktisk *Meelsted* i anden line. Da *Meelsted* på den kalkmalede tavle desuden forekommer direkte under *skersogn*, kan man direk-

te slutte, at der i anden linie, som på de ovennævnte øvrige tavler har stået

[Gudhjem og] *Meelsted*.

Povls kirkes kalkmalede tavle synes derved, ganske ligesom de øvrige tavler, ikke at have angivet navne på pestdøde personer men derimod antallet af afdøde i hvert sogn og hver by. Og analogt med de nævnte to øvrige tavler, Bodils kirkes pesttavle og Pouls kirkes pesttavle, må det derfor antages, at der på Pouls kirkes kalkmalede tavles første linie har stået:

[Østerlar]sker sogn

og ikke: Povlsker sogn, som antaget af Lind³ og Smalley².

Ved afslutningen af restaureringsarbejdet i Povls kirke i 1957 overkalkedes pesttavlen igen, hvorfor den ikke mere er synlig.

PEDERS KIRKES KALKMALERI

Herrens Høst i tvende Pester

<u>1618</u>	<u>1654</u>
379	400
441	325
341	386
231	186
269	413
158	243
207	357
928	220
244	353
371	108
105	304
292	152
130	278
476	230
130	133
108	220
261	191
153	
<u>5166</u> Sum	Sum <u>4942</u>

Fig. 19. Afskrift af Pedersker kirkes kalkmaleri, som forsvandt, da kirkens indvendige vægge blev afhuggede og oppudsede i 1850. Fra håndskrift i Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samlinger 723ⁿ 4E.

Også i Pedersker kirke fandtes et kalkmaleri, der med sort skrift fremstillede en pesttavle. Dette kalkmaleri, eller kalkmalede tavle, som formentlig endeligt forsvandt, da kirkens indvendige mure blev afhuggede og oppudsede i 1850,⁴ fandtes på korets sydvæg, op mod alteret, med overskriften *1618 Herrens Høst i tvende pester 1654.*⁵ På kalkmaleriet opgjordes det totale antal døde på Bornholm til henholdsvis 5166 under Sorte Død og 4942 under Store Død, (se afskrift Fig. 19).

En rimet vedføjelse stod vedføjlet:^{6,7}

*O Menniske i hvo du est
Betenk at Krig Dyr tid og Pest
Er Syndens Løn og Ende,
Frygt Gud derfor og lyd hans bud
Og lad Dig snart omvende*

Det kan være dette kalkmaleri, fremstillede en tavle, som amtmand J.C. Urne refererer til i beskrivelsen over Bornholms Øe og Amt 1745: *Ligeledes findes udi nogle Kirker en Taule, hvorpaa Staær tægnet, at Ao. 1618. døde paa Bornholm af Pæst 5166. Mennesker og Ao. 1654 igjen af Pæst døde 4942. Mennesker.*⁸ I hvert fald stemmer tallene præcist med de, som angives i håndskriftet om Peders kirke,⁹ se Fig. 19. Man kan ikke udelukke, at det pågældende håndskrift er blevet udarbejdet netop til brug for Urne.

KNUDS KIRKES KALKMALERIER

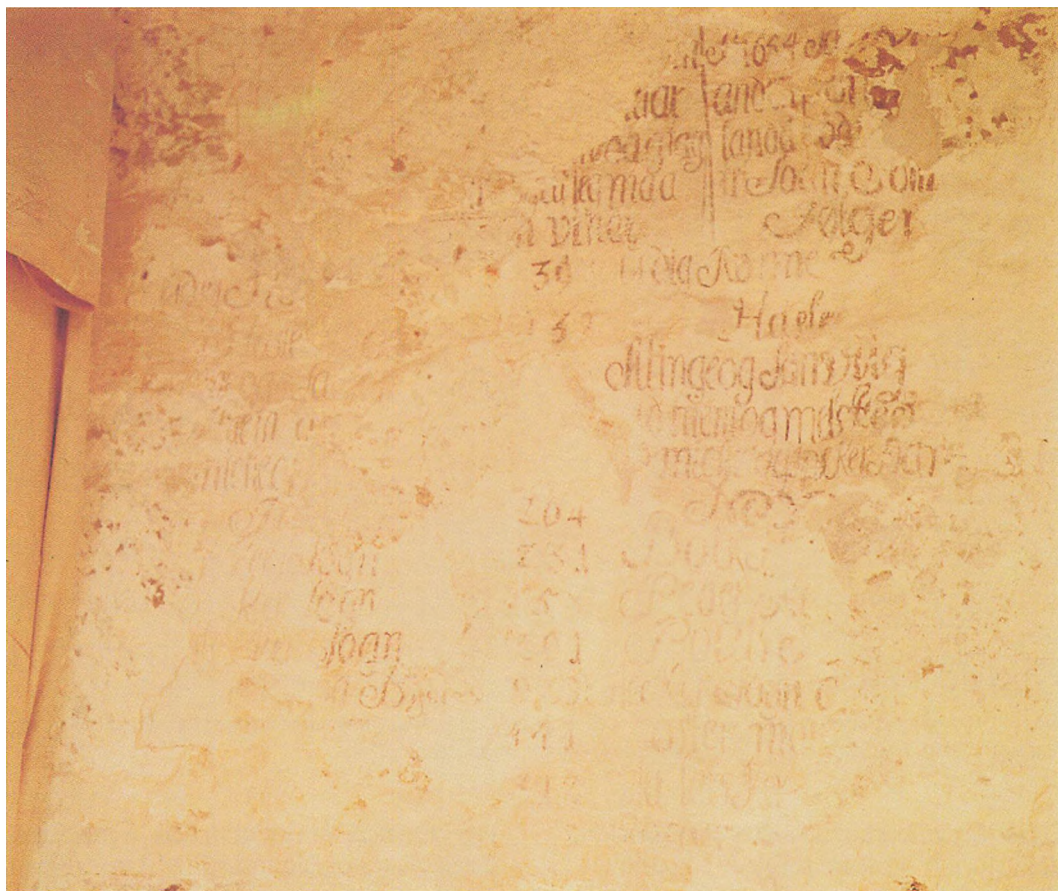

Fig. 20. Knuds kirkes to kalkmalede pesttavler fotograferet ved afdækningen i forbindelse med kirkens restaurering i 1976. Tavlerne er nu igen overkalkede. Foto ved Robert Smalley i Nationalmuseets antikvarisk-topografiske Arkiv.

Ifølge Thurah fandtes der i Knuds kirke *paa Muren optegnet, hvor mange Mennesker der døde paa Bornholms Land i hvert Sogn i Pestens Tider, baade i Aaret 1618 og i 1654.*¹⁰ Selv om den af Thurah angivne kalkmalede tavle ikke har været synlig, har man været opmærksom på, at den antagelig stadig måtte befinde sig under den overkalkede flade.¹¹ Og i forbindelse med restaureringen af kirken i 1976 afdækkedes da også ikke blot én, men to tavler. Ingen af dem var dog intakte (Fig. 20).

Tavlerne befandt sig under kalken på ski-

bets nordvæg lige vest for vinduet, idet de nederste linier 312 Öster Larsker og 50 Rø-sogn var placeret ca. 250 cm. over gulvet.¹² Inskriptionerne blev efter registreringen fastlagt med limindsprøjtning og pusreparation, og pesttavlerne blev herefter behandlet med kalkvand og tildækket med kalk, således at de ikke mere er synlige.¹³

Den østre tavle har en udpræget lighed med Rønne, Nyker og Olsker og Allinge kirkers trætavler. Teksterne foroven, der henfører til henholdsvis [1618] og 1654, forklarer med samme ordvalg som de vest-

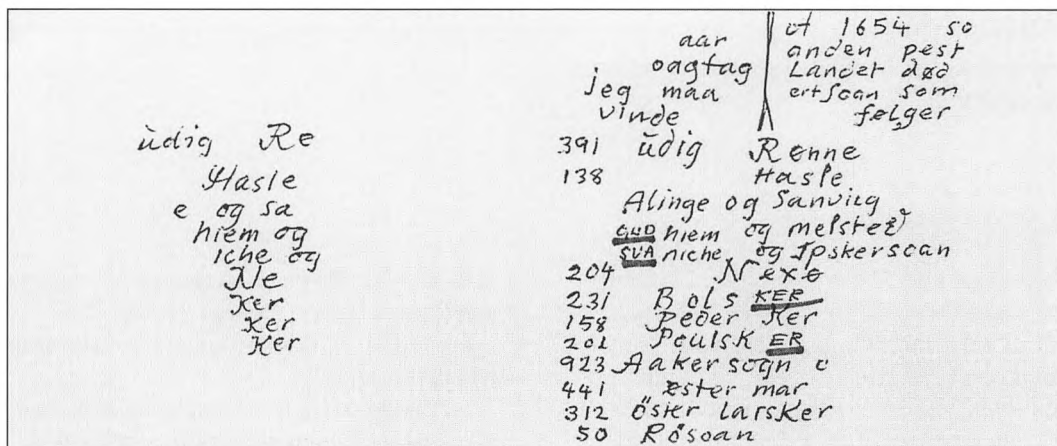

Fig. 21. Robert Smalley's afskrift ved afdækningen af Knuds kirkes pesttavler. Nationalmuseets antikvarisk-topografiske Arkiv.

bornholmske trætavler tavlens indhold. Og da rækkefølgen af sogne og byer desuden er den samme som på de nævnte vestbornholmske tavler, må denne kalkmalede tavle karakteriseres som malet i *vestbornholmsk tradition*.

De angivne antal af døde for hvert sogn og by synes at være identiske med de, som anføres på Rønne, Nyker, Olsker og Allinge kirkers tavler. Kun tallene, der henfører til 1618, kan læses, og de afvigelser som findes i Smalley's afskrift (Fig. 21) må tilskrives inskriptionernes utydlighed. Man lægger imidlertid mærke til, at cifrene er anbragt til venstre for de angivne sogne- og bynavne, som altså kun er anført én gang. Dermed indeholder tavlen elementer af *østbornholmsk tradition*. Og dermed repræsenterer Knuds kirkes østre tavle antagelig *overgangen fra østbornholmsk til vestbornholmsk tradition*. Knuds kirkes kalkmalede tavler er derfor sandsynligvis yngre end de tilsvarende kalkmalede tavler i henholdsvis Povlsker og Pedersker kirker.

Den østre tavle mangler en del af sin højre side. Denne højre del af kalkmaleriet er måske forsvundet, da kirkens nuværende store nordvindue i 1760 blev udhugget (se Fig. 22).¹⁴ Ligeledes er den nederste del af

tavlen gået til, antagelig har tavlens underkant befundet sig ca. 2 meter over gulvet.

Den *vestre tavle* er meget dårligt bevaret, men den synes umiddelbart opbygget på samme måde som den østre tavle. Man kan faktisk ikke vide, hvilken tavle af de to, der er malet først. Måske kan det tænkes, male- ren af en eller anden grund har måttet flytte den førstmalede tavle, som herefter er blevet overkalket, da den nye var færdig.

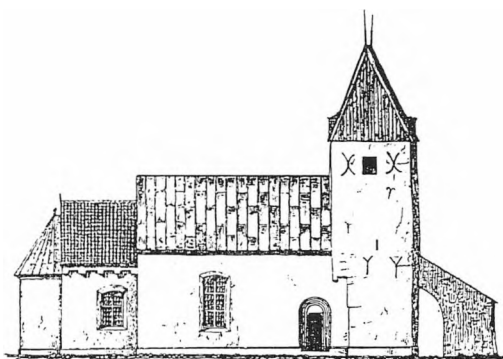

Fig. 22. Knuds kirke set fra nord før ombygningen af tårnet i 1878. Man lægger mærke til at skibet kun har ét vindue mod nord, det vindue som blev udhugget 1760, hvorved antagelig højre del af den østre pest-tavle gik til. Efter Hans J. Holm. *Bornholms ældgamle Kirkebygninger*, 1878.

Pesttavlerne

Fra otte kirker kendes til pesttavler udført i bemalet træ:

BODILS KIRKES TAVLE

Pesttavlen i Bodilsker kirke (Fig. 23) hænger på våbenhusets vestre væg. Den er fremstillet af seks høvlede brædder, som er sammenføjede i vertikal stilling og danner tavlens bund på 98,5 x 135 cm (bredde x højde). Tavlen omgives af en 12 cm bred profileret ramme i tofarvet bemaling (grå-hvid-grå). Skriften fremstår i hvid farve på sort bund.

Tavlen opregner *Herrens Høst Paa Boringholm udi Tvende Pæster*. Antallet af døde under to af pestepidemiene i 1600-tallet er registrerede by for by og sogn for sogn. Det fremgår af tavlen, at under pesten i 1618 døde 5.236 mennesker, og i 1654 døde 4.944.

Der er slægtskab mellem Bodilsker tavlen og det tidligere kalkmaleri i Pedersker kirke (Fig. 19), i hvert fald hvad angår rækkefølgen i angivelsen af sognene og ligeledes opstillingsmåden med antallet af døde i 1618 og 1654 på hver sin side af vedkommende sogne- eller bynavn.

Men Bodilsker tavlen har adskillige afvigelser fra de øvrige tavler. For eksempel er Rutsker og Hasle ikke opstillet separat, hvilket som tidligere nævnt understøtter en formodning om, at Bodilsker tavlen er den ældste af de nu eksisterende pesttavler.

For 1618 angives, at der i Rutsker og Has-

le døde 310; ifølge de øvrige tavler er dette antal noget lavere, mellem 238 og 268.

For 1654 er der et par angivelser som næppe er rigtige:

1. Antallet af døde i Svaneke og Ibsker angives til 243, men skal mere sandsynligt - ifølge »Extractet« og Peders kirkes kalkmaleri - være 386.

2. I Poulsker angives 325 at være døde, det korrekte tal er mere sandsynligt 243.

Men det angivne antal døde i Rutsker og Hasle, nemlig 363, stemmer med de øvrige tavlers angivelse af henholdsvis 230 i Rutsker og 133 i Hasle.

Det er værd at notere, at Thurah i 1756 angiver blandt andet Bodilsker kirkes tavle som en af de tilforladelige tavler.¹⁵ Man kan næppe tænke sig, at Bodilsker tavlen efter 1756 er opmalet med fejl, blandt andet fordi summerne af de angivne antal døde i henholdsvis 1618 og 1654 er korrekt udregnede, og fordi Thurah angiver *de bortdødes tal til 4944 mennesker i 1654*. Dette antal angives præcist på Bodilsker kirkes tavle - og på ingen af de øvrige pesttavler! Det var amtmand Urne, der bistod Thurah med indsamling af oplysninger, og Thurahs tal stammer antagelig fra en aflæsning af Bodilsker tavlen engang i første halvdel af 1700-tallet.

Herrens Bost Paa Børringholm, udi Svende Pæster.		
1618.	Anno.	1654.
312.	Oster-Larskier-Sogn.....	295.
63.	Gudriem og Meelstæd.....	105.
441.	Oster-Mariæ-Sogn.....	386.
342.	Svanniche. og Ibkier-Sogn.....	243.
262.	Næxøe. Kiøb-Stad.....	413.
231.	Boedilskier-Sogn.....	186.
158.	Pouelkier-Sogn.....	325.
207.	Pederskier-Sogn.....	243.
928.	Stakierke-Bye, og Sogn.....	557.
371.	Vester-Mariæ-Sogn.....	353.
244.	Nye-Larskier-Sogn.....	220.
292.	Rønne. Kiøb-Stad.....	304.
105.	Knud-Skier-Sogn.....	108.
130.	Nye-Kierke-Sogn.....	154.
426.	Clemmenskier-Sogn.....	278.
310.	Riiths-Kier-Sogn, og Hasle-Bye.....	363.
141.	Olkier-Sogn.....	118.
120.	Allinge, og Sandvig.....	102.
153.	Roe-Kierke-Sogn.....	191.
5236.	Summa	4944.

Fig. 23. Bodils kirkes pesttavle

POVLS KIRKES TAVLE

Der har eksisteret flere pesttavler, end de, der i dag er bevarede. Det vides sikkert, at mindst én tavle er forsvundet:

I *Poulsker Pastorats kaldsbog 1849-1909*, der nu findes i Landsarkivet,¹⁶ har sognepræsten Jakob Peter Koefoed benyttet de forreste sider til en beskrivelse af sognet. På de upaginerede sider 6 og 7 læser man: *I kirken findes en tavle ophængt, indeholdende »Herrens Høst i 2 Pester paa Bornholm«* (Fig. 24).

Tavlen eksisterer ikke mere, men talangivelser og rækkefølgen af sogne og købstæder vidner om et meget tæt slægtskab med Bodils kirkes tavle, ligesom der ligeledes er

slægtskab med Peders kirkes nu forsvundne kalkmaleri. Da Koefoeds optegnelse er *skrevet i Pouls Præstegård juni 1854*, må tavlen i Pouls kirke altså være forsvundet herefter, formentlig i sidste halvdel af 1800-tallet. I 1871 forlængedes kirken mod vest, og i 1921 foretoges desuden endnu en restaurering.¹⁷

Omkring 1900 foreslog arkitekt Mathias Bidstrup, at Bornholms Museum modtog eller sikrede sig gammelt kirkeinventar fra de bornholmske kirker.¹⁸ Men tavlen befinder sig hverken i Bornholms Museum eller i Nationalmuset, og den må antages at være gået tabt før 1900, formentlig i 1871.

1618. 1654.

312. Sørenskærød.	295.
81. Birger og Møllev.	105.
491. Lejnermarie.	289.
342. Søren og Mønter.	245.
231. Lejnermarie.	186.
263. Niels.	415.
152. Sørenskær.	325.
207. Anderskær.	245.
928. Oskær og Vogn og Løj.	557.
372. Knudsmarie.	353.
244. Niels.	220.
105. Knudskær.	108.
292. Lejner.	304.
130. Niels.	154.

1618.	1654
326. Knudskær.	278.
730. Knudskær.	230.
708. Jørgen.	733.
141. Lejner.	118.
120. Oskær og Vogn og Løj.	102.
153. Niels.	110.
5178.	4868.*

* med Nielsmarie og Løj
tæller 4872.

Fig. 24. Herrens Høst i 2 Pester paa Bornholm, afskrift af den nu forsvundne Povls kirkes pesttavle ved Jakob Peter Kofoed. Fra Poulsker Pastorats kaldsbog 1847-58, side 6 nederst og side 7 øverst. Der må være en fejl i afskriften (eller pastor Kofoeds sammentælling), summen af de angivne tal for 1654 er 4772. Kaldsbogen er nu i Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

OLS KIRKES TAVLE

Pesttavlen i Ols kirke (Fig. 25) hænger på korets nordre væg. Den er fremstillet af to høvlede brædder, sammenføjede i vertikal stilling. Tavlen er rektangulær, højde x bredde 101 x 62 cm. Den er omgivet af en profileret, tofarvet (sort-grøn), 4 cm bred ramme. Skriften fremstår i gul farve på sort bund.

Tavlen oplyser ikke, som angivet i Danmarks Kirker,¹⁹ selektivt om antallet af døde i 1618. Den oplyser både om antallet af døde under Sorte Død i 1618 og Store Død i 1654. De talmæssige angivelser for hvert sogn er generelt korrekte, bortset fra antal døde i Nexø i 1654. Her angives 41 mod det formentlige korrekte antal 413, hvilket indi-

kerer et slægtskab med tavlerne i Rønne, Nyker og Allinge, der ligeledes angiver antallet 41.

Olsker tavlen har udpræget lighed med Allinges tavle, og det må antages, at de to tavler er fremstillet samtidigt; men Olsker tavlen er bedre bevaret og fremtræder tilsyneladende i original tilstand, måske med en senere fernisering, mens Allinge tavlen er restaureret med fejl. Dette understreges desuden ved at Olsker tavlen, ligesom Bodils kirkes tavle, lader sognenavnene ende på »kier«, en stavemåde der også anvendtes i præsteindberetningen fra 1625.²⁰

Jesu's Vorher Pest paa Hejls som Var den anden
 Landet Bornholm og døde Pesther paa Landet Døde da
 i di hver sogn som følger ihvert sogn som følger

Udi Rønne	292	Udi Rønne	504
Hasle	158	Hasle	151
Ålunge og Sandving	126	Ålunge og Sandving	102
Gudhiem og Meelsted	62	Gudhiem og Meelsted	105
Hanniche og Absker sogn	342	Hanniche og Absker sogn	388
Nesøe	264	Nesøe	41
Bol skier sogn	251	Bol skier sogn	186
Pouls skier sogn	158	Pouls skier sogn	243
Peder skier sogn	203	Peder skier sogn	245
Acher sogn og Byen	928	Acher sogn og Byen	537
Ofter Marie sogn	441	Ofter Marie sogn	523
Ofter Lars skier sogn	312	Ofter Lars skier sogn	295
Roesogn	150	Roe sogn	191
Ols skier sogn	141	Ols skier sogn	118
Rind skier sogn	150	Rind skier sogn	230
Clemen skier sogn	420	Clemen skier sogn	278
Nichein sogn	150	Nichein sogn	152
Kruid skier sogn	105	Kruid skier sogn	108
Knye Lars skier sogn	244	Knye Lars skier sogn	221
Wester Marie sogn	372	Wester Marie sogn	333
Døde Udialt	5185	Døde Udi alt	4509

Fig. 25. Ols kirkes pesttavle

ALLINGE KIRKES TAVLE

Tavlen (Fig. 26), der hænger højt på den søndre væg i Allinge kirkes tårnrum, er samlet af tre høvlede brædder i vertikal stilling. Tavlen minder om Ols kirkes tavle, men den er en anelse mindre, bredde x højde 59,5 x 97 cm. Både tavlens bund og den 4 cm brede omgivende, profilerede ramme fremstår i sort bemaling. Skriften er hvid.

Tallene for året 1618 synes generelt at være rigtige, men for 1654 optræder nogle fejl i talangivelserne.

1. Antallet af døde i Nexø er angivet til 41 mod det formentlig rigtige tal 413.

2. Antallet af døde i Østerlars, 259, er ikke korrekt angivet, men skal formentlig være 295. Antagelig er fejlen opstået ved ombytning af cifrene 5 og 9, en såkaldt »ombytningsfejl«, der kan være opstået i forbindelse med en restaurering.

3. Sammentællingen for 1654 angiver summen 4560, der formentlig skulle have været 4569, men forlægget har antagelig været utydeligt. Den korrekte sum af de på tavlen angivne tal er 4533!

Ikke bare dette sidstnævnte forhold, men også stavemåden, der er nyere end den som er anvendt på Ols kirkes tavle, begrundet en antagelse af, at tavlen er bemalet eller restaureret med ændringer. Ifølge kirkens regnskaber blev tavlen da også opmalet i 1755.²¹ Og den fremstår, hvad bemaling og stavemåde angår, i sin nuværende skikkelse som yngre end Olsker tavlen. Allinge tavlens inskription er i ren og klar hvid farve på den meget sorte baggrund, hvilket klart gør den nem at læse.

Anno 1618	Var her Pest	Anno 1654	som Var
paa uord Land Bornholm		Den anden Pest her paa	
døde i di Veris sogn som følger		Landet Død som følger	
Udi Rønne	291	Udi Rønne	304
Hassle	138	Hassle	131
Klinge og Sanvig	120	Klinge og Sanvig	102
Gud im og melsted	62	Gud im og melsted	105
Svanich og Høker sogn	342	Svanich og Høker sogn	380
Næ Høe	204	Næ Høe	41
Bolsker sogn	231	Bolsker sogn	180
Poulsker sogn	158	Poulsker sogn	243
Pedersker sogn	201	Pedersker sogn	243
Acher sogn og Bjæn	928	Acher sogn og Bjæn	557
Ostermarie sogn	441	Ostermarie sogn	325
Oster Larsker sogn	312	Oster Larsker sogn	259
Røefogn	150	Røefogn	191
Ohisker sogn	141	Ohisker sogn	118
Rudsker sogn	130	Rudsker sogn	230
Clemmersker sogn	420	Clemmersker sogn	278
Nycher sogn	130	Nycher sogn	152
Knudsker sogn	105	Knudsker sogn	108
Nyelarsker sogn	244	Nyelarsker sogn	221
Vesters Marie sogn	371	Vesters Marie sogn	353
Døde i dialt	5185	Døde i dialt	4500

Series
Kierce

1 Her
Ois
her p
2 Her
3 Her
4 Her
5 Her
6 Her
7 Her
8 Her
Foy
9 Her
og an
C
D
10 He

Fig. 26. Allinge kirkes pesttavle

RØNNE KIRKES TAVLE

Rønnes pesttavle (Fig. 27) befinder sig nu efter Rønne kirkes ombygning i 1915-18 i Bornholms Museum. Den er af fyrretræ og måler bredde x højde 68,5 x 69,5 cm. Den har øverst en udsavet topgavl på 18,5 x 27 cm (bredde x højde). Rammen udgøres af en 2,4 cm bred profileret, guldbronzeret liste omsluttet af en 0,8 cm bred sort kant.

Under overskriften *Pas Du paa mig, jeg sigter til Dig* er på sort bund malet et billede af Døden. Tavlen har udpræget lighed med Ny kirkes tavle. På begge tavler ses foroven Døden med ligklæde over venstre skulder og med *to* attributter, le og pil. Leen henviser til Dødens rolle som *høstmand*, og pilen er et ældgammelt symbol på *pest* (jvf. den græske gud Apollon, der spredte pest og pludselig død ved at afskyde *pestpile*).

Rønne og Ny kirkes pesttavler er begge tidligere antaget at have været malet - eller opmalet - af Henrich Johann Möhl eller Möhlen.²² Han var udlært i Hamburg og fik borgerskab som maler i Rønne i 1743. Man kan ikke udelukke, at Möhlen kan have set og have været inspireret af Dødedansen i Marienkirche i Lübeck, den såkaldte *Døden fra Lübeck*.

Rønne kirkes tavle kan være ophængt adskillige år efter Store Død i 1654, måske så sent som i 1748, hvor der blev udført mere omfattende malerarbejder i kirken, blandt andet maledes da stolestader og kirkeblok. Hvis der imidlertid blot er tale om en opmaling, kan Rønne tavlen være ældre, måske opsat kort tid efter 1654. Det sidste kan ikke

udelukkes, måske har man ikke ventet 100 år efter begivenheden med at sætte mindetavlen op. Både indholdet i Rønne provsten Jens Lauritzen Malmø's visitatsprædiken i Østermarie i 1656²³ og Rasmus Pedersen Ravns samtidige beretning om pesten²⁴ vidner om, at man aktuelt var optaget af begivenheden. På den anden side forekommer det meget sandsynligt, som påpeget af Thurah,²⁵ at visse tavler er blevet renoverede, - eller måske udskiftede. Det er for eksempel værd at notere, at Rønne provsten Jens Lauritzen Malmø i sin visitatsprædiken i Østermarie kirke i 1656 nævnte, at der på hele Bornholm under pesten 1654 døde i alt 4933 mennesker.²³ Rønne tavlen angiver kun tallet 4569. Det er muligt, at uoverensstemmelsen skal tilskrives almindelig usikkerhed i præstens efterretninger, datidens sans for nøjagtighed og præcision var anderledes end i nutiden. Men det er dog også muligt, at tavlen er opsat nogle år efter 1656, hvor tallet 4933 døde var aktuelt hos Rønne provsten.

Rønne kirkes tavle fremstiller principielt antallet af døde i 1618 og 1654 i hver by og hvert sogn rimeligt korrekt, dog lægger man mærke til, at antallet af døde i Nexø 1654 opgives til 41. Som tidligere nævnt er det korrekte tal formentlig 413.

Rønne tavlens talangivelser er i øvrigt nøjagtig de samme som angives af Thurah i 1756²⁵ (og af Pontoppidan i 1767,²⁶ måske afskrift fra Thurah), hvilket peger på at den eksisterende tavle må være fremstillet i hvert fald før 1756.

Fig. 27. Rønne kirkes pesttavle. Foto: Bornholms Museum.

NY KIRKES TAVLE

Nyker tavlen (Fig. 28) hænger på den østre væg i kirkens våbenhus. Tavlen er rektangulær med bredde x højde 66 x 75 cm, men øverst i midten findes en udsavet topgavl med en bredde af 14,5 cm, der igen er påmonteret et topstykke af en højde på 14 cm. Rammen udgøres af en påsømmet, guldbronzeret træliste med bredden 2,8 cm, dog er den nedre rammeliste bredere, målende 4 cm i bredden. Tavlen er fra 1747, hvilket fremgår af inskriptionen nederst på topgavlen.

På sort bund foroven, på topstykket, er malet en flyvende, basunblæsende engel, og derunder, på den udsavede topgavl, Døden med ligklæde over venstre skulder og le og pil. Om symbolikken af Døden og hans attributter, se beskrivelsen af Rønne kirkes tavle. Døden holder leen med venstre hånd, klar til at høste. I den hævede hånd holder han pilen, et ældgammelt symbol på pest. Døden er i bevægelse, illustrerende hans hurtighed, og pestpilen er i paratstilling, klar til at blive sendt afsted. Beskueren advares med teksten *Pas Du paa mig, jeg sigter til dig*. Den svævende, musicerende engel symboliserer *Himmelen*. Motivet var almindeligt i renæssancen, dog oftest med flyvende og musicerende englebørn, inspireret af antikkens amoriner eller *putti* (se Fig. 4).

Nyker tavlen er den af pesttavlerne, som med de to billeder er rigest udsmykket, men samtidig indeholder den en del fejl.

1. For året 1618 har maleren byttet om på rækkefølgen af Pedersker og Poulsker, men antallet af døde er malet i samme rækkefølge, som på Rønnes, Olskers og Allinges tavler. De korrekte tal må være: Pedersker 201 og Poulsker 158.

2. For Knudsker angives antallet døde i 1618 til: 150. Der synes her foreligge en såkaldt ombytningsfejl. Formentlig skal der have stået: 105. En kontrolregning bekræfter denne hypotese, summen af de angivne

tal er 5230, men den er anført til 5185 (se Appendix).

3. For året 1654 synes antallet af døde i Nexø ikke endeligt angivet. Tallet skal formentlig være: 413. Placeringen af cifrene 4 på 100'ernes plads og 1 på 10'ernes plads indikerer, at maleren har undladt at angive det sidste ciffer, nemlig 3-tallet, som antagelig har været ulæseligt efter det givne forlæg. Alligevel har maleren ved sammentællingen undladt at respektere den meget korrekte fremgangsmåde. Tallene er simpelthen lagt sammen på vulgær vis. Maleren var ikke statistiker, og man kan formode, at han har følt sig ganske skizofren og frustreret ved afslutningen af arbejdet. Antagelig bør man derfor ikke læse det angivne tal som 41, som det formentlig efterfølgende - også er gjort ved malingen af tavlerne i Rønne, Olsker, Allinge og Pedersker. Man har her helt set bort fra detaljen, og disse fire tavler registrerer alle antallet af døde i Nexø i 1654 til 41.

Det er uvist, om Ny kirke har haft en tidligere tavle. En oprindelig tavle kan have været så brøstfældig, at den er blevet kasseret i 1747, og en helt ny tavle kan da være givet til kirken af Thoer Hansen og Kiersten Madsdatter Engels. Thoer Hansen må antages at være identisk med den samtidige kirkeværge Toer eller Thor Hansen.

Ved beskuelse af tavlen lægger man mærke til, at der ikke er tale om en såkaldt votivtavle, det vil sige en gave til Gud som tak for en god hændelse eller noget godt. Tavlen er *Gifved Efter. Deres Söüns Död*. Man aner, at baggrunden har været en tragedie og et savn. Hvorfor skænkede Thoer Hansen og Kiersten Madsdatter Engels da tavlen til kirken? Det kunne være i en følelse af, at de var blevet ramt af Guds straf, der kunne være tale om en soning af en brøde, ved et offer til kirken? Vi ved det ikke. Måske ville giverne blot, gennem gaven, hjælpe deres afdøde søn med frelsen?

Fig. 28. Ny kirkes pesttavle

PEDERS KIRKES TAVLE

Tavlen i Peders kirke (Fig. 29) hænger på skibets vestlige væg, mod nord, øverst ved trappen op til orgelet. Den er ligesom kirkens præstetavle fremstillet af hølvede, horisontalt sammenføjede brædder, og den har samme bemaling. I alt er der anvendt 8 brædder, og tavlen måler i bredde x højde 169 x 183 cm. Den omgives af en profileret, 6 cm bred ramme. En halvrund liste omgærdet det hvide bundfelt, hvorpå teksten er malet i sort.

Tavlen er af nyere dato, formentlig fra ti-

den omkring 1830-1850. Men skriften gentager ikke, som det angives i Danmarks Kirker,²⁸ indholdet af den ældre kalkmalede indskrift, som tidligere fandtes på korets sydvæg,²⁹ se Fig. 19, og som forsvandt i forbindelse med restaureringsarbejder i 1850.³⁰

Rækkefølgen af sogne og købstæder er næsten den samme som anvendes på Rønne, Nyker, Olsker og Allinge tavlerne, men tallene, der angives, har mest overensstemmelse med Bodilsker tavlens tal. Summen af de døde antal er korrekt udregnet både for 1618 og 1654.

Herrens Høst		
under Pesten paa Bornholm		
Aar	1618	1654
		304
" Krønne	292	133
" Haste	108	102
" Allinge og Sandvig	120	105
" Gudhjem og Melsted	62	45
" Nexøe	263	186
" Bodilsker	231	325
" Poulsker	152	245
" Pedersker	207	557
" Staker og Stakirkbye	928	387
" Øster Maria	441	245
" Svaneke og Fjlsker	342	295
" Øster Larsker	342	191
" Røe	183	110
" Otsker	141	230
" Fritsker	130	278
" Clemensker	426	153
" Njeker	130	108
" Knudsker	105	220
" Nije Larsker	244	
" Wester Mariæ	372	
	5189	4572

Fig. 29. Peders kirkes pesttavle

KLEMENS KIRKES TAVLE

Herrens Hest paa Hornblom		Aar 1618	og Aar 1654
Døddi	Øster Maria Sogn	441	525
	Søster Sogn og Svanen	512	565
	Nedelsker Sogn	251	186
	Mæde	261	115
	Paulsker Sogn	158	215
	Petersker Sogn	201	245
	Maskeker Sogn	928	551
	Martensker Sogn	241	220
	Øster Maria Sogn	371	555
	Reginckes Sogn	221	501
	St. Annæ Sogn	105	108
	Maskeker Sogn	150	152
	Comensker Sogn	120	278
	Katholiske Sogn	150	250
	Mæde	118	155
	Ulster Sogn	141	118
	Stilling og Sandvig	120	102
	Nør Sogn	151	191
	Øster Larsker Sogn	511	295
	Judicum og Melled	65	105
		Summa 5160	Summa 1941

Fig. 30. Klemens kirkes pesttavle

Pesttavlen i Klemens kirke (Fig. 30), der hænger på den søndre væg i kirkens tårnrum, er ikke den oprindelige. En ældre tavle blev ifølge regnskaberne fornyet så sent som 1823.²⁷

Tavlen, der er fremstillet af tre horisontalt sammenføjede, høvlede brædder, måler i bredde x højde 117 x 87,5 cm. Den omgives af en 5 cm bred, profileret og sortmalet ramme. Teksten fremstilles i sort på hvid bund.

Både for 1618 og for 1654 synes de angivne antal døde alle at være rigtige, og Klemensker tavlen er den af samtlige tavler, som må antages at angive antallet af døde i årene 1618 og 1654 mest korrekt.

Klemensker tavlen er antagelig fremstillet af den samme maler, som fremstillede Pedersker tavlen sent i første halvdel af 1800-tallet.

Henvisninger og noter

1. Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet. Bornholm ved O. Norn, C.G. Schultz og Erik Skov. G.E.C. Gads Forlag, København 1954. P. 547.
2. Smalley, R. Kalkmalerierne i Povls Kirke. Bornh. Samlinger 1971, II; 5: 9-18. P. 10.
3. Lind, E. Motivfortegnelse og beskrivelse vedr. undersøgelse af kalkmalerier i Povlskirke, Bornholms Amt, Sønder Herred. Odense d. 9/2. 1958. Maskinskrevet rapport (fol.) i Nationalmuseets antikvarisk topografiske arkiv. Om restaureringen og kalkmalerierne iøvrigt, se Bornholms Tidende 10. februar 1958 og Bornholmeren 28. november 1963.
4. Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet. Bornholm ved O. Norn, C.G. Schultz og Erik Skov. G.E.C. Gads Forlag, København 1954. Se p. 563.
5. S. Peders kirke, NKS 723^a 4°, KB.
6. Den til tavlen rimede vedføjelse findes i afskrift i NKS 723 4°. Afskriften er desuden gengivet i: Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet. Bornholm ved O. Norn, C.G. Schultz og Erik Skov. G.E.C. Gads Forlag, København 1954. Se p. 562.
7. NKS 723 4° og S. Peders kirke, NKS 723^a 4°, KB.
8. Urne, J.C. Bornholms Øe og Amt (1745). Bornh. Samlinger I. 1957; 35: 65-109. P. 91.
9. S. Peders kirke, NKS 723a 4E, KB.
10. Thurah, Laurids de. Beskrivelse over Bornholm og Christiansø, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet 1968 af Rosenkilde og Bagger. P. 72.
11. Rabjerg, Haakon. Sognekirker og præster i Rønne og Knudsker. Colbergs Eft. Bogtrykkeri. Rønne MCMXXXIV. Pp. 96-97.
12. Smalley R. Vedr. kalkmalerierne i Skt. Knuds kirke, Bornholm. Indberetning af 11. november 1976. I A4 side. I Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv for oldtid og middelalder.
13. Smalley R. Vedr. kalkmalerierne i Sct. Knuds kirke, Bornholms vestre h. Indberetning til Nationalmuseets II afd. af 7. februar 1977. 3 A4 sider. I Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv for oldtid og middelalder.
14. Rabjerg, Haakon. Sognekirker og præster i Rønne og Knudsker. Colbergs Eft. Bogtrykkeri. Rønne MCMXXXIV. P. 92.
15. Thurah, Laurids de. Beskrivelse over Bornholm og Christiansø, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet 1968 af Rosenkilde og Bagger. Se p. 141.
16. Præsten J.P. Koefoeds Optegnelser om Poulsker i Poulsker Pastorats kaldsbog 1849-1909. LA. Optegnelserne er refereret af Ove Hartvigsen i Bornh. Samlinger 1934, I; 22: 84-101.
17. Smalley, R. Kalkmalerierne i Povls Kirke. Bornh. Samlinger 1971, II; 5: 9-18. Se p. 9.
18. Registreringslister i Bornholms Museum ved Mathias Bidstrup. Bornh. Museums tidligere leder, Henrik Vensild, takkes for personlig oplysning herom i brev til forfatteren af 4. januar 1995. Se iøvrigt: Lind, Th. Fra Bornholms Museum. Bornh. Samlinger 1935, I; 23: 219-226, p. 222.
19. Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet. Bornholm ved O. Norn, C.G. Schultz og Erik Skov. G.E.C. Gads Forlag, København 1954.
20. Præsteindberetningerne fra Bornholm. D. Kanc. B I 2 f. Diverse Breve, Dokumenter og Akter sagligt ordnede. XV B. 1 a. Skaane og Bornholm: Præsternes originale Indberetninger 1624-25. B 164. RA.
21. Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet. Bornholm ved O. Norn, C.G. Schultz og Erik Skov. G.E.C. Gads Forlag, København 1954. Se p. 92.
22. Rasmussen, V R. Maleren Henrich Johan Møhlen (1717-1767). Bornh. Samlinger 1984, II; 17: 95-123. Se p. 95.
23. Fortegnelse paa adskilligt, som sig paa Boringholm haver tildraget fra 1602 til 1687. Danske Magazin 1745, I; 1: 125-128. P. 125. Udgivet i Bornh. Samlinger 1960, 37: 91-96. Bevaret brudstykke i pergament i NKS fol. 398^a 2°; afskrift i NKS 723 4°, KB.
24. Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske Samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 93.
25. Thurah, Laurids de. Beskrivelse over Bornholm og Christiansø, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet 1968 af Rosenkilde og Bagger. Se p. 140.
26. Pontoppidan, Erich. Den Danske Atlas. Tomus III. Kjøbenhavn 1767. Genoptryk ved Rosenkilde og Bagger 1968. P. 206.
27. Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet. Bornholm ved O. Norn, C.G. Schultz og Erik Skov. G.E.C. Gads Forlag, København 1954. Se p. 293.
28. Ibid. Se p. 570.
29. Peders kirke, NKS 723^a 4°, KB.
30. Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet. Bornholm ved O. Norn, C.G. Schultz og Erik Skov. G.E.C. Gads Forlag, København 1954. Se p. 563.

IX. Konklusion

Pesten

De syv pesttavler, det såkaldte *Extract af de ældste Kircke=Bøger som her ved Aakirke er at finde*, de nu ikke mere synlige eller forsvundne kalkmalerier i Knuds, Peders og Pouls kirker, håndskriftet i Ny kgl. Samlinger om Peders kirke, og optegnelserne i Povlsker Pastorats kaldsbog, vidner om pesternes alvorlige følger på øen. Både i 1618 og 1654 døde mere end 1/3 af indbyggerne. Men selv om den store dødelighed i de enkelte pest-år var en virkelig katastrofe, var befolkningens reproduktionsevne dog så god, at allerede efter 30 år (1648-1682), svarende til én generation, var indbyggertallet igen oppe på uændret niveau.

Mens antallet af døde under epidemierne i 1618 og 1654 foreligger oplyst, er det mere usikkert, hvor stor en del af befolkningen, der blev revet bort af pesten Sorte Død i 1602 og Børnedøden i 1638. Hverken Sorte Død eller Børnedøden findes detaljeret beskrevet i håndskrifter eller på tavler. Formentlig var epidemierne, som skildredes på tavlerne, nemlig Anden Død i 1618 og Store Død i 1654, langt de alvorligste. Men Sorte Død i 1602 krævede antagelig også betydelige ofre. Måske døde der under Sorte Død henved 7 gange så mange mennesker som normalt, hvis man ellers kan overføre dødeligheden i Ystad under samme epidemi til Bornholm. Dødsraterne, eller antallet af døde per år, synes i det mindste at have haft samme størrelse i Ystad og på Bornholm under epidemierne både i 1618 og 1654.

Ved analysen af »Extractet« er det godtgjort, at antallet af døde i Aakirkeby og Aaker i 1676 var unormalt højt. Der må således have forekommet mindst én, ikke normalt forekommende faktor, der har øget dødsraten.

Epidemien i 1676 synes første gang be-

skrevet her, og betegnelsen *Lille Død* stammer således ikke fra 1600-tallet. *Lille Død* i 1676 har, som navnet antyder, været ganske mild og tåler ingen sammenligning hverken med Anden Død i 1618 eller Store Død i 1654. *Lille Død* er valgt som betegnelse for epidemien i 1676, dels fordi betegnelsen falder i tråd med 1600-tallets nosografiske eller sygdomsbeskrivende terminologi, og dels fordi navnet tilkendegiver, at der ikke nødvendigvis var tale om ren pestdød. Folk døde samtidigt, som under de andre epidemier, også af andre årsager.

For en umiddelbar betragtning kan det undre, at *Lille Død* ikke er nævnt i kilderne. Det må imidlertid huskes, at Ravn allerede i 1671 havde afsluttet sin bornholmskrønike. Og Resen, som i kildemæssig henseende overvejende er sekundær til Ravn, har næppe kunnet nå at få begivenhederne fra 1676 med. Hans Danske Atlas udkom allerede 1677. Og da Urne indsamlede sit lokalstof omkring 1740, var der siden *Lille Død* hengået lidt over 60 år; meget sandsynligt kan den pågældende pest på dette tidspunkt tænkes ikke at have været i »mands minde«.

Selv om det forekommer mest sandsynligt, at epidemien har raset på hele øen, må der udvises forsigtighed med antagelsen. Det er ikke bevist, at dødsraten i 1676 var øget i samtlige byer og sogne på øen. Det kan tænkes, at epidemien var ligesom den i 1630, der ifølge Thurah var *ei af de grum-meste*.

Tavlerne

Man kan i nutiden anskue tavlerne som en tidlig medicinalstatistik. Den kliniske diagnostik i 1600-tallet var højst usikker. Når den blev drevet, afspejlede den - som i øvrigt til enhver tid - kun tidens viden og

kundskaber. Og der var ingen læger på Bornholm i 1600-tallet. Som det derfor var praktisk muligt, har man sogn for sogn, og by for by registreret det totale antal døde i 1618 og 1654. Selve metoden med opstilling af antal tilfælde af en sygdom med reference til geografiske enheder anvendes stadig, hvor »pesttavler« regelmæssigt optræder i medicinsk, epidemiologiske publikationer. Denne betragtning kan tjene som beskrivelse af en tradition i statistikkens udvikling. Men til forståelse af hvorledes pesten oplevedes i samtiden og som forklaring til tavlernes opsættelse, repræsenterer synsmåden kun en tilbageprojicering af nutidige tankegange. I forsøget på at sætte sig ind tidligere tiders oplevelser, er det vigtigt ikke at bortse fra elementære perceptionspsykologiske sammenhænge. Sansning og oplevelse afspejler jo ikke kun det enkelte individs intellekt, men blandt andet er også den kulturelle baggrund og selve perceptionssituationen afgørende for oplevelsen. Der må søges en anden forklaring til opsættelsen af tavlerne.

Naturligvis var præsterne pålagt at registrere de døde, efter 1645 i kirkebøgerne. Men der var intet pålæg om at gøre et samlet regnskab - og opslå dette i kirkerne. Hvorfor var man så optaget af statistik? Tavlerne blev ikke opsat samtidigt, og nogle optrådte først i form af kalkmalerier. Og tavlerne blev siden renoverede. Alt dette, og forekomsten af tavlerne i de mange kirker, fortæller at der bag tavlernes tørre opremsning af tal ligger en eller anden idé, en livsopfattelse eller synsmåde, som mere eller mindre må have været fremherskende gennem en længere tidsperiode.

Naturligvis har det været af betydning, at der allerede i samtiden var tradition for opsættelse af epitafier og andre mindetavler. Og der er næppe nogen tvivl om, at tavlernes dystre budskab har gjort et alvorligt indtryk på den enkelte. Måske har tavlerne ligefrem haft en skræmmende og formanen-

de effekt, som visse af middelalderens kalkmalerier tidligere havde det. Med opremsningen af fakta fra realiteternes verden har de påmindet læserne om menneskets skrøbelighed og givet dem en oplevelse, som i datiden med dens magisk-religiøse virkelighedsopfattelse, og med baggrund i erkendelsen af individets magtesløshed over for pesten, må have været stærkere end den, vi oplever i dag. Pesten var jo en stadig trussel, når som helst kunne den komme igen. Og i selve de enkelte pestår må de talrige dødsfald have gjort et yderligere stærkt indtryk på de overlevende. Dette kan måske i sig selv forklare samtidens interesse for dødsstatistikken.

Men det er også klart, at pesttavlernes mørke tale passede godt ind i den luthersk-ortodokse tankegang. Pesten var Guds straf, som ramte de syndige. Direkte stod der jo malet under den nu forsvundne kalkmalede tavle i Pedersker kirke: *.. Pest Er Syndens Løn og Ende...* Tavlerne har dokumenteret et skinbarligt faktum: Synden havde konsekvenser. Guds straf var en virkeligt eksisterende realitet. Tavlerne må have tjent som en rystende anskuelsesundervisning. Og netop en sådan funktion kan forklare den kirkelige interesse for statistikken og tavlernes udbredelse til de mange kirker. Ortodoksien indførte en knugende syndsbevidsthed og opfattelsen af en straffende, men retfærdig Gud. Og da det var Gud, der straffede, forstås man, at de østbornholmske tavler beskriver *Herrens høst*, - og ikke *Dødens høst*.

Da Hans Poulsen Resen i 1615 afløste Peder Winstrup som Sjællands biskop, blev kampen for en ortodoks luthersk kirke manifesteret både i teologiske skrifter, der udgik fra Universitetet, og i de kirkelige stillingsbesættelser. Andre kirkelige strømninger i tiden, især de kryptocalvinistiske, blev bekæmpet. Centralt fik den ortodokse lutherske opfattelse en betydende indflydelse også på lovgivningen, og forfølgelsen af troldfolket må ses som et led i denne kamp. Det

er påvist, hvorledes præsterne hang efter i udviklingen. Men efterhånden kom de med, i hvert fald opstod en rig opbyggelseslitteratur skrevet af menige præster. Og pesttavlerne kan ses som et særegent våben, der blev taget i anvendelse i kampen for befæstelsen af den nye trosretning. Et våben, der dog åbenbart kun blev brugt i en enkelt landsdel, nemlig på Bornholm. Det lokale efterslæb i tid hvad angår den nye trosretning ses af, at flere af pesttavlerne formentlig stammer fra en tid, hvor pietistiske synsmåder allerede gjorde sig gældende ved hoffet i København.

Måske har pietismen, der blev fremherskende i Danmark netop i årene efter pestepidemierne (under Frederik IV og Christian VI, det vil sige 1699-1746), også haft betydning for flere tavlers fornyelse og bevaring. I perioden blev der lagt vægt på syndsfølelse, der blev indført kirketugt, og opfattelsen af det timelige liv var dystert. Selv om det er uvist hvor meget pietismen kom til at betyde på Bornholm, synes de dystre tavler også at have passet godt ind også i denne kirkelige retning, selv om beskueren på dette senere tidspunkt har haft en anden oplevelse. Han har nu som arm synder oplevet menneskets skrøbelighed og forgængelighed.

Selv i nutiden har tavlernes budskab effekt. Under den systematiske registrering, fotografering og opmåling af tavlerne i sommeren 1993 besøgte de enkelte kirker, og Pedersker tavlens afsides placering ved siden af orgelet i kirken diskuteredes da med graveren Kjeld Ipsen. Han fandt at pesttavlens placering var tilfredsstillende, idet der var tale om *et dårligt minde*. I forbindelse med en af de sidste restaureringer af kirken kan tavlen være blevet anbragt afsides, ved siden af orgelet. Tavlens budskab er måske ikke blevet forstået eller fundet at passe ind i de da aktuelle kirkelige tankegange, - og indtil videre ej heller i nutidens. Men trods alt har denne Pedersker'ske kirkestorm altså

ikke haft alvorlige konsekvenser for selve tavlens skæbne. Som et memento kan det nævnes, at Pouls kirkes tavle forsvandt helt. Antagelig i samme tidsperiode.

Hypotesen om tavlernes funktion som luthersk ortodoks anskuelsesundervisning om en af Guds straffemetoder, pest, afføder naturligt et spørgsmål om tavlernes oprindelige placering i kirkerne. Man må tænke sig, at tavlerne oprindeligt, ligesom kalkmalerierne, har været placeret et sted i kirken, hvor den enkelte kirkegænger har haft stunder til at betragte tavlerne og gennemtænke syndens faktiske konsekvens. Tavlerne kan oprindeligt have haft en placering som den, man i dag finder i Ols kirke og på pladsen for Peders kirkes kalkmaleri, nemlig i koret. Men tavlerne kan også have hængt i skibet analogt med placeringen af de kalkmalede tavler i Pouls og Knuds kirker. Derimod er det svært at tænke sig, at tavlerne er sat op i et gennemgangsrum, som for eksempel i et våbenhus eller en tårninggang.

Allinge, Klemensker, Nyker og Bodilsker lige som Pedersker tavlens nutidige placering afspejler derfor, hvorledes synsmåder og tankegange er forandret eller glemt siden tavlerne blev til. Kirken opfatter ikke mere sygdom og død som Guds retfærdige straf, og pesten findes ikke mere. Med det sene 1800-tals nye synsmåder foretog kirken en pragmatisk ændring af det ydre. Tavlerne var, modsat kalkmalerierne, flytbare. Hvis tavlerne ikke blev smidt ud, kom de på museum: i våbenhuse, tårninggange, eller som i et enkelt tilfælde blev tavlen bortgemt ved orgelet. Ved beskuelse af tavlerne i nutiden er herved et centralt moment for forståelsen desværre gået tabt.

Den rækkefølge af sogne og byer, som angives på kalkmalerierne og tavlerne, og tavlernes inskriptive udformning i øvrigt, peger på - dels en *østbornholmsk tradition*, der er karakteriseret ved at nævne Østerlars eller Østermarie først, og med en korrekt angivelse af antallet af døde i Nexø i 1654, - dels

en *vestbornholmsk tradition*, hvor registrering af sogne og byer begyndes med Rønne, og i denne tradition angives antallet af døde i Nexø i 1654 ukorrekt. Ifølge den vestbornholmske tradition nævnes sogne og byer i samme rækkefølge som i Extractet af Aakirkes ældste kirkebøger.

Klemens kirkes tavle, der er restaureret 1823, og Pedersker kirkes tavle, der er fra tiden 1830-1850, er altså de nyeste tavler, og de fremstår som helt specielle. Af nu ukendte årsager bryder de i geografisk henseende med traditionen. Klemensker tavlen er malet efter østbornholmsk og Pedersker tavlen efter vestbornholmsk tradition.

Ved klassifikation af tavlerne i henhold til opstillingsmåde indses det, at den vestbornholmske tradition må være opstået relativt tidligt. Som det er påvist, var allerede den østre kalkmalede tavle i Knuds kirke malet i vestbornholmsk tradition, og traditionen synes dermed at være etableret allerede, da tavlerne i Rønne, Nyker, Olsker og Allinge kirker blev malede. Kirkemaleren Henrich Johann Möhl kan dermed næppe have haft indflydelse på opstillingsmåden i den vestbornholmske tradition.

Det er påpeget, at de østbornholmske tavler beskriver *Herrens høst*, - og ikke *Dødens høst*. Men dette er ikke tilfældet i den vestbornholmske tavletradition. To af de vestbornholmske tavler, Rønne kirkes tavle og Ny kirkes tavle, bærer faktisk et billede af Døden med ligklæde og attributter. Dette taler for, at den ortodokse opfattelse af en straffende Gud på de vestbornholmske tavlers tilblivelsestidspunkt er gledet i baggrunden. I overensstemmelse hermed kan Nyker tavlen tidsfæstes til året 1747, altså en periode, hvor pietistiske strømninger havde afløst den lutherske ortodoksi. Ikke blot denne lille nuance i tavlernes tekst, men også historiske grunde taler for, at den østbornholmske tavletradition er ældre end den vestbornholmske.

Måske kan ophavet til pesttavlerne være

opstået allerede i tiden kort efter Anden Død 1618. Præsten Hans Ravnholt og provsten Jens Pedersen Borryngholm indsamlede netop på dette tidspunkt oplysninger fra de bornholmske sogne gennem de lokale præster. Man kan forestille sig, at data fra denne indsamling også har indeholdt oplysninger om Anden Død i 1618, data som blot ikke blev medtaget i Jens Pedersen Borryngholms bornholmsbeskrivelse. Der synes ikke at foreligge hverken håndskrifter eller tavler, altså primære kilder, som eksklusivt beretter om Anden Død i 1618, hvilket yderligere ville have kunnet understøtte hypotesen om, at oplysningerne om Anden Død er indsamlet før oplysningerne om Store Død. Men rækkefølgen af sogne og byer på de østbornholmske tavler, der som tidligere påpeget er anderledes, end den der forekommer i Ravens bornholmsbeskrivelse fra 1671, i »Extractet« og på de vestbornholmske tavler, kan understøtte antagelsen af, at den østbornholmske tavletradition er ældst og kan være opstået allerede kort efter Anden Død i 1618.

Indtil videre vides det præcise tidspunkt for, hvornår interessen for peststatistikken opstod, ikke. Men interessen var manifest på Ravens tid, altså før 1671 hvor han indsendte sin bornholmskrønike til kongen. Og Jens Lauritzen Malmøes visitatsprædiken i Østermarie allerede i 1656 vidner desuden om, at interessen allerede på dette endnu tidligere tidspunkt var til stede. Ligeledes var Printzensköld i 1658 velorienteret om at 5.000 mennesker var døde af *een starck pest* fire år før hans tiltrædelse som läns- og slottshövding.

I det foregående er pesttavlerne beskrevet, og det er forsøgt at rubricere de enkelte tavler i henhold til slægtskab og alder. Ved analyse af håndskrifter, kirkebøger og de enkelte tavler er det påvist, hvorledes tavlerne indeholder fejl. Fejlene er dels opstået ved ombytning af rækkefølgen af sogne, dels ved ombytning af rækkefølgen af cifre. Og

det er påvist, hvorledes en gennemgående fejl på adskillige tavler antagelig er opstået ved forkert placering af cifrene - formentlig på grund af en upræcis aflæsning af Ny kirkes tavle, som kan være malet efter et forlæg af dårlig kvalitet. Thurah antog hypotetisk i 1756, at variationen mellem tavlernes talangivelser var opstået ved udkopieringen og ved renovationer af tavlerne. Resultatet af dette her foreliggende arbejde bekræfter hypotesen.

Det store ansvar for uoverensstemmelserne må således antagelig placeres hos kirke-malerne, som først og fremmest var kunsthåndværkere. De var ikke skolede i nøjagtig håndtering af data og statistik. Men bortset herfra må man konstatere, at præsterne måske ikke heller har udvist en helt tilstrækkelig kontrollerende opmærksomhed i forbindelse med restaureringsarbejderne.

Ved registreringen og analysen af pesttavlerne er der nået en forståelse af pesttavlernes consensus, d.v.s. de harmoniske regler for tavlernes indhold og opstillingsmåde. Dette har blandt andet været særligt værdifuldt ved tolkningen af det meget dårligt bevarede, og delvis forsvundne og nu overkalkede kalkmaleri i Povls kirke. Povls kirkes kalkmaleri har ikke, som tidligere antaget, fremstillet de som følge af pest afdøde beboere i sognet. Men i led med traditionen i øvrigt har tavlen derimod fremstillet antallet af døde sogn for sogn, og by for by.

Bortset fra Ny kirkes tavle, vides det ikke, hvem der har ladet tavlerne sætte op. Ravn noterede i sin Bornholms krønike, at han registrerede antallet af døde i hvert sogn *efter nogle fromme folks begæring*, og det nærmeste man kan komme, er vel en antagelse af at tavlerne i hver af de enkelte kirker ligeledes er opsat på foranledning »af nogle fromme folk«. Et lille hundrede år efter Ravn blev Ny kirkes nuværende tavle opsat af Thøer Hansen og hustru. Og de var antagelig også begge fromme folk, i det mindste var Thøer Hansen kirkeværg. Indtil videre må det an-

tages, at tavlerne ligesom andet kirkeinventar blev skænket til kirkerne af private. Det var normalt ikke kirkerne selv, der investerede i inventaret. Denne private giver-tradition havde rødder tilbage i den katolske tid, og den levede videre et par århundreder efter reformationen. Dybest set var der tale om frelse for giverens sjæl efter døden.

Der er dokumenteret en overensstemmelse med såkaldte *Extract af de ældste Kirke=Bøger som her ved Aakirke er at finde* og pesttavlernes oplysninger om 1654. Når kilderne sammenholdes, ses det, at tavlerne fremstiller det totale antal døde og ikke kun de specifikt pestdøde. Dokumentation af dette forhold foreligger imidlertid kun for 1654. Der findes ikke bevaret noget kontrolmateriale fra 1618, pesttavlerne udgør selv de eneste eksisterende kilder herom. Alligevel må det antages, at tallene, der beretter om 1618, ligeledes repræsenterer det totale antal døde, simpelt hen fordi den kliniske diagnostik var højst mangelfuld.

Analysen af pesten og tavlerne og studiet af de øvrige samtidige begivenheder afdækker, i lighed med forholdene i det øvrige Danmark, at ingen katastrofer i det 17. århundrede, hverken krig eller hunger, var ansvarlig for en så stor dødelighed som pesten. Kilderne om selve pesten er sparsomme, ligesom de var det under Den sorte Død. Der er ingen proportionalitet mellem mængden af kildemateriale og pestens betydning.

Men pesten satte mærker. Det 17. århundredes luthersk ortodokse teologi tog begivenhederne til indtægt. I de bornholmske kirker blev epidemierne brugt til at påpege eksistensen af en straffende, men retfærdig Gud. Tavlerne må gennem deres funktion som anskuelsesundervisning have hjulpet til at fremme en knugende syndsbevidsthed. En syndsbevidsthed der ikke efterfølgende, da pietismen afløste ortodoksien, fra kirkens side blev lavere prioriteret. Og på denne måde forblev pestens tragedie levende gennem flere generationer på Bornholm.

Upubliceret kildemateriale

DET KONGELIGE BIBLIOTEK (KB)

Gammel Kongelig Samling (GKS):

GKS 734. Hans Ravnholts egenhændige beretning om Bonavedde og bjergtroldene (de underjordiske) er indlagt heri (bagest).

GKS 736. Navigationsdirektør Bagge Wandels rapport om Bornholm 1676.

Ny Kongelig Samling (NKS):

NKS 398 fol.: Chronica Borringiacæ eller Bornholms Historiske Beskrivelse fra første Insulens bebyggelse indtil aar MDCLXXI: Hvo dens første Høvdinger haver været, Hvad forandringer sig derved haver tildraget, Hvad fataliteter Øen og dens Indbyggere haver været under-kast, Med videre. Sammenskrevet og forfattet samt til Hans kongl. Mayt Kong Christian den 5te decideret af Rasmus Pedersen Raufn, sognedegn til Aakirke. - Afskrifter heraf fra tiden henimod 1750 i NKS 725 4° og 725^a 4°, KB.

Fortegnelse paa adskilligt, som sig paa Boringholm haver tildraget fra 1602 til 1687. Bevaret brudstykke i pergament i NKS fol. 398^c 2°; afskrift i NKS 723 4°, KB.

S. Peders kirke, håndskrift i NKS 723^a 4°, KB. Afskrift fra antagelig 1700.

RIGSARKIVET (RA)

Amtmand J C Urnes Bornholmsbeskrivelse 1745, i: D. Kanc. D. 102a. Løbenr. 144. 1743-46. I. Efterretninger om købstæderne og amterne, indsendt i henhold til oversekretærens skrivelse 6. april 1743.

Bornholms Jordebogsregnskab 1680, 1681 og 1737. Capitain J. K.s Levned ved hans Sønnensøn Jens Kofoed, Aar 1755. Genealogisk Selskabs A.

Danske Kanc. Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser, 1780, 11. August - December. Nr. 450 -. Indlæg Nr. 550 indeholder sagsakterne vedrørende Dircks' ansøgning.

Herredags dombøger 11.6. og 13.6. 1653.

Mandtalsliste for Rønne. Indlæg til Registre og Tegnelser samt henlagte sager, nr. 22, 12/11 1633. Danske Kancelli B160.

Missive til bisperne i Jylland og Skåne om soven i

kirkerne og om kirkebøgers førelse af 17. maj 1646 (Hafniæ); (Jydske tegn. 11, 225).

Missive til bispen i Sælland om førelse af kirkebøger af 20. maj 1645 Sæll. tegn. 28, 358.

N E Balles visitatsberetning fra 1786 i Generalkirkeinspektionskollegiets arkiv.

Præsteindberetningerne fra Bornholm. D. Kanc. B I 2 f. Diverse Breve, Dokumenter og Akter sagligt ordnede. XV B. 1 a. Skaane og Bornholm: Præsternes originale Indberetninger 1624-25. B 164.

Rønne Byting. Dom af 8. december 1691 v. byfogeden Hans Olufsen Schou og stadfæstelse heraf Landstinget 3. februar 1692 v. landsdommer Matthias Rasch samt Højesterets dom af 5. juli 1693.

Sjællandske missiver 20. september 1680.

Ystads toldregnskaber 1645.

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND, LOLLAND-FALSTER OG BORNHOLM (LA)

Allinge kirkes regnskaber 1755.

Klemens kirkes regnskaber 1823.

Lyster, Thue Lauridsen. Herefter følger en kort Extract af de ældste kirke=Bøger som Her ved Aakirke er at finde (1648-1682). I Aakirkeby kirkebog 1687-1741.

Poulsker Pastorats kaldsbog 1849-1909.

Svaneke kirkes regnskaber for 1710-1711.

NATIONALMUSEETS ARKIV

Lind, E. Motivfortegnelse og beskrivelse vedr. undersøgelse af kalkmalerier i Povlsker kirke, Bornholms Amt, Sønder Herred. Odense d. 9/2. 1958. Maskinskrevet rapport (fol.) i Nationalmuseets antikvarisktopografiske arkiv. Oldtid og Middelalder.

Møller-Christensen, Vihl. Rapport over prøveudgravning i Sct. Jørgens Kapel, Aaker sogn, Bornholm, 18, 19, 20 og 21 april 1960. Beretning af 18.05.1960, 4 sider fol., i Nationalmuseets 2. afd. topogr. antikvar. arkiv.

Møller-Christensen, Vihl. Rapport over 1' fase af skelletundersøgelserne af Sct. Jørgens kapel og kirkegård i Åker sogn, Bornholm. Beretning af 08.08.1961, 3 sider A4, i Nationalmuseets 2. afd.

Smalley R. Vedr. kalkmalerierne i Skt. Knuds kirke, Bornholm. Indberetning af 11. november 1976. 1 A4 side. I Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv for oldtid og middelalder.

Smalley R. Vedr. kalkmalerierne i Sct. Knuds kirke, Bornholms vestre h. Indberetning til Nationalmuseets II afd. af 7. februar 1977. 3 A4 sider. I Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv for oldtid og middelalder.

BORNHOLMS MUSEUMS- ARKIV

Registreringslister ved Mathias Bidstrup.
Civil- og Militair- Øvrighedspersoner, som have været her paa Landet Bornholm anordnede. Med

nogle tillæg. Afskrift fra begyndelsen af det 19. århundrede af et af amtmand J C Urne 1755 påbegyndt og med senere tilføjelser af ham og andre forsynet håndskrift. Afskriften har været ejet af lærer Jørgen Curdts (1817-1874) i Rønne og kom omtrent i 1905 i J A Jørgensens Eje. Manuskriptet blev ved J A Jørgensens død afgivet til Bornholms Museum 1908 og befinder sig her i hans arkivalier.

BORNHOLMS LOKALHISTORISKE ARKIV

Zahrtmann, M K. Bornholms indbyggertal omkring Aar 1650. Upubliceret manuskript i »Zahrtmann-samlingen«.

Publiceret kildemateriale

- Bartholin, T. D. Christiani Torchilli Morsiani Consilium de Pestilentia causis, præservatione & curatione. Loculus III, p.21-45, i: Th. Bartholini Cista Medica Hafniensis. Hafniæ 1662.
- Beskrivelse over Bornholm udfærdiget 1625 ved Landsprovst Jens Pedersen, ved Johan Bulmer. Bornh. Samlinger 1926, I; 17: 51-69.
- Biskop Byrges Brev om Skolen paa Børringholm, i: Universitets og Skole-Annaler. Andet bind, 1811. Pp. 48-50. Ed.: Engelstoft, Laur., KB 34³-53, 8°.
- Børringholms Indbyggeris Breff om Rødtne Schole, giffuit Lector Frantz, i: Universitets og Skole-Annaler. Andet bind, 1811. Pp. 50-54. Ed.: Engelstoft, Laur., KB 34³-53, 8°.
- Breve fra og til Ole Worm III 1644-1654 (Nr. 1179-1796), oversat af H D Schepelern, Munksgaard 1968, udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Brochmand, Caspar. HÆrrens Haand/ Det er/ En Christelig oc Gudelig Undervisning aff Guds Ord. Om pest. Kbh. 1630. (Fordansket fra latin af M. Engelbert Jørgensøn, Bergen). HJ 830 12°, KB.
- Christian den fjerdes recess 1643. Norsk historisk Kjeldeskrift-Institutt. Den rettshistoriske kommisjon. Oslo 1981. ISBN 82-7061-279-0. Det 4. capitel. Hvorledis udi pest oc smitsom sygdoms tide udi kiøbstederne skal forholdis. Pp. 245-252.
- Christiern Thorckelsen Morsings danske skrifter, ved Axel Hansen og Knud Jensenius. Klassisk dansk Medicin. Vol. I. Kbh. 1937. Se p. 31 (optryk af: Christiern Thorckelsen Morsing. En liden Bog Om Pestelentzis Aarsage/ foruaring oc Lægedom der emod. Prented i København 1552).
- Convention imellem Danmark og Sverrige vedrørende overdragelse af skånsk adelsgoods og andet vederlag. Af 5. maj 1661. Trykt i Laurids de Thurah. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet af Rosenkilde og Bagger 1968.
- Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660. Ed. Secher V A. 2. bind 1576-1596. Kbh. 1889-90.
- Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660. Ed. V A Secher. 3. bind 1596-1621. Kbh. 1891-94.
- Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660. Ed. Secher V A. 4. bind 1622-38. Kbh. 1897.
- Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660. Ed. V A Secher. 5. bind, 1639-50. Kbh. 1903.
- Danmarks og Norgis Kirkeritual 1685, genudgivet af udvalget for Konvent for Kirke og Theologi 1985.
- Den hollandske General-Admiral Cornelius Tromps Indberetninger om den Danske Flådes Foretagender under hans Anførsel. Nye Danske Magazin 1823, IV; 2:
- Efterretning om den lærde Frue Sophia Brahe, Tyges Søster og Slutning af Fr. Sophie Brahes Brev til sin søster Fr. Margrete Brahe. Danske Magazin 1747, I; 3: 12-32 og 43-53.
- En kaart Vnderuisning/ huorledis mand sig forholde skal i denne farlige tid/baade til at præservere dem som endnu ere fri fra denne omgans Pestilente/ saa oc til at hjelpe oc curere dem som der met ere befengde. Stillet aff Facultate Medica her i Kiøbenhaffn. Prentet nu paa nye i Kiøbenhaffn/ hoss Henrich Waldkirch. Oc findis hoss hannem til kiøbs. Anno Jesu Christi MDCXIX. KB 12,-266-8°. - Senere udgave findes bagest i Brochmand, Caspar. HÆrrens Haand/ Det er/ En Christelig oc Gudelig Undervisning aff Guds Ord. Om pest. Kbh. 1630. (Fordansket fra latin af M. Engelbert Jørgensøn, Bergen). HJ 830 12°, KB. Se pp. 169-220.
- En Præseruatiue och foruaring mod Pestilenze. screfuit aff Doctore Petro Capitanio til Københaffns Borgere/ Anno M.D.Liij. Pp. 349-359 i: Peder Palladius' Danske Skrifter, udgivet for Universitets-Jubilæets danske Samfund, ved Lis Jacobsen. Bind 2. Thieles Bogtrykkeri, Kbh. 1914-15.
- Epp. Wormii, II. 1129. Brev til søn om pestens kliniske billede. Epp. Wormii, pp. 482-487. Om bødelens kurering af den udvalgte prins.
- Erslev, Kr. Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450. Udgivne for det Kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog. Kbh. 1901.
- Fortegnelse paa adskilligt, som sig paa Børringholm haver tildraget fra 1602 til 1687. Danske Ma-

- gazin 1745, I; 1: 125-128. Senere udgivet i Bornh. Samlinger 1960, I; 37: 91-96.
- Hemmingsøn, Niels. En Vndervisning aff den hellige scriff/ huad mand døme skal om den store og gruelige Guds bespottelse/ som skeer met Troldom/ Sinelse/ Manelse oc anden saadan GUDs hellige Naffns oc Ords vanbrug. Item/ 33. Propositiones imod Trolddom. Der til 33. Proportiones om Spaadom. Screffet paa latine/ aff hederlig oc høylærdt herre D. Niels Hemmingsøn. Oc udset paa Danske/ aff Rasmus Hansøn. KB, Danske Kontor, 14,-25o-8°.
- Herredags Dom over Holger Rosenkrands, som havde Borringholm i Forlæning. 1646. Danske Magazin, Femte Bind, Kjøbenhavn 1751. Pp. 22-31. KB 35,-15,-4°.
- Jensøn Nid., Lauritz. J.H.S. En kort Eenfoldig Tractat om tuende slags Fristelser/ Nembliq/ Guds oc Diefuelens. Alle fristede Kristne til Lærdom/ skreffuen oc forfattet udi tre Predickener Aff L.J.S.R. Anno 1640. Kjøbenhaffn/ Prentet hos Georg Lamprecht/ Aar 1648. KB 6'-225, 8°.
- Lensmænd og Kommandanter paa Bornholm. Supplement til L. de Thurah Bornholms Beskrivelse af 1756. Ved J. A. Jørgensen. Bornh. Samlinger 1908, I; 3: 107-193.
- Hr. Arvid Pedersøns tre Psalmer, trykte i Kjøbenhavn 1554. Danske Magazin, Femte Bind, Kjøbenhavn 1751, KB 35,-15-4°. Artiklen indeholder et optryk af 3 af Arvid Pedersøns salmer, som Peder Palladius deciderede til Københavns peblinge og lod trykke i 1554.
- Hübertz, J R. Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621. Kjøbenhavn 1852.
- Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15 april 1683, udgivet på grundlag af V A Sechers tekstudgave 1911 ved Stig Juul, Kbh. 1949.
- Navigationsdirektør Bagge Wandels rapport om Bornholm 1676. Om fersk vand til den kongelige Flaade. Tillæg til: Peder Hansen Resens Atlas Danicus Bornholm, ved Johannes Knudsen, Gads Forlag, Kbh. 1925. Pp 71-81.
- Mag. Claus Predbjørnsen Langsteds bemærkninger om de bornholmske sognes navne i: Peder Hansen Resens Atlas Danicus, i dansk oversættelse ved Johannes Knudsen, Gads Forlag, Kbh. 1925.
- Jenssøn Mariager, Jens Jenssøn. Gudfryctige Enckers/ Fader oc Moderløse Børns og ellers/ alle Gudfryctige sorgfulde/ Bedrøffuede oc forlatte Menniskers Apoteck oc Rosengard. Kbh. 1637. 5,-262 12°, KB.
- D. Christiani Torchilli Morsiani Consilium de Pestilentia causis, præservatione & curatione. Loculus III, p.21-45, i: Th. Bartholini Cista Medica Hafniensis. Hafniæ 1662. P. 21.
- Peder Palladius' Danske Skrifter. Udgivet for Universitets=Jubilæets danske Samfund, ved Lis Jacobsen. Andet bind. Thieles Bogtrykkeri, Kbh. 1914-15.
- Peder Palladius' Danske Skrifter. Udgivet for Universitets=Jubilæets danske Samfund ved Lis Jacobsen. Femte bind. Kbh. 1925-26.
- Præsteindberetninger til Ole Worm, II, Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde Stifter 1623-25. Ved Frank Jørgensen. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1974.
- Randulff, Envold Nielsøn. En kort oc eenfoldig Undervisning aff Guds Ord/ hvorledis mand nyttelig oc saliglig skal betracte Den store oc skrecklige Formørckelse/ Som Skeede i Solen. Den 2. Augusti i dette Aar 1654. Fremsat oc forklaret aff E N R. P.R. Amos 8. vers. 9. Da vil jeg lade Solen nedgaa om Middagen/ oc lade Landet bliffve mørckt paa lius Dag. Prentet i Kjøbenhaffn Aar 1655. paa Jørgen Holsts Bogførers Bekost. KB 5,-162, 8°.
- Rasmussen, Ebbe Gert. Kilder til begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658. Bornh. Samlinger 1972, II; 6:
- Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926.
- Petri Resenii Atlas Danicus, Anno MDCLXXVII. KBs Kortsamling. Genoptrykt 1974 ved Rosenkilde og Bagger, København: Peder Hansen Resen: Atlas Danicus 1677.
- Peder Hansen Resens Atlas Danicus III, B: Bornholm. I dansk oversættelse ved Johannes Knudsen. Gads Forlag, Kbh. 1925.
- Samlingar till Skånes historia. fornkunskap och beskrifning 1870. Pp. 8-18: II. Handlingar hörande till Bornholms historia under året 1658.
- Secher, V. A. Forordninger, recesser og andre kongelige breve. Kjøbenhavn 1897.
- Simensen, Jørgen. Davids 91. Psalm: hvilcken Guds Børn/ dagligen oc allermest i Pestelentzis tijd/ Skulle læse oc bruge som en Himmelske Præsruativa oc Lægedom/ met alle slags Sielens oc Legemens vaade oc farer/ wdi disse ser Effterfølgendis Prediken forklaret aff Jørgen Simensen, sognepræst til S. Alban i Otthense. Psalm. 38. Prentet i Kjøbenhaffn/ aff Matz Vinggaard 1588. KB 6',-165-8°.
- Skonning, Hans Hanssøn. Vaag op du som soffver. Ephes. Cap. 5. En kort Tractat oc Opvæckelse aff

PESTEN OG TAVLERNE PÅ BORNHOLM

- Syndens Søffn/ formedelsten sand alvorlig Poenitentze oc Omvendelse/ med sine tilhørende Fructer - Tilhobe skreffvit i denne jamerlige oc megit bedrøffvelige Tids Tilstand/ formedelst dette wformodende Indfald herudi Judland/ ved H. H. Skonning. Aarhus udi Autoris Tryckerj. Anno 1644. KB, Danske Afdeling. Box. HJ 311, 4°.
- Thurah, Laurids de. Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, Kjøbenhavn 1756. Genudgivet af Rosenkilde og Bagger 1968.
- Tractat mellem Danmark og Sverrige om Bornholm, dateret Stockholm, 3die Juli 1660. Nye Danske Magazin. Femte Bind. Kjøbenhavn 1827. Pp. 229-234. KB 35,-15-4°. (Om det såkaldte æquivalente vederlag).
- Urne, J C. Bornholms Øe og Amt (1745). Bornh. Samlinger 1957, I; 35: 65-109.
- Valdemar Atterdag. Udvalg af kilder oversatte af Ellen Jørgensen. Udgivet af Selskabet for historiske kildeskrifters oversættelse. Kbh. 1911.
- Visitatsbog for Lunde Stift 1611-1637 udgivet med indledning af Dr. Bjørn Korerup, arkivar ved Rigsarkivet i København, i Lunds Stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid, Lund 1943, pp. 1-175.

Litteratur

- Andersson, Kjell-Ove. Ingen hållbar kärlek med konserverad änka. I: *Arbetet Nyheterna*, 25. juni 1998, del 1, side 19.
- Bang, Gustav. Kirkebogsstudier. Bidrag til dansk befolkningsstatistik og kulturhistorie i det 17. århundrede. Udgivet med understøttelse af Den Hjelmsstjerne-Rosencroneske Stiftelse. København 1906.
Arbejdet er genudgivet og forlagt af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie i fotografisk genoptryk, Kbh. 1976, ISBN 87 7500 860 2.
- Bauer, R W. Calender for Aarene fra 601 - 2200 efter Christi Fødsel. Ledetraad til Udtydning af Middelalderens Maade at datere paa. Thieles Bogtrykkeri, Kjøbenhavn 1868.
Arbejdet er genudgivet af Dansk historisk Fællesforening 1964.
- Becker, P W. Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv. Historisk tidsskrift, Kjøbenhavn 1867-1869, III; 6: 530-555.
- Bornholmske Kirkebøger. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af LA 1968.
- Bornholmeren, den 28. november 1963. Om restaureringen af kalkmalerierne i Pouls kirke.
- Bornholmeren, den 22. april 1960. Om udgravning på Spidlegårds jord.
- Bornholms Tidende, den 10. februar 1958. Om restaureringen af kalkmalerierne i Pouls kirke.
- Bøggild, H. Bornholms spedalskhed i middelalderen, interview med V. Møller-Christensen. Bornholms Tidende 15. juli 1961.
- Carlsen, J. Om Pesten i Aaker Sogn paa Bornholm 1653-54. Naturen og Mennesket, illustreret Månedsskrift for Naturkundskab og Naturbeskrivelse, 1890; 3: 149-160.
- Carlsson, G. Lunds ärkesäte och domkyrka 1289-1536, i: *Lunds domkyrkas historia 1145-1945*, utg. Ernst Newman, Lund 1946.
- Cawallin, S. Lunds stifts herdaminne. Fjerde delen. Lund, tryckt på C W K Gleerups förlag uti Berlingska Boktryckeri, 1837..
- Christensen, C Th. Uddrag af Aaker kirkebog 1651-82. Kirkehistoriske samlinger 1889-91, IV; 1: 469-480.
- De danske kirker. Nordvestjylland, bind 15. Ed. Erik Horskjær. GEC Gads Forlag. København 1969.
- Pr. Christian Frederik til Danmark. Rejse Journal ført på Touren til Bornholm fra 10. til [28] Juli 1824. Bornh. Samlinger 1925, I; 16: 2-109.
- Dahl, B Westerbeek. To kort over Bornholm fra 1650-erne. Bornh. Samlinger 1984, II; 17: 125-134.
- Dahl, B Westerbeek. Gottfried Hoffmann, Krigshistorisk Tidsskrift, udg. af. Det militære Læseselskab Rendsborg, 1987, nr. 1., pp.10-22.
- Dahlerup, V. Ordbog over det danske sprog. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Kbh. 1921. Trykt hos H.H. Thiele.
- Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet. Bornholm ved O.Norn, C.G.Schultz og Erik Skov. G.E.C. Gads Forlag, København 1954.
- Den danske kirkes historie, bd. IV, eds. Koch H og Kornerup BH. Gyldendalske Boghandel, Nyt Nordisk Forlag, Kbh. 1959.
- Ellekilde, H. Kampen i Malkværnskansen den 9. juni 1645. Bornh. Samlinger 1932, I; 21: 99-126.
- Ellehøj, Svend. Christian 4's Tidsalder 1596-1660, i: *Danmarks Historie*, Politikens Forlag 1964.
- Forslag fra Danmarks og Norges biskopper om tillæg til Kirkeordinansen (1631). Ved Holger Rørdam, i: *Kirkehist. Samlinger*. 3. Række, II, 93-189. Om foragt for provsternes visitats, pp. 149-150.
- Fortid og Nutid 1921; 3: 180 og 186.
- Fussing Hans H. Tre skaanske præstevalg 1631 - 1650 - 1654, Kirkehistoriske Samlinger, 6. Række 4. Bind, Kjøbenhavn 1942-44, pp. 29-59.
- Fussing, Hans H. Øernes befolkning under Karl Gustavkrigene. En kirkebogsundersøgelse. Historisk Tidsskrift 1944-46, 11. række, 1. bind, pp. 287-333.
- Green, A. Biskopar i Lunds stift 1060-1637 och handlinger kring dem. Glerups Förlag, Lund 1973, ISBN 91-40-02762-7.
- Hageman, C J. Peter Mark, Bornh. Samlinger 1924, I; 15: 145-159.
- Hallager, F. Biskop Knuds Bog om pesten. Dansk Medicinsk-Historisk Selskab. Kbh. 1919.
- Hansen, N. Aaker præstegaard i 200 Aar. Bornh. Samlinger 1906, I; 1: 7-58.
- Hartvigsen, Ove. Præsten J.P. Koefoeds Optegnelser om Poulsker. Bornh. Samlinger 1934, I; 22: 84-101.
- Hauberg, P. En middelalderlig dansk Lægebog. Henrik Koppels Forlag, Kbh. 1927.
- Heilesen, H. Beretninger om bispevisitater på Bornholm i det 18. århundrede. Bornh. Samlinger 1976, II; 10: 85-96.
- Hans J. Holm. Bornholms ældgamle Kirkebygninger, 1878.

- Huitfeldt, Arild. Bispekrønike. Den Geistlige Historie offuer alt Danmarkis Rige. Kjøbenhaffn 1604. Genoptryk, Rosenkilde og Bagger 1977.
- Huitfeldt, Arild. Danmarks Riges Krønike. Den anden Part chronologiæ. Kbh. 1601. Genoptryk, Rosenkilde og Bagger 1977.
- Ilmoni, I. Bidrag till Nordens Sjukdoms-Historia. Första Delen, Helsingfors 1846.
- Ilmoni, I. Bidrag till Nordens Sjukdoms-Historia, Andra Delen, Helsingfors 1849.
- Ingerslev, V. Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste Tider indtil Aar 1800. Kbh. 1873.
- Jensen, Karsten Sej. Trolddom i Danmark 1500-1588. Kbh. 1988.
- Jespersen, Knud J V. Tiden 1648-1730, i Ed.: Mørch, Søren. Danmarks historie, bind 3, 1989. ISBN-87-0016331-7.
- Johansen, Jens Christian V. Da Djævelen var ude..., Trolddom i det 17. århundredes Danmark. Afhandling til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Odense Universitetsforlag 1991. ISBN 87 7492 766 3.
- Jørgensen, J A. Bornholms Historie I. Frits Sørensens's Boghandel, Rønne. 1900. Fotografisk genoptryk 1980 v. William Dams Boghandel A/S, Rønne. ISBN 87 87021 35 8.
- Jørgensen, J A. Bornholms Historie II. Frits Sørensens Boghandel, Rønne. 1900. Fotografisk genoptryk 1980 v. William Dams Boghandel A/S, Rønne. ISBN 87 87021 36 6.
- Jørgensen, J A. Series pastorum. Fortegnelse over præsterne paa Bornholm siden reformationen. Forlagt af Frits Sørensens Boghandel. Rønne 1907.
- Kjøbenhavns Diplomatarium, samling af dokumenter, breve og andre kilder til oplysning om Kjøbenhavns ældre forhold før 1728, udgivet af O. Nielsen, bind VI, Kjøbenhavn 1884.
- Klindt, J. Dagliglivet. I Byen, Landet og Havet, Nexø og omegns historie, udgivet af Bornholms historiske Samfund 1971, ISBN 87-87042-01-0, pp.155-199.
- Kofod, Helmer. Guldmageren på Hammershus. Bornh. Samlinger 1964, II; 1: 27-41.
- Koefoed, K E S. Hammershus Birks Historie. Hammershus. Særtryk til Nordbornholm. Gornitzkas Bogtrykkeri, Allinge 1931.
- Koefoed, S E. Sygdom og lægehjælp, i: Bogen om Bornholm, Danskerens Forlag, Aabenraa 1957.
- Kofod, Karl M. Bornholms kirkehistorie II, Rønne 1933.
- Kofod, Karl M. Bornholmske sagn og Sagaer. Kbh. 1928.
- Kornerup, Bjørn. Biskop Hans Poulsen Resen. Studier over kirke- og skolehistorie i det 16. og 17. århundrede. I (1561-1615). København 1928. Afhandling til forsvar for den theologiske doktorgrad.
- Kornerup, Bjørn. Biskop Hans Poulsen Resen. II. Ved Vello Heik i Kirkehistoriske Studier. II. række, Nr. 28. København 1968.
- Kornerup, Bjørn. Til Lunde Stifts kirkehistorie i det 17. aarhundrede. Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok 1943. Særtryk Lund 1944, C W K Glerup, Håkan Ohlssons Boktryckeri. Visitatsbog ført af biskopperne i Lunds Stift Poul Morten Aastrup og Mads Jensen Medelfar (1611-1619, 1620-1637).
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. Rosenkilde og Bagger, København 1968.
- Langebek, J. Scriptores Rerum Danicarum, Tomus VI, 1786. KB. 35,-108-2°.
- Larsen, H. Da Bornholms befolkning for 300 år siden blev raseret af en døbringende byldepest. Bornholmeren, lørdag den 8. august 1953.
- Lektor Frans Vormordsen, Skaanes evangeliske reformator. Ved Holger Rørdam i: Kirkehist. Samlinger 5. række, II bind, Pp. 417-484.
- Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid, utgiven av Gunnar Carlquist. Ser. II. Biografier. 9. Albo och Järrestads samt Ingelstads kontrakt, Österlens kontrakt. C W K Glerups förlag, Håkan Ohlssons Boktryckeri. Lund 1963.
- Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid. På uppdrag av Lunds Stifts Domkapitel utgivet av Gunnar Carlquist. Ser. II Biografier. 1. Biskopar och domkapitel. Lund 1980.
- Lunds ärkesäte och domkyrka 1289-1536. Gottfrid Carlsson, kapitel III: Under Sveriges krona, pp. 441-467.
- Mangor, E E. Landapotek til danske og norske landmænds nytte. Udgivet af J C Thode. København 1803.
- Mansa, F V. Bidrag til folkesygdommenes og sundhedsplejens historie i Danmark, Kbh. 1873.
- Møller-Christensen, V. Pest, i: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid. Ed.: Georg Rona. Rosenkilde og Bagger, København 1968. Spalte 241.
- Ohr, N. Florentinsk højrenæssance i Helsingør. Sfinx 1998. XXI; 1: 18-23.
- Panum, Jens Severin Nathanael. Beskrivelse over Bornholm eller Bornholms Vejviser. Slesvig 1830.
- Pontoppidan, Erich. Den Danske Atlas. Tomus III. Kjøbenhavn 1767. Genoptryk ved Rosenkilde og Bagger 1968.

- Pr. Christian Frederik til Danmark. Rejse Journal ført på Touren til Bornholm fra 10. til [28] Juli 1824. Bornh. Samlinger 1925, I; 16: 2-109.
- Rabjerg, Haakon. Sognekirker og præster i Rønne og Knudsker. Colbergs Eft. Bogtrykkeri. Rønne MCMXXXIV.
- Rasmussen, Ebbe Gert. Dette gavebrev. Afhandling til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Rønne 1982.
- Rasmussen, Ebbe Gert. Middelalderbyen, i Rønne Købstad i 650 år, pp. 13-38. Rønne Byforening 1977, ISBN 87-87021-24-2.
- Rasmussen, Ebbe Gert. Begivenheder på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658. Bornh. Samlinger 1967, II; 3.
- Rasmussen, Ebbe Gert. Pastor Lemvigs betænkning. Et bornholmsk landsforrædderi i det 17. århundrede. Rønne 1968.
- Rasmussen, V R. Maleren Henrich Johan Møhlen (1717-1767). Bornh. Samlinger 1984, II; 17: 95-123.
- Regesta diplomatica historiæ danicæ. Bind 2, I. Udgivet ved Det kgl. danske videnskabernes Selskab, København 1870.
- Röndahl, Uno. Skåneland ur det fördolda. Karlshamn 1996.
- Röndahl, Uno. Skåneland utan förskoning. Karlshamn 1981.
- Schøller, C E. Fra Rønne Apotheks første dage. Bornh. Samlinger 1910, I; 5: 70-83.
- Skautrup, Peter. Det danske sprogs historie, II, udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1947.
- Skiftet efter Jens Pedersen Kofoed, Bornholms Befrier. Af Landdistrikternes Skifteprotokol for årene 1690-94, side 73. Skifte den 22. juni 1691. Ved Jørgensen J A. To gamle bornholmske skifter. Bornh. Samlinger 1907, I; 2: 33-56.
- Skovgaard, Peder Nikolai. Beskrivelse over Bornholm. Første del. Kjøbenhavn 1804. Genoptryk 1975 ved Rosenkilde og Bagger, København med efterskrift af Finn Jacobsen.
- Slange, Niels. Christian den Fierdes Historie. Kjøbenhavn 1749. KB 35-188-fol.
- Smalley, R. Kalkmalerierne i Povls Kirke. Bornh. Samlinger 1971, II; 5: 9-18.
- Spredte optegnelser fra Aaker gamle Kirkebog, ved afdøde Pastor emer. Erh. Quistgaard. Bornh. Samlinger 1947, I; 31: 111-116.
- Schmidt, August F. Danmarks helligkilder, oversigt og litteraturfortegnelse. Det Schönbergske Forlag, Kbh. 1926.
- Stefansky, Wilhelmine. Rejecting Outliers in Factorial Designs. Technometrics 1972; 14: 469-479.
- Suhms Samlinger til den danske Historie. 1. ste bind, 1. ste hæfte p. 145 og 2. det hæfte (1780), pp. 32-40.
- Thaarup, Friderik. Kort oversigt over Bornholms amt. Trykt hos Joh. Fred. Schultz. Kjøbenhavn 1810.
- Thoms, Johannes. Bornholms Sygehusvæsen. Bibliotek for Læger 1994; 2: 181-213.
- Uddrag af Aaker kirkebog 1651-82 ved Sognepræst C Th Christensen. Kirkehistoriske samlinger 1889-91, IV; 1: 469-480.
- Ulsig, Erik. Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede. Historisk Tidsskrift 1991; 91, I, 21-43.
- Vogel-Jørgensen, T. Bevingede ord. G E C Gads Forlag, Kbh. 1940.
- Wallin, Curt. Gravskick och gravtraditioner i sydöstra Skåne. Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm. Bjurströms Boktryckeri Aktiebolag. Ystad 1951.
- Vensild, Hanne. Liv og død i Aaker sogn i 1600-tallet. Studier i Aaker kirkebog 1648-82. Bornh. Samlinger 1996, III; 10: 97-122.
- Wiberg S V. Personalhistoriske, statistiske og genealogiske bidrag til en almindelig dansk præstehistorie. Optryk efter originaludgaven ved Rosenkilde og Bagger 1960, bind II.
- Wimaron, Nils. Ystad mot slutet av danska tiden. I: Festskrift utgiven av Ystads fornminnesförening den 7. Augusti 1918. Tryckeribolaget Södra Skåne. Ystad 1918.
- Wittendorff, Alex. Alvej og Kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og det 17. århundrede. Akademisk Forlag 1973. Afhandling til forsvar for den filosofiske doktorgrad.
- Wittendorff, Alex. Fire stolper holder et skidehus. Tidens forestillingsverden, i: Christian IV's Verden. Ed. Svend Ellehøj. 1988. ISBN 87-17-05619-5.
- Wittendorff, Alex. Troldomsprocessernes ophør i Danmark. Historisk Tidsskrift 1992, LXXXII; 1: 1-22.
- Zahrtmann, M K. Billeder af Bornholms historie i tilknytning til middelalderens kapeller. Bornh. Samlinger 1913, I; 8: 128-211.
- Zahrtmann, M K. Bornholms tilskikkelser i Christian 4.s sidste svenskekrig (1643-45). Bornh. Samlinger 1909, I; 4: 101-174.
- Zahrtmann, M K. Borringholmerens historiebog I. Første og anden bog. Rønne 1934.
- Zahrtmann, M K. Borringholmerens historiebog II. Tredje og fjerde bog. Rønne 1935.

PESTEN OG TAVLERNE PÅ BORNHOLM

Zahrtmann, M K. Det gamle Rønne. Bornh. Samlinger 1920, I; 13: 1-65.

Zahrtmann, M K. Hundemordet i Bolsker. - Landsdommer Peder Olsen. Bornh. Samlinger 1915, I; 9: 117-153.

Zahrtmann, M K. Langhorn, Et Stykke bornholmsk Lægehistorie, i Festskrift til Julius Petersen ved hans 70-Aars Fødselsdag, 29. December 1910,

Udgivet af Dansk Klinik med Understøttelse af Den Hjemstjerne Rosencroneske Grevelige Stiftelse, Tillge's Boghandel, Kbh. MCMX.

Zahrtmann, M K. Præsten Povl Ancher. Bornh. Samlinger 1922, I; 14: 1-47.

Zahrtmann, M K: Tilstande og Personer paa Bornholm efter Krigen 1658. Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi. Kbh. 1892, II, pp. 1-14.

Appendix

Langsteds bemærkninger om de bornholmske sognenavne:

De bornholmske kirker bærer oftest navn efter den helgen, til hvem de var viede. Om de bornholmske sognenavnnes karakteristiske endelser har mag. Claus Predbjørnsen Langsted, der den 5. oktober 1671 efterfulgte den uheldige Hr. Ole Svendsen Lemvig¹ som præst i Bodilsker og Nexø, anført: *Det bør mærkes, at denne endelse: -schier i sognene, såsom Poulschier, Bodelschier, Peder-schier etc., er et dialektord i det bornholmske sprog, hvis betydning er at se af det tilsvarende, nemlig at hustruerne med denne tilføjelse benævnes efter deres mand, f.eks.: Peder Nielsøns kone nævnes i daglig tale Peder Nielsche, Zander Dichs hustru Zan-*

*der Di[ch]sche, Møllerens Møllerschen, Bagerens Bagerschen etc., således at denne endelse -scher, -sche, -schen ikke betegner noget andet end tilhørigheden til noget andet.*²

1. Læs herom i: Ravn, Rasmus Pedersen. Bornholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Bornholms historiske Samfund, Colbergs Boghandels Forlag, Rønne 1926. Se p. 204. Og: Zahrtmann, M. K. Hundemordet i Bolsker. - Landsdommer Peder Olsen. Bornh. Samlinger 1915, I; 9: 117-153. Og: Rasmussen, Ebbe Gert. Pastor Lemvigs betænkning. Et bornholmsk landsforrædderi i det 17. århundrede. Rønne 1968.
2. Mag. Claus Predbjørnsen Langsteds bemærkning til Resens »Atlas« i: Peder Hansen Resens Atlas Danicus. Bornholm. I dansk oversættelse ved Johannes Knudsen. Gads Forlag, Kbh. 1925. Pp. 68-70. Se p. 70.

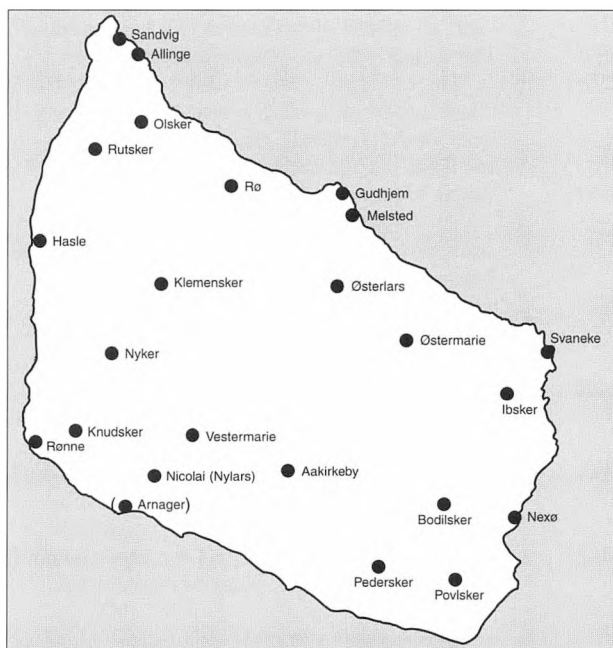

Fig. 31. Kort over Bornholm med angivelse af de sogne og byer, som nævnes på tavlerne. Arnager nævnes kun i Extractet.

Fra en kort Extract af de ældste kirche=Bøger som her ved Aakirke er at finde

I Efterfølgende Aar 1653 har Pesten anfanget herpaa Landet i Nexö og er saa Död af Pesten fra d. 16. Aug. 1653 og til in Decembri 1654 Som følger:

<i>I Rönne</i>	304	<i>Mennischer</i>
<i>I Knudschersogn</i>	108	
<i>I N-kersogn</i>	152	
<i>I Clemedschersogn</i>	278	
<i>I Ryschersogn</i>	230	
<i>I Hasle</i>	133	
<i>I Olschersogn</i>	81	
<i>I Sandvig og Allinge</i>	102	
<i>I Rösogn</i>	154	
<i>I Østerlarschersogn</i>	295	
<i>I Gudium og Meelsted</i>	105	
<i>I Østermariaë Sogn</i>	375	
<i>I Ibscher Sogn</i>	229	
<i>I Svanecke</i>	157	
<i>I Nexö</i>	413	
<i>I Boelschersogn</i>	186	
<i>I Poulschersogn</i>	239	
<i>I Pederschersogn</i>	243	
<i>I Aakirke Sogn og B-e</i>	557	
<i>I Nicolai Sogn og Arnager</i>	202	
<i>I Vestermariaë Sogn</i>	352	
<i>Sa</i>	4895	<i>Mennicher</i>
kontrolsammentælling	4895	

Rønne kirkes pesttavle, vestbornholmsk tradition

Pas Dú paa mig
jeg Sigter til Dig

[billede af Døden med le og pil]

<p><i>Ao 1618 Var her Pest paa vort land Bornholm og Døde údivert Sogn Som følger</i></p>	<p><i>Hielp milde gud at Dösen bød mig Daglig Staari minde Paa Domens dag tag an min Sag at jeg maa himlen vinde</i></p>	<p><i>Ao 1654 Som Var den an den pest her paa landet Døde da údi vert Sogn Som følger</i></p>
---	--	---

<i>údi</i>	<i>Rønne</i>	<i>291</i>	<i>údi</i>	<i>Rønne</i>	<i>304</i>
	<i>Hasle</i>	<i>138</i>		<i>Hasle</i>	<i>131</i>
	<i>Alinge og Sanvig</i>	<i>126</i>		<i>Alinge og Sanvig</i>	<i>102</i>
	<i>Gúdhiem og melsted</i>	<i>62</i>		<i>Gudhiem og melsted</i>	<i>105</i>
	<i>Svaniche og Ips Ker Sogn</i>	<i>342</i>		<i>Svaniche og IpsKer Sogn</i>	<i>386</i>
	<i>Nexöe</i>	<i>264</i>		<i>Nexöe</i>	<i>41</i>
	<i>Bols Ker Sogn</i>	<i>231</i>		<i>BolsKer Sogn</i>	<i>186</i>
	<i>Pouls Ker Sker Sogn</i>	<i>158</i>		<i>PedersKerSogn</i>	<i>243</i>
	<i>Peder Sker Sogn</i>	<i>201</i>		<i>PoulsKer Sogn</i>	<i>243</i>
	<i>AcKer Sogn og Bjæn</i>	<i>928</i>		<i>AcKer Sogn og Bjæn</i>	<i>557</i>
	<i>öster marie Sogn</i>	<i>441</i>		<i>Öster marie Sogn</i>	<i>325</i>
	<i>öster larsKer Sogn</i>	<i>312</i>		<i>Öster larsKer Sogn</i>	<i>295</i>
	<i>Rösogn</i>	<i>150</i>		<i>RöSogn</i>	<i>191</i>
	<i>olsKer Sogn</i>	<i>141</i>		<i>OlsKer Sogn</i>	<i>118</i>
	<i>RödsKer Sogn</i>	<i>130</i>		<i>RödsKer Sogn</i>	<i>230</i>
	<i>ClemersKer Sogn</i>	<i>420</i>		<i>ClemersKer Sogn</i>	<i>278</i>
	<i>NjycKer sogn</i>	<i>130</i>		<i>NjycKer Sogn</i>	<i>152</i>
	<i>KnúdsKer Sogn</i>	<i>105</i>		<i>KnúdsKer Sogn</i>	<i>108</i>
	<i>NjylarsKer Sogn</i>	<i>244</i>		<i>Njylars [K]er Sogn</i>	<i>221</i>
	<i>Vester mari Sogn</i>	<i>371</i>		<i>Vester [mar]i Sogn</i>	<i>353</i>
	<i>Död udialt</i>	<i>5185</i>		<i>Död [udia]lt</i>	<i>4569</i>
	<i>kontrolsamentælling:</i>	<i>5185</i>			<i>4569</i>

Ny kirkes pesttavle, vestbornholmsk tradition

[billede af svævende engel]

Pas Dú paa mig jeg
Sigtertil dig

[billede af Døden med le og pil]

Thoer Hansen

Kiersten Mads.

Datter Engels

Deres Söúns Död.

Gifved Efter.

Anno

1747

Ao 1618 Var her Pest paa
vort land Bornholm og.
Döde údivert Sogn Som.
fölger.

Hielp milde Gud at Dösen bud.
mig daglig Staar i minde.
Paa Domens dag tag an min Sag
at jeg maa himlen vinde.

Ao 1654 Som var den
anden pest her paa
landet döde da údi.
vert Sogn Som følger

údi	Rönne	291	údi	Rönne	304
	Hasle	138		Hasle	131
	Alling og Sanvig	126		Alling og Sandvig	102
	Gúdhjem og melsted	62		Gudhjem og melsted	105
	Svaniche og Ibs Ker Sogn	342		Svaniche og Ibs Ker Sogn	386
	Nexöe	264		Nexöe	41
	Bols Ker Sogn	231		Bols Ker Sogn	186
	Peder Sker Sogn	158		Peders Ker Sogn	243
	Pouls Ker Sogn	201		Pouls Ker Sogn	243
	Ac Ker Sogn og Bjen	928		Ac Ker Sogn og Bjen	557
	Öster marie Sogn	441		Öster marie Sogn	325
	Öster lars Ker Sogn	312		Öster lars Ker Sogn	295
	Rösogn	150		Rösogn	191
	Ols Ker Sogn	141		Ols Ker Sogn	118
	Röds Ker Sogn	130		Röds Ker Sogn	230
	Clemers Ker Sogn	420		Clemers Ker Sogn	278
	Nyc Ker sogn	130		Nyc Ker Sogn	152
	Knúds Ker Sogn	150		Knúds Ker Sogn	108
	N- lars Ker Sogn	244		N- lars Ker Sogn	221
	Vester mari Sogn	371		Vester mari Sogn	353
	Död udialt	5185		Död udialt	4569
	kontrolsammentælling:	5230			4938 - 4947

Ols kirkes pesttavle, vestbornholmsk tradition

*Ao 1618 var her Pæst paa
Landet Bornholm og döde
ud i hver Sogn Som følger*

*Ao 1654 Som var den anden
Pæst her paa Landet Döde da
ihvert Sogn Som følger*

<i>Üd i Rönne</i>	<i>291</i>	<i>Üdi Rönne</i>	<i>304</i>
<i>Hasle</i>	<i>138</i>	<i>Hasle</i>	<i>131</i>
<i>Alinge og Sandviig</i>	<i>126</i>	<i>Allinge og Sandviig</i>	<i>102</i>
<i>Güdhiem og MeelSted</i>	<i>62</i>	<i>Güdhiem og MeelSted</i>	<i>105</i>
<i>Svannicke og IbSkier Sogn</i>	<i>342</i>	<i>Svannicke og IbsSkier Sogn</i>	<i>386</i>
<i>Nexöe</i>	<i>264</i>	<i>Nexöe</i>	<i>41</i>
<i>Bol Skier Sogn</i>	<i>231</i>	<i>Bol Skier Sogn</i>	<i>186</i>
<i>Pouls Skier Sogn</i>	<i>158</i>	<i>Pouls Skier Sogn</i>	<i>243</i>
<i>Peder Skier Sogn</i>	<i>201</i>	<i>Peder Skier Sogn</i>	<i>243</i>
<i>Acher Sogn og Bjæn</i>	<i>928</i>	<i>Acher Sogn og Bjæn</i>	<i>557</i>
<i>Øster Marie Sogn</i>	<i>441</i>	<i>Øster Mariæ Sogn</i>	<i>325</i>
<i>Øster LarSkier Sogn</i>	<i>312</i>	<i>Øster Lars Skier Sogn</i>	<i>295</i>
<i>Röe Sogn</i>	<i>150</i>	<i>Röe Sogn</i>	<i>191</i>
<i>Ols Skier Sogn</i>	<i>141</i>	<i>Ols Skier Sogn</i>	<i>118</i>
<i>Rüd Skier Sogn</i>	<i>130</i>	<i>Rüd Skier Sogn</i>	<i>230</i>
<i>Clemen Skier Sogn</i>	<i>420</i>	<i>Clemen Skier Sogn</i>	<i>278</i>
<i>Njcher Sogn</i>	<i>130</i>	<i>Njchier Sogn</i>	<i>152</i>
<i>Knüd Skier Sogn</i>	<i>105</i>	<i>Knüd Skier Sogn</i>	<i>108</i>
<i>Nje Lars Skier Sogn</i>	<i>244</i>	<i>Nje Lars Skier Sogn</i>	<i>221</i>
<i>Wester Mariæ Sogn</i>	<i>371</i>	<i>Wester Mariæ Sogn</i>	<i>353</i>
<i>Döde Üdialt</i>	<i>5185</i>	<i>Döde Üdi alt</i>	<i>4569</i>
<i>kontrolsammentælling</i>	<i>5185</i>		<i>4569</i>

Allinge kirkes pesttavle, vestbornholmsk tradition

Anno 1618 Var her Pæst paa <i>paa ùort Land Bornholm og döde ùdi vert Sogn Som følger</i>		Anno 1654 Som Var <i>Den anden Pæst her paa Landet Död Som følger</i>			
Ùdi	Rönne	291	Ùdi	Rönne	304
	HaSle	138		HaSle	131
	Alinge og Sanvig	126		Alinge og Sanvig	102
	Gùdim og melsted	62		Gùdim og melsted	105
	Svanick og IbSker Sogn	342		Svanick og IbSker Sogn	386
	NeXöe	264		NeXöe	41
	BolSker Sogn	231		BolSsker Sogn	186
	PouùSker Sogn	158		PouùSker Sogn	243
	PedersSker Sogn	201		PederSker Sogn	243
	Acher Sogn og Bjen	928		Acher Sogn og Bjen	557
	ØStermarie Sogn	441		Øster marie Sogn	325
	ØsterlarSker Sogn	312		Øster LarSker Sogn	259
	RöeSogn	150		RöeSogn	191
	Ohlsker Sogn	141		Ohlsker Sogn	118
	Rùdsker Sogn	130		Rùdsker Sogn	230
	ClemmerSker Sogn	420		ClemmerSker Sogn	278
	Njcher Sogn	130		Njcher Sogn	152
	Knùd Sker Sogn	105		Knùd Sker Sogn	108
	Njelar Sker Sogn	244		Njelar Sker Sogn	221
	WeSter marie Sogn	371		WeSter marie Sogn	353
	Döde ùdialt	5185		Döde ùdialt	4560
	kontrolsamentælling	5185			4533

Peders kirkes pesttavle, vestbornholmsk tradition

	<i>Herrens Pesten</i>	<i>Höst paa</i>	<i>Bornholm</i>
<i>Aar</i>		<u>1618</u>	<u>1654</u>
"	<i>Rønne</i>	292	304
"	<i>Hasle</i>	108	133
"	<i>Allinge og Sandvig</i>	120	102
"	<i>Güdhjem og Melsted</i>	62	105
"	<i>Nexöe</i>	263	45
"	<i>Bodilsker</i>	231	186
"	<i>Poulsker</i>	152	325
"	<i>Pedersker</i>	207	245
"	<i>Aaker og Aakirkeb-e</i>	928	557
"	<i>Øster Mariæ</i>	441	387
"	<i>Svaneke og Ibsker</i>	342	245
"	<i>Øster Larsker</i>	312	295
"	<i>Røe</i>	183	191
"	<i>Olsker</i>	141	110
"	<i>Rütsker</i>	130	230
"	<i>Clemensker</i>	426	278
"	<i>Njcker</i>	130	153
"	<i>Knüdsker</i>	105	108
"	<i>Nje Larsker</i>	244	220
"	<i>Wester Mariæ</i>	<u>372</u>	<u>353</u>
		5189	4572
	kontROLSAMMENTÆLLING	5189	4572

Peders kirkes kalkmaleri, østbornholmsk tradition

<u>1618</u>		<u>1654</u>
379	Öster Lars Kirkr og Gud.....og Melsted	400
441	Öster mariæ Sogn.....	325
341	Ibs Kirkr og Svanice	386
231	Bodeles Kirkr.....	186
264	Nexöe Kiöbstad.....	413
158	Pouls Kirkr.....	243
207	Peders Kirkr.....	243
928	Aae Kirkrbye og Sogn.....	557
244	Nicolai.....	220
371	Vester mariæ	353
105	Knuds kirkr	108
292	Rönne Kiöbstad	304
130	Nye Kirke Sogn.....	152
476	Clemenskirkir.....	278
130	Ruds kirkr.....	230
108.....	Hasle.....	133
261	Ols kirkr, Allinge og Sandwig.....	220
<u>153</u>	Roe Sogn.....	<u>191</u>
5166	Sum	Sum
5219	kontrolsamentælling	4942
		4942

*Bodils kirkes pesttavle, østbornholmsk tradition**Herrens Høst paa Borringholm, ùdi Tvende Pæster.*

<i>1618.</i>	<i>Anno.</i>	<i>1654.</i>
<i>312.</i>	<i>Øster=Larskier=Sogn</i>	<i>295.</i>
<i>63.</i>	<i>Gudhiem og Meelstæd</i>	<i>105.</i>
<i>441.</i>	<i>Øster=Mariæ=Sogn</i>	<i>386.</i>
<i>342.</i>	<i>Svanniche. og Ibskier=Sogn</i>	<i>243.</i>
<i>262.</i>	<i>Nexöe. KiøbStad</i>	<i>413.</i>
<i>231.</i>	<i>BoedilSkier=Sogn</i>	<i>186.</i>
<i>158.</i>	<i>Pouëlskier=Sogn</i>	<i>325.</i>
<i>207.</i>	<i>Pederskier=Sogn</i>	<i>243.</i>
<i>928.</i>	<i>Aakerke=Bÿe, og Sogn</i>	<i>557.</i>
<i>371.</i>	<i>Wester=Mariæ=Sogn</i>	<i>353.</i>
<i>244.</i>	<i>Nÿe=Larskier=Sogn</i>	<i>220.</i>
<i>292.</i>	<i>Rønne. KiøbStad</i>	<i>304.</i>
<i>105.</i>	<i>Knùd=Skier=Sogn</i>	<i>108.</i>
<i>130.</i>	<i>Nÿe=Kierke=Sogn</i>	<i>154.</i>
<i>426.</i>	<i>ClemmensSkier=Sogn</i>	<i>278.</i>
<i>310.</i>	<i>Rùthskiér Sogn, og Hasle Bÿe</i>	<i>363.</i>
<i>141.</i>	<i>Olskiér=Sogn</i>	<i>118.</i>
<i>120.</i>	<i>Allinge, og Sandviig</i>	<i>102.</i>
<i>153.</i>	<i>Røe=Kierke=Sogn</i>	<i>191.</i>
<i>5236.</i>	<i>Summa</i>	<i>4944.</i>
<i>5236</i>	<i>kontrolsammentælling</i>	<i>4944</i>

Manden bag rige Marie

Beretningen om Hans Peter Kofoed,
bondsønnen fra Østermarie,
der blev en af landets rigeste og skabte den formue,
som Marie Kofoed brugte til velgørenhed

Af Erik Jensen

*Ej formaar jeg Æres-Krandse paa din Grav at sætte,
mange - sjældne Blomster pryde den.
Dog! en liden Blomst mit Hjerte aldrig kan forgjætte
At Du mig en Fader var og Ven.
Mandens Kraft, utrættelige Virksomhed og Snilde
kjendt og hædret, agtet var af hver,
og det veed og føler jeg, at - mange græde ville,
deres Trøst i Kummers Time borte er.
Løn for christen Borgersind og ædel Daad i Livet
kjendte Gud Dig allerede her;
Rigdom, Ære, frem for alt en Hustrue Dig blev givet
at forsøde Jordens Bitterhed;
kjærlig og oprigtig, som en ægte Danneqvinde
udi Glædens og i Sorgens Dage
lod Gud hende, lig en huld Beskytterinde
Dig paa Livets Vej ledsage.
Trøst at mødes Hisset og Dit stedse kjere Minde
være hende her tilbage!!!*

J.F.E.....n.

En januardag i 1812 kunne det bedre borgerskab, som daglig studerede deres Berlingske Tidende, læse denne lyriske nekrolog.

Manden med det kristne borgersind, som for stedse havde forladt sin beskytterinde og den ædle dåd her i livet, var en af Københavns rigeste mænd, bornholmeren Hans Peder Kofoed. Den ædle Danneqvind, som i de følgende 26 år måtte trøste sig med troen og minderne om Hans Peder, var Bornholms store velgører, Marie Kofoed.

Den ukendte J.F.E. bragte ikke nogen nyhed til torvs med sit hædersvers. Marie havde allerede dagen efter mandens død den 3. januar 1812 bekendtgjort sin tragedie i avisen - og frabedt sig al skriftlig kondolence.

Fem dage før Hans Peder Kofoeds død havde ægteparret haft sølvbryllup, men nu beredte livet igen den 51-årige Marie Kofoed et af de hårde slag, hun fik så mange af. Allerede da hun var 11 år, mistede hun sin mor, og da hun var 26, døde hendes første og eneste søn. Få måneder senere døde hendes første mand, købmand Jochum Herman Ancher i Nexø. Det var i foråret 1786, og her i januar 1812 stod hun så igen helt alene i livet.

God for 1 mill. rigsdaler

Hans Peder Kofoed efterlod Marie Kofoed til et ensomt liv, men han efterlod hende ikke tomhændet. Tværtimod.

Gennem sit 68-årige liv havde Kofoed tjent en formue, der ved hans død synliggjordes gennem den store gård på Christianshavn, senere kendt som Heerings Gård, samt de sjællandske godser Aastrup og Holbæk Slots Ladegård. Kiggede man den rige Hans Peder i papirerne her ved hans død i 1812, åbenbarede også en række udlånsbeviser, som samlet bragte hans værdier og formue et godt stykke på den rigtige side af en million rigsdaler.

Med stor flid og dygtighed forvaltede Marie Kofoed denne formue, og når der jævn-

ligt uddeles penge af Marie Kofoeds legat, ja, så er det stadigvæk renter af den formue, Kofoed efterlod sig. Lige siden hans død i 1812 har pengetanken skabt grundlag for en helt enestående velgørenhed, såvel på Bornholm som i København.

Hvor velhavende var denne Kofoed egentlig efter vor tids forhold? Spørgsmålet lader sig næppe besvare helt konkret. Udregnet efter prisen på jord, skal millionen vel ganges med 50. Regner man derimod på, hvad en håndværker tjente dengang og nu, så skal der ganges med et langt højere tal.

I betragtning af bornholmsk lokalhistories fyldige omfang er det bemærkelsesværdigt, at denne mand, som skaffede kapitalen til en imponerende socialhjælp og udvikling på Bornholm op gennem 1800-tallet, tilsyneladende aldrig er blevet levnet andet end indskudte sætninger.

Iøvrigt er det en historisk uretfærdighed at tillægge den gode Marie al hæder og ære for velgørenheden, for faktisk var det Marie og Hans Peder, som i fællesskab udfærdigede det første storstilede velgørenheds-testamente. Trods små ændringer undervejs har ægteparrets fælles testamente, som blev udfærdiget i oktober 1811, godt et par måneder før Kofoeds død, været hele grundlaget for uddelingen af penge til gode formål igennem de mange år. Og velgørenheden var ikke Hans Peder Kofoed fremmed. Allerede et par år tidligere åbnede han pengekassen for at få oprettet en enkekasse for Skipperlaugets medlemmer i København.

Formentlig fordi Hans Peder Kofoed døde så mange år tidligere end sin hustru, blev han glemt af eftertiden. Marie fik hæder og buste og legatnavn, mens man skal lede længe i lokalhistorien for at finde nogle få linjer om bondesønnen fra Østermarie.

De få gennemgående oplysninger - der som regel nævnes i forbindelse med en fyldig omtale af hustruen - fortæller, at Hans Peder Kofoed var født i 1743 som søn af Peder Kofoed og Margrethe Pedersdatter Ipsen

på Kofoedgård i Østermarie. Gennem sine rejser til Vestindien og Kina skabte han sig en formue, som han blandt andet brugte til at bygge den store bryggergård på Christianshavn og købe godserne Aastrup og Holbæk Slots Ladegård.

Meget andet har lokalhistorikerne ikke skrevet om Hans Peder Kofoed, og derfor må beretningen om den bornholmske bondesøn, der med et fremragende handelstalent svang sig helt til tops i datidens samfund, først og fremmest graves frem af Rigsarkivets og Landsarkivets gamle papirer.

Skipper som 30-årig

Hans Peder Kofoed stak til søs i sine unge år, og det første officielle papir på hans færd er et eksamensbevis fra 1764, da han den 16. december består Københavns Skipperlaugs navigationseksamen.

I det flotte eksamensbevis, som er udformet »efter Hans Kongl. Majestets Allernaadigst Skipper-Lauget givne Articler de Dato 25. Januarii 1707«, opgives Hans Peders alder til 23 år, men det er ikke korrekt. Hans Peder er kun 21 år, da han får det eftertragtede bevis stukket i hånden.

Hans fødselsdag har eftertiden ikke kunnet fastslå, for i kirkebogen skrev man ved de tider kun dåbsdagen. Hans Peder blev døbt den 23. oktober 1743. Begreberne kompliceres ydermere af, at man aldrig opgav en alder til 0 år. Nyfødte blev registreret som værende 1 år, og når Hans Peder efter vor tids beregning tog navigationseksamen som 21-årig, så skulle den korrekte alder dengang være opgivet til 22 år.

Når Marie Kofoed i sin meddelelse til omverdenen om mandens død i januar 1812 på samme måde opgiver hans alder til 69 år og 3 måneder, så kan vi regne ud, at Hans Peder Kofoed må være født omkring 1. oktober 1743.

Som med så mange andre Kofoed`er var der også forvirring om stavemåden på Hans

Peders efternavn. I den gamle Østermariekirkebog er faderens navn ved Hans Peders dåb stavet Kofod. Drengen skrev man ikke efternavn på, og hans døbenavn var derfor Kofod. Selv underskrev han sig tilsyneladende konsekvent Kofoed, mens myndighederne oftest har skrevet Koefoed.

Uanset alder og stavemåde havde navigationseksamenen banet vejen for Hans Peders karriere til søs. Et par år senere afsejler han fra København med fregatskibet Prinsesse Louise til St. Croix - en af de tre danske kolonier i Vestindien. På dette tidspunkt er unge Kofoed blevet understyrmand, og han får 28 1/2 rigsdaler for de første tre måneders hyre - beregnet fra det tidspunkt, »måneden drejer« - det vil sige det tidspunkt, skibet passerer toldboden i København.

Skipper på Prinsesse Louise er bornholmeren Hartvig Hansen Kaas, og der er flere andre bornholmere blandt den 16 mands store besætning. En af dem er matrosen Paul Madsen Bohn, en søn af købmand Mads Bohn i Rønne og fætter til Hans Peders senere hustru. Bohn kom ligesom Hans Peder til vejrs i systemet og blev kaptajn på flere Vestindien-togter.

Tilsyneladende klarede H.P. Kofoed sig godt ombord på det tremastede fregatskib, for i efteråret 1772 overtager han, 30 år gammel, kommandoen på skibet. Den 26. oktober dette år får han borgerbrev som skipper, bliver formedelst 10 rigsdaler optaget i skipperlauget og stikker nogle dage senere til søs med kurs mod St. Croix. Besætningen består stadig fortrinsvis af bornholmere, og nu er Paul Madsen Bohn blevet andenstyrmand. H.P. Kofoed får 72 rigsdaler i tre-måneders hyre, mens yngstemanden, Rønne-drengen Johan Prædbjörn, må nøjes med seks rigsdaler.

Pudsigt er det iøvrigt, at Johan fra Rønne, som var yngstemand på Kofoeds første rejse som kaptajn, mange år senere får kommandoen over Kofoeds største skib, fregatten Samuel.

Reder og grosserer Hans Peter Kofoed

##

64.

No. 247

Efter Hans Kongl. Majest. Allernaadigst Skipper-Lauget givne Articler de Dato 25 Januarii 1707., er Hans Christen Kofoeds Børnsfød udi paa Bornholm gammel 23 Aar, bleven examineret, og befunden at hand

Landvaars Tidmægning
gørdemaalning med Bølen og Dermed
ne, Compasets Regjering med
og Land Hyling med gørdemaalning samt
Atimut W Hyling af Kongen og forba
den i Holsten, alle slætte og naysent
Raorte Regning og Tølmag, at faldt som
Forsæt. Forsæt og Tølmag i Land
Forsæt Forsæt og Tølmag

Hvilket hermed under vore Hænder bekræftes.
Skipper-Laugets Forsamlings-Huus i Kiøbenhavn den 16 Decbr Anno 1764

Navigations-Directeur
ved Skipper-Lauget

Skipper-Laugets
Oldermand

Lous

*Cornelius
Jølling*

Handwritten marginal notes on the left side of the document.

Kofoeds originale navigationsbevis fra 1764 findes stadig på landsarkivet i København.

10 gange til St. Croix

Med afrejsen fra København hin efterårsdag i 1772, hvor det store samtaleemne nok stadig var den brutale henrettelse af dronningens elsker, den foretagsomme Struensees tidligere på året, begiver H.P.Kofoed sig afsted på en lang og farefuld færd.

Hans fartøj, fregatskibet Prinsesse Louise, er en typisk 3-mastet Vestindien-sejler på 81 1/2 kommercelæst, hvilket svarer til 163 af vore dages registertons. De mange sejl til trods kom sådanne skibes hastighed aldrig over de 10 knob. I 1770 og -71 brugte 72 fartøjer i gennemsnit godt 11 måneder om rejsen til de danske besiddelser i Vestindien og tilbage igen.

Sejltiden var som regel omkring tre måneder hver vej, mens resten af tiden tilbragtes i den fremmede havn, hvor skibet blev losset og lastet.

Den første lille del af rejsen, nemlig turen gennem Kattegat, var den vanskeligste for Vestindiens-farere. Det grunde vand omkring Anholt og Læssø tvang sejlerne tæt på svenskekysten, og ofte gav det så igen problemer med vind- og strømforhold. Turen rundt om Skagen i forsvarlig afstand fra den farlige sydnorske klippekyst voldte også ofte sejlskibene store problemer. Mange skibe måtte søge havn i Sverige eller Sydnorge og ligge her, indtil naturens luner gav startskuddet til den lange tur over Atlanten.

På sin første tur som kaptajn har Kofoed formentlig givet ordre til at sætte kursen gennem den Engelske Kanal. Tidligere havde vestindien-sejlerne altid taget turen nord om England, da sejlsadsen gennem Kanalen betragtedes som alt for risikabel, men i sidste halvdel af 1700-tallet blev det den almindelige rute. Videre sydpå gik det så til øen Madeira, før Atlanten blev krydset. Madeira lå bekvemt halvvejs til kolonierne, så her blev ofte handlet og provianteret.

H.P.Kofoed har åbenbart klaret sin første rejse som skipper på Vestindien flot, for kun

otte måneder efter afrejsen er han tilbage i hovedstaden med Prinsesse Louise.

En gennemgang af Københavns Skipperlaugs arkiver viser, at H.P. Kofoed i perioden 1772-82 foretog 10 rejser som skipper til Vestindien, og de fleste togter varede omkring ni måneder. Han afrejste i efterårs-månederne og vendte hjem tidligt på sommeren.

Selv om nogle historikere sender ham ud på 21 togter til Vestindien og 2 til Kina, tyder en gennemgang af arkiverne på, at han som skipper kun gennemførte 10 rejser til St. Croix og derefter gik i land for at passe sin hastigt voksende rederivirksomhed. Og når selv et anerkendt lokalhistorisk værk som »Bornholmernes Land« om Kofoed blot noterer, at han »erhvervede en meget anseelig Formue ved Sejlads paa Kina«, ja så fortæller det noget om, hvor lidt eftertiden har interesseret sig for H.P.Kofoed.

De 10 Vestindiens-togter er dokumenteret i skipperlaugets dagbøger, og det er vanskeligt at se, hvordan han har haft mulighed for flere langvarige togter på verdenshavene: I 1783 køber han rådmand Peder Casses gård i Ovengaden Neden Vandet på Christianshavn, og han havde efterhånden seks store skibe i søen. De tre af skibene erhvervede han netop i 1782-83, og med en sådan virksomhed har det formodentlig været helt nødvendigt for Kofoed at være hjemme i København og passe virksomheden. Desuden viser papirerne, at fregatten Cornelius, som Kofoed selv havde ført i fire år, netop i 1783 fik ny kaptajn.

Vejen mod rigdom

Tidernes gunst hører i høj grad med til eventyret om den unge bornholmske sømand, som på en snes år forvandlede fra anonym skipper til en af hovedstadens største redere - og vel at mærke i en hovedstad, som ikke alene var Danmarks, men hele Nordeuropas handelscentrum.

Baggrunden for Kofoeds blomstrende virksomhed var nemlig i høj grad de politiske og handelsmæssige forhold i sidste halvdel af 1700-tallet. At han endte som godsejer og en af Københavns mest velhavende grossererere vidner om stor dygtighed og begavelse, såvel når det gælder sømandsliv som handelsliv, men han var også født under en heldig stjerne. Han begyndte som skipper netop som en af Danmarks bedste handelsperioder - den florissante periode - var indledt.

Da Kofoed en forårsdag i 1776 stak til søs med Prinsesse Louise og begyndte den lange tur hjem fra St. Croix, var den Amerikanske Frihedskrig i gang, og en begavet ung jurist, Thomas Jefferson, sad og griflede på Amerikas uafhængighedserklæring. Et par dage efter at Kofoed havde meldt sin ankomst i København, blev uafhængighedserklæringen vedtaget. Et par år senere da Kofoed netop var kommet til St. Croix på sin første rejse med fregatten Cornelius, lykkedes det en anden berømt amerikaner, Benjamin Franklin, at få Frankrig med i krigen mod England.

Det var storpolitiske begivenheder, som rystede verden, men som også gav en vældig fortjeneste til neutrale Danmark - og ikke mindst til søfarts- og handelsfolk som H.P.Kofoed og hans kolleger. De sejlede uhindret på verdenshavene, mens andre store søfartsnationer slogedes til lands og til vands.

Kofoeds vej til ære og penge gik som nævnt over fregatskibet Prinsesse Louise, som han fik kommandoen over i 1772. Seks gange på lige så mange år førte han dette skib over Atlanten til St. Croix og tilbage igen. Hvem der egentlig ejede dette skib fremgår ikke af de undersøgte papirer, men vedkommende sikrede ihvertfald H.P.Kofoed et udkomme, hvormed den bornholmske sømand kunne grundlægge sit imperium.

De 72 rigsdaler, som Kofoed i 1772 fik for de første tre måneders hyre som kaptajn, ly-

der ikke som en hurtig vej til rigdom, men datidens kaptajner havde andre muligheder. Foruden hyren kunne de drive en del handel for egen regning, og mange fik på den måde hurtigt samlet penge til eget skib.

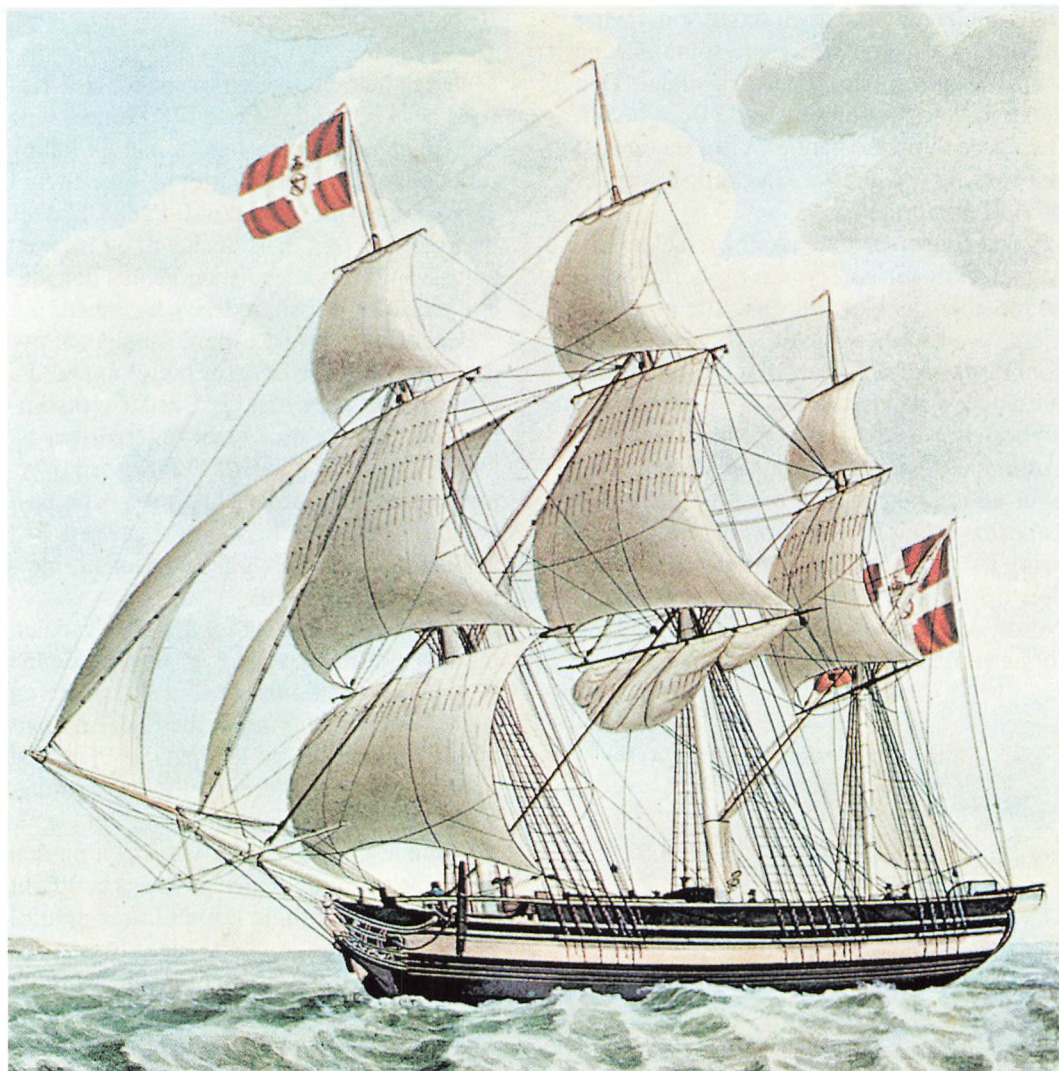
Købte store skibe

I skipperlaugets mandtalsruller er noteret, hvilket år en reder har købt sit skib, og H.P.Kofoed er anført som ejer af fregatten Cornelius allerede fra 1773. Ifølge mandtalsrullerne skulle han derefter have købt fregatten Laurentius i 1776 og den nybyggede fregat Elisabeth i 1779. I et andet dokument, nemlig fortegnelsen over hjemmehørende skibe i København 1779, er disse tre skibes ejer opgivet til »Lars Madsen & Interessenter«. Baggrunden for de modstridende oplysninger er formentlig, at Kofoed gik ind som parthaver i skibene de angivne år. Det passer bl.a. med, at Kofoed efter Lars Madsens død i 1788 opgives som ene-ejer af de nævnte skibe.

Lars Madsen var en af de mest driftige Vestindien-farere. Han blev kendt for i 1752 at have klareret et Vestindien-togt på rekordtid: 151 dage efter at have forladt Danmark var Madsen tilbage med sin vestindiske last. Samme Madsen var iøvrigt en af de redere, som stod bag de fleste togter til de danske besiddelser. I perioden fra 1763 til -81 var han manden bag hele 77 Vestindien-togter.

Foruden de tre nævnte fregatter var Kofoed først i 1780-erne ejer eller medejer af fregatterne General Clausen, Den Unge Maria og Anna. Alle seks fregatter var på mellem 100 og 160 kommercelæst - altså fra 200 til 300 registertons.

Sammenlignet med vore dages skibe lyder det ikke af så meget, men det var store skibe efter datidens forhold. I København - det store handelscentrum med en række monopolfordele - var der i 1779 ialt 235 handelsskibe med drægtighed på tilsammen 17.937 kommercelæst. Mange af disse var dog mindre

Trods velvillig bistand fra museumsinspektør Hanne Poulsen på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, er det ikke lykkedes at finde billeder af Kofoeds skibe, og formentlig er ingen af dem afbildet. Men en stor del af dem var fregatter af denne type.

skibe, og nogle få år senere er Kofoed noteret for seks skibe med en samlet drægtighed på 816 kommercelæst. Allerede dengang var H.P.Kofoed altså en betydelig reder.

Kigger man lidt på datidens handelsforhold, viser det sig da også, at der var mange penge at hente med en flåde som de seks nævnte skibe. Der er ingen tvivl om, at det

primært har været råsukker, Kofoed sejlede hjem til København fra de dansk-vestindiske øer.

En udregning af skibenes lasteevne og auktionspriserne på råsukker i Danmark i 1780 giver til resultat, at de seks skibe på et år kunne sejle sukker hjem til Danmark til en værdi af 350.000 rigsdaler. Til sammen-

ligning kan nævnes, at en fregat som de her nævnte, skønsmæssigt repræsenterede en værdi af maksimalt 20.000 rigsdaler. Den store rigdom, som blomstrede frem blandt deltagerne i denne handel, viser da også at der var tale om ganske klækkelige avancer på sukkerimporten.

Sukkerimporten skulle primært dække forbruget i kongeriget, Norge og hertugdømmerne, men der blev sejlet så store mængder hjem, at eksport af såvel raffineret sukker som råsukker fra København blev en meget omfattende handel. Omkring 1780 var det lovbestemt, at sukkerimporten fra de dansk-vestindiske øer skulle gå via København, hvor en række raffinaderier stod klar. Den københavnske sukkereksport omfattede omkring halvdelen af den samlede eksport fra den driftige by. Sverige, Østersølandene, Nordtyskland, ja endog dele af Frankrig blev forsynet med sukker fra København.

Bygger stort hovedsæde

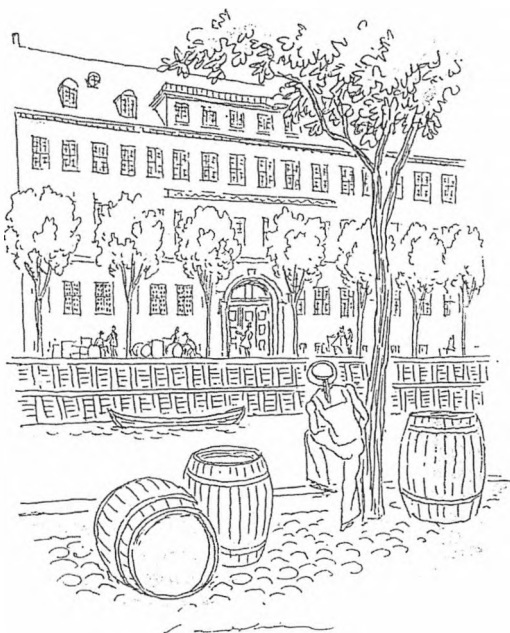
Med den betragtelige virksomhed, H.P. Kofoed her i begyndelsen af 1780-erne havde opbygget, er det naturligt, at han fik behov for et anseeligt hovedkvarter i København. I 1783 købte han rådmand Peder Casses bryggergård på Christianshavn, og fik med adressen i Overgaden neden Vandet den ideelle placering for sin rederivirksomhed.

Peder Casse var ikke alene medlem af byens råd, men også brygger og købmand. På et tidspunkt drev han også rederivirksomhed, og han havde ejet bryggergården på Christianshavn i 43 år, da H.P. Kofoed overtog den i 1783. Gårdens historie gik helt tilbage til 1626, da Christian IV gav ordre til at begynde den bebyggelse, som fik hans navn, Christianshavn.

Kofoed købte gården for 10.000 rigsdaler, og selv om han overtog en fremtrædende borgers ejendom, var gården slet ikke i en stand, som kunne tilfredsstille Kofoed. Snart efter overtagelsen gik Kofoed i gang med at opføre den imponerende hovedbygning, som kan betragtes den dag i dag.

Den nye gårds byggeår var 1785, og den nu 43-årige Hans Peder havde ikke glemt sin fødeø. Han brugte bornholmske sten til bl.a. udsmykningerne på den fornemme gård. Byggeriet på Christianshavn bragte ham i omverdenens øjne op i klassen med andre af hovedstadens stormænd, som i denne periode byggede storslåede ejendomme i nærheden af havnen. Da den store gård stod færdig, blev den af Københavns Brandforsikring vurderet til 27.900 rigsdaler, mens den syv år senere - formentlig i kraft af inflationen - vurderedes til 37.400 rigsdaler.

Ved hjælp af brandtaksationen fra dengang kan man danne sig et indtryk af Kofoeds store gård. Hovedbygningen i 16 fags længde med tre etager plus kælder og loft rummede blandt andet syv såkaldte sale - altså store, fine stuer, samt et dusin andre stuer og værelser. Hertil kom 2 køkkener, for-

Bryggergården på Christianshavn tegnet af Ebbe Sadolin til et jubilæumsskrift for firmaet Peter F. Heering.

Et ældre billede af hovedbygningen til bryggergården på Christianshavn, som Kofoed byggede i 1785. Efter Marie Kofoeds død købte grosserer Peter F. Heering gården, og den bevarede således lidt af sit bornholmske tilhørsforhold, idet Heering fik bygget 10 af sine skibe i Svaneke og herigennem bragte megen udvikling til byen.

stuer samt garderoberum og fadebure. Den største og fineste sal lå på 2. etage og var udstyret med forgyldte rosetter, stukkatur og paneler, udsmykning over dørene, marmoreret kakkelovnsplads og bemalede tapeter.

Foruden tre større sidebygninger med en højde på henholdsvis tre og to etager, som efter beskrivelsen at dømme rummede beboelse og kontorer, omfattede ejendommen en bryggeribygning med kobberkedel og fire ege-kaar samt et to-etages pakhuis. Bryggeribygningen var på ca. 200 kvadratmeter grundareal og tre etager høj, mens pakhuset var lidt større i grundareal men til gengæld på kun to etager.

Og så skal vi ikke glemme overklasse-lo-

kummet i gården - opført med tegltag og bindingsværk, med muret kasse og forstue!

Marie kommer

Kofoeds bygningsværk stod færdigt i 1786, og skæbnens uransagelige veje betød, at han kunne flytte ind i den imponerende bryggergård sammen med sin store ungdomsforelskelse Marie Bohn.

I jagten på Kofoeds historie måtte det naturligvis vække til eftertanke, at Hans Peter i 1782 navngav et af sine skibe, en nybygget fregat, Den Unge Maria. Var det en kærlighedserklæring til den senere hustru? I første omgang kunne det ikke sandsynliggøres. Da

Hans Peter gav sin fregat det usædvanlige navn, var Marie gift med købmand Jochum Herman Ancher i Nexø, og Hans Peter havde jo forladt Bornholm omkring det tidspunkt, da Marie i 1760 for første gang så dagens lys.

I sommeren 1997 dukkede et gammelt hæfte med lejlighedssange frem fra private gemmer på Bornholm, og hermed fik vi konturerne til den ægte kærlighedshistorie, ligesom det sandsynliggør, at Den Unge Maria er opkaldt efter den rigtige Marie.

Lejlighedssangen er fra Marie og Hans Peters bryllup den 29. december 1786. Bryllupsfesten blev holdt i den store købmandsgård på torvet i Nexø, og der blev sunget flere lejlighedssange under festen. I en af dem fortælles, at Hans Peter Kofoed 13 år tidligere var kommet på besøg i Maries hjem hos hospitalsforstander og købmand Morten Bohn i Rønne, og her var hans hjerte blevet ganske betaget af den lille Marie »endskiønt hun var for ung til at ta mod Friere«. Sangen fortsætter:

Da hun Forloved blev med Salig Jochum Ancher,

*Saa var hun Følgelig Enda i Kofods Tanker
Skiønt hand var uden Haab at Blive hendes mand.*

Ja Tænchte nesten at afsige Ægtestand.

*Han Roeligen hensled, Som Før die ung
Karls dage,*

*og ingens deylighed, har kunnet ham
indtage
men mit i Denne Roe, han Efter Retning
Fick,
at Ancher var Bort død og Enchen Enne
gick.*

*Han Skreftelig melte sig og condolerte
hende.*

*Hun kunde Tydelig For Resten gjerne Kiende
hvadvel hands mening var, og ham paa
hiertet laae,
hendes gienkierlighed var hannem
og at Faae.*

*Hand Reiste derfor Selv, For at afgjøre
Sagen,
Det gode svar hand fick, Lycksalig gjorde
Dagen.
Hand Spurte og saa om hun vilde Følge
med,
Ja, svarede hun Strax, jeg dertil er bered.*

Den 26-årige Marie var beredt, selv om der kun var gået otte måneder, siden hendes mand gennem 10 år, Jochum Ancher, var død. Livets hårde realiteter og et ægteskabs-tilbud fra rige Hans Peder var fuldgyldige argumenter for den unge enkes korte sørgetid. Og som det lød i en anden sang ved bryllupsfesten i 1786:

*Til varig sorg vi ikke ere skabte,
vort liv er fryd, vi skulle nyde den.
En værdig mand madame Ancher tabte,
en værdig mand hun får af Gud igen.*

Marie Kofoed fik godt nok en værdig mand, og tilsyneladende forsøgte han også at give hende en erstatning for den 7-årige søn, Hans Morten, som hun mistede få måneder før hendes første mand døde. Ihvertfald kan man i folketællingen 1787 læse, at den 11-årige Johan Petter bor hos Marie og Hans Peder i gården på Christianshavn. Drengen var født i København, men boede på St. Croix, da hans mor døde og Kofoed tog ham til sig »til opfostring«.

Hvordan det gik med drengen, ved vi ikke, men tilsyneladende forsvinder han ud af familien Kofoeds liv igen. Han er ikke nævnt i folketællingen i 1801, og han er ikke blandt de mange enkeltpersoner, som ægteparret tilgodeså i testamentet fra 1812.

Folketællingen fra 1787 viser iøvrigt, at der var vældigt liv i bryggergården på Christianshavn. Foruden Hans Peder, Marie og Johan boede også Hans Peders 36-årige ugifte søster, Karen Margrethe her, og husets tjenestefolk talte seks unge mennesker. Desuden boede en sømandsfamilie med de-

Marie Kofoed kom til store forhold, da hun i 1786 flyttede fra Nexø til Christianshavn i forbindelse med giftermålet med H.P. Kofoed.

I slutningen af 1700-tallet var der anderledes liv i Københavns havn end i dag. Byen var handelscentrum for Nord-europas søfart, og de mange orlogsfartøjer ved Holmen satte også sit præg på havnelivet.

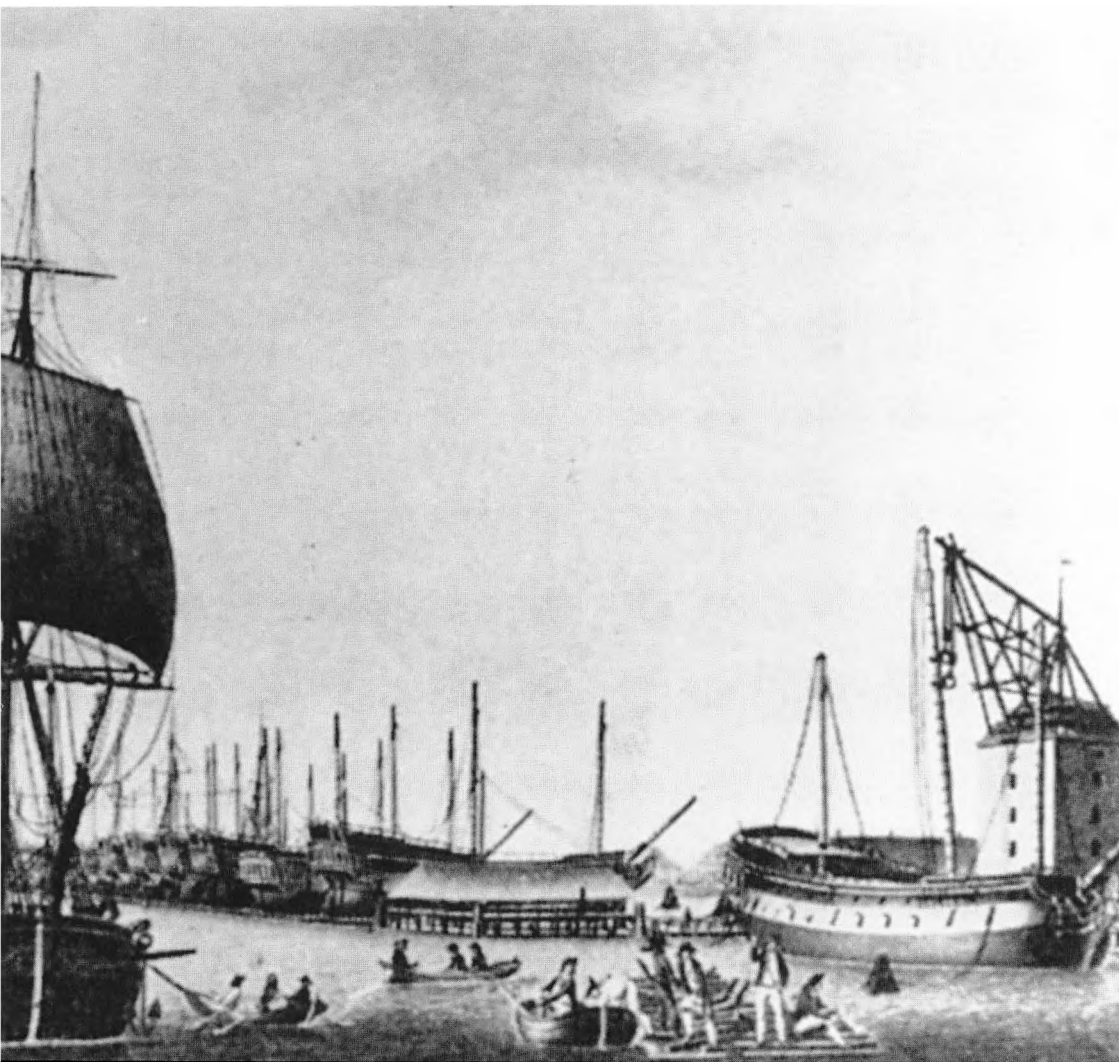
res seks børn og fire tjenestefolk i en af gårdens sidebygninger.

Hørte til de største

Som hustru til købmand Ancher i den store gård på Nexø Torv var Marie vant til store forhold. Efter bornholmsk målestok. Alligevel var det helt anderledes forhold, hun

mødte hos H.P.Kofoed i Kongens København.

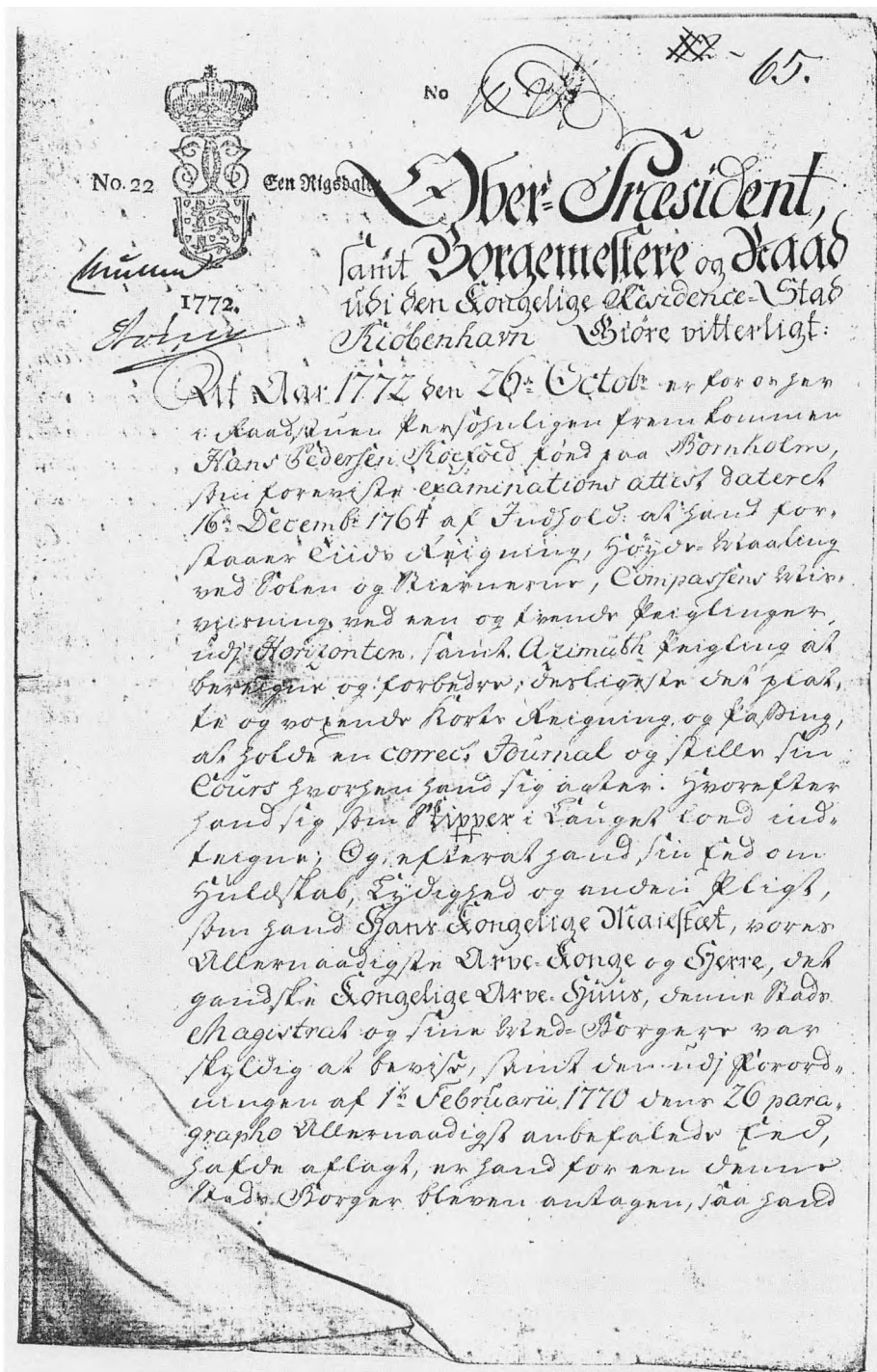
Byen havde 100.000 indbyggere dengang, men kun omkring de 1.000 regnes i dag for at have haft del i den slags rigdom, Marie pludselig befandt sig midt i. De gyldne tider bragte kun velstand til de få, og 90.000 københavnere levede i fattigdom af forskellig grad.

Tre år efter Marie og Hans Peders bryllup brød verden igen i brand. Den 14. juli faldt Bastillen i Paris. Den franske revolution var begyndt, og mens franskmændene sang Marseillaisen og huggede hovederne af hinanden, skabtes grobund for en ny omgang krige, Napoleonskrigene.

Danmark holdt fortsat lav profil og skummede profitten af de andres slagsmål. Bag-

grunden for skipper Kofoeds fortsatte ekspansion udi rederivirksomheden var således glimrende, og han var nu en anset mand blandt Københavns bedre borgerskab. I maj 1793 - et par måneder efter at Ludvig den 16. var blevet et hoved kortere i den franske guillotine - udpegedes Kofoed til branddirektør i København. Det job blev mere dramatisk, end H.P.Kofoed formentlig havde

Første side af det skipperbrev, som Koføed fik den 26. oktober 1772.

forestillet sig. Allerede året efter, onsdag den 26. februar 1794, brændte Christiansborg - det oprindelige, storslåede slot. Og året efter ramtes hovedstaden af en ny tragedie, da omkring en trediedel af byen brændte. Og herefter var det slut med Kofoeds tid som branddirektør i København. Han havde også store forretninger at passe, og en sammenligning af Københavns største redere i 1797 bringer Kofoed højt på listen.

Medtages de forskellige handelselskaber og kompagnier, drev Kofoed den syvendestørste rederivirksomhed i København, men tager man rederier drevet af enkeltpersoner, er Kofoed med sine syv skibe på en tredjeplads, kun overgået af grosserer Lars Larsen og C.L. Drewsen.

Ved århundredeskiftet toppede H.P.Kofoeds virksomhed, og den 7. maj 1800 svor han kongen troskab, fik borgerbrev som grosserer og blev optaget i borgerskabets fornemste kreds, Grosserersocietetet.

Kigger man på Kofoeds handelsflåde i disse år, var de fleste af skibene godt nok lidt mindre end hans første fregatter, men til gengæld var det en flåde af fortrinsvis helt nye skibe. I 1802, da Hans Peder Kofoeds flåde udgjorde otte handelsskibe - det største antal han kom op på -, var fem af dem helt nye, og flere af dem havde han selv ladet bygge.

Gennem de mere end 30 år, Kofoed drev rederivirksomhed, kan man i arkiverne registrere 23 forskellige skibe i hans navn. Hans flåde blev løbende fornyet, og i de sidste 20 år handlede han skib næsten hvert år.

Bornholmske kaptajner

En lang række skippere tjente deres brød i Kofoeds virksomhed, og det var ikke kun, når bryggergården skulle bygges, H.P.Kofoed tænkte i bornholmske baner. Mange af hans skippere var bornholmere.

Johan Prædbjörn, født på Bornholm i 1756, var med som yngstemand, da Kofoed

drog afsted på sin første færd som skipper i 1772, men allerede 11 år senere fik Prædbjörn selv borgerskab som skipper. Sin første kommando fik han over den nybyggede brigantine Adda, og den 23. juli 1783 afsjlede han til Guineakysten for at opkøbe slaver til de dansk-vestindiske øer. Tilsyneladende klarede den 27-årige Johan sig godt som slaveskipper, for året efter sendte Østersøisk-Guineisk Handelsselskab ham igen afsted på slavetogt med Adda, og i 1786 var han skipper på selskabets slaveskib Geheimerådinde Schimmelmänn.

I 1803 gik Prædbjörn atter i Kofoeds tjeneste, og rederen må have haft stor tillid til den bornholmske skipper. Prædbjörn fik nemlig ansvaret for det største skib i Kofoeds flåde, den splinternye fregat Samuel på 179 kommercelæst. Da Kofoed efter et par år reducerede sin flåde, solgte han Samuel, og Prædbjörn søgte nye veje.

En anden af Kofoeds bornholmske skippere var Thomas Arboe, født i Rønne i 1776. Gennem seks år førte han fregatten William & Samuel for Kofoed. Arboe fik sin første kommando med dette skib i 1804 og var dets skipper, indtil Kofoed afhændede sine sidste to skibe.

Mens Prædbjörn havde begået sig som slaveskipper, forsøgte Arboe sig inden for en anden af sømandslivets berømte genrer, nemlig kapertogt. Da han havde taget afsked med Kofoed, blev han i 1810 kaptajn på chaluppen Snekken med 17 mand og tre kanoner ombord. Arboes held - eller evner - som kaperkaptajn har formentlig været begrænset, for allerede efter et par måneder skiftede Snekken kaptajn.

Anderledes driftig i kaperbranchen var H.P.Kofoeds søstersøn, Peter Petersen Kofoed, der udrustede en lang række kaperfartøjer. Som Arboe begyndte P.P.Kofoed sin karriere som kaptajn på H.P.Kofoeds skibe, og gennem en årrække boede han med sin familie i en sidelænge til onklens bryggergård på Christianshavn. De to Kofoed-fami-

lier har formentlig været tæt tilknyttet hinanden, for i Marie og H.P. Kofoeds testamente fra 1811 er P. P. Kofoeds tre børn, to piger og en dreng, nævnt som de første på listen over personlige arvinger, og de tiltænkes ikke mindre end 23.000 rigsdaler hver. Og ikke nok med det - drengen Hans Peder, som endnu ikke er fyldt 10 år, testamenteres foruden de 23.000 rigsdaler forkøbsret på H.P.Kofoeds gods Holbæk Slots Ladegård. I 1825 ændrer Marie Kofoed denne bestemmelse i testamentet, men i stedet for forkøbsretten til godset ved Holbæk får P.P. Kofoeds søn Hans Peder den nette sum af 5.000 rigsdaler lagt oven i de 23.000 fra det første testamente.

Den bemærkelsesværdige økonomiske omsorg for de tre børn skal formentlig ses på baggrund af, at de voksede op i bryggergården lige i begyndelsen af 1800-tallet i de år, hvor Marie måtte erkende, at ægteskabet med Hans Peder ikke gav arvinger - og at hendes eneste barn blev den dreng, der døde som syv-årig, kort før hun mistede sin første mand.

Med sikkerhed i slaver

Bortset fra en aktie i kaperskibet Den Bornholmske Falk holdt H.P.Kofoed sig fra kaperiet, selv om det indbragte mange redere styrtende med penge. Godt nok blev mange kaperkaptajner folkets helte, men kapervæsenet, som skabte datidens gullashbaroner, var en beskæftigelse, Københavns førende redere og grosserer lagde afstand til.

Til gengæld tjente Kofoed mange penge på en mere diskret måde, nemlig som pengeudlåner, og her kommer vi tilbage til hans forbindelse til de vestindiske øer.

Jordpriserne på de danske besiddelser i det fremmede drøned i vejret omkring 1800, og der var stort behov for kapital. Gennem de mange rejser, han selv og senere hans kaptajner gjorde til St. Croix, har Kofoed haft mange bekendte og forret-

ningsforbindelser på øen, og desuden kunne han tilbyde, hvad der var så stort behov for på øerne - kapital.

I de bevarede udlånspapirer kan man læse, at Kofoed virkelig var ved muffen her i begyndelsen af 1800-tallet. Han lånte kæmpe summer ud til plantere på St. Croix. Nogle af de største pantebreve fortæller om udlån på 100.000 rigsdaler til Roger Ferralt, 60.000 til John Ryans, 50.000 til Charles Rodgers, 70.000 til J. Gordon og 95.000 til Peter de Nully.

Selv om Kofoeds udlånsrente på disse formuer lå omkring beskedne fire procent, blev det til store summer, når grossererens agent kradsede penge hjem hos planterne. Kofoeds pant i f.eks. Peter de Nullys sukkerplantage, Peter's Rest, udgjorde en tredjedel af mandens bogførte værdier, og var han gået nednom og hjem, kunne den bornholmske grosserer pludselig været blevet slaveejers. Sikkerheden for Kofoeds udlån bestod nemlig også af ca. 150 slaver. Dertil kom det aldrig, og Peter de Nully blev med tiden en af de førende mænd på St. Croix med titel af stadshauptmand.

Det var ikke af nød, at H.P.Kofoed i begyndelsen af århundredet kastede sig over andre forretninger end rederivirksomheden. Han havde haft god medvind af højkonjunkturerne, som dansk handel og søfart nød godt af ved en optimal udnyttelse af dansk neutralitet. Danmark balancerede mellem de stridende stormagter, og Slaget på Rheden i 1801, da lord Nelson satte kikkerten for det blinde øje, var kun en parantes. Danmark opgav sit forbund med Rusland, og så kunne det indbringende handelsliv fortsætte.

»Jeg mistede min ene arm i slaget på Rheden for at William Duntzfelt fortsat kan drikke to slags champagne,« sagde en bitter søløjtnant bagefter. Duntzfelt var byens største reder og købmand.

Danmark var dog alligevel ved at blive indhentet af krigen, og i 1807 bombarderede englænderne i løbet af nogle september-

Holbæk Slots Ladegaard. Selv om hovedbygningen kun var en halv snes år gammel, da Kofoed købte godset, er den blevet ændret et par gange. Første gang blev den gjort trefløjet og senere fik bygningen en ekstra etage, så udseendet blev som på dette billede.

dage Kongens København. For at føje spot til skade sejlede de bagefter afsted med hele den danske flåde.

Samme år begyndte Kofoed at sælge ud af sin private handelsflåde. Han solgte to skibe om året uden at investere i nye, og i 1809 blev de to sidste skibe solgt.

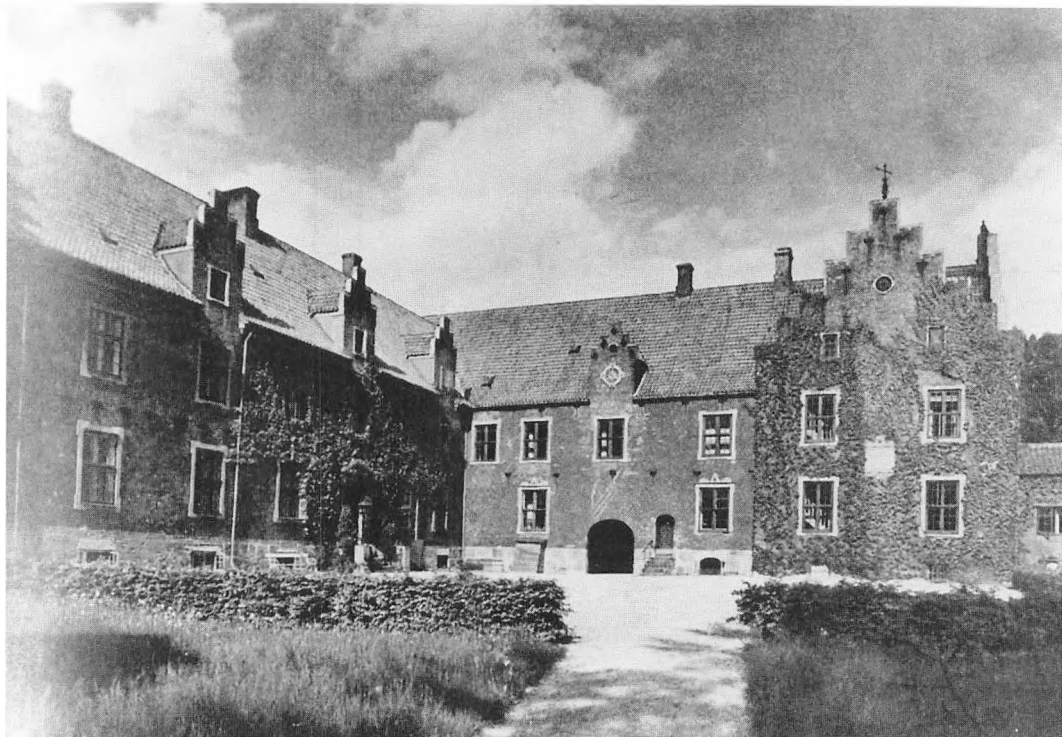
Riddersal og voldgrav

Salget af skibsflåden betød ikke, at grosserer Kofoed lænede sig tilbage og levede af formuen. Han kastede sig i stedet over et helt andet erhverv - landbruget.

I 1809 købte han Holbæk Slots Ladegård af konferensråd Hans de Brinck-Seidelin og

var med et slag blevet godsejer. Hele 969 tønder land hørte til godset, men det var ikke nok for Kofoed. Året efter lagde han formødelst 400.000 rigsdaler det ca. 1.000 tønder land store gods, Aastrup mellem Holbæk og Roskilde, til sine besiddelser. Prisen på landbrugsjord var i hastig stigning i disse år, og Aastrups tidligere ejer, generalkrigskommissær C. von Schmidten tjente en pæn skilling på salget til Kofoed. Tæt ved 100.000 rigsdaler var prisen på Aastrup steget i løbet af de kun fire år, von Schmidten havde ejet det.

Hvad Kofoed gav for Holbæk Slots Ladegård er ikke opklaret, men da de to godser blev afhændet efter Marie Kofoeds død, ind-

Der hørte imponerende bygninger til godset Aastrup, som H.P Kofoed købte i 1810. Bygningerne stammer helt fra 1613.

bragte de omtrent det samme. Derfor har Kofoed stukket dybt i foret og lagt skønsmæssigt 800.000 rigsdaler på bordet for sin nye værdighed som godsejer. Til gengæld kunne han trave rundt på sine egne næsten 2.000 tønder land eller kigge ud over Aastrups voldgrave fra godsets riddersal.

Jo, bondesønnen fra Østermarie havde så sandelig drevet det vidt.

Kofoeds tid som godsejer blev kort, da han jo døde et par år senere, men eftertiden viste, at han handlede klogt, da han puttede sine mange penge i jorden. Tiderne i Danmark var blevet jammerlige. Vi sloges med englænderne, handelsflåden løb ind i alverdens genvordigheder, og i 1813 - året efter Kofoeds død - gik Danmark simpelthen bankerot. Statsbankerotten ramte mange af

Kofoeds tidligere kolleger i de store handelshuse. Fallitten florerede.

Kofoeds enke, den 51-årige Marie, har åbenbart fået lov til at kigge manden over skulderen i kontoret på Christianshavn, og var der nogle, som glædede sig til udsalg efter mandens død, så blev de skuffede. Marie Kofoed blev bøende i bryggergården, og hun drev de to store godser videre. Tilmed gjorde hun det så godt, at hun overlevede den landbrugskrise i 1820-erne, som så mange andre bukkede under for.

At hun på bedste måde forvaltede den formue, Hans Peder havde skabt, fremgår med al tydelighed af den megen velgørenhed, som Kofoed-pengene klarede. I runde tal blev der oprettet legater for omkring 450.000 rigsdaler, og hertil kommer så me-

get store beløb, der udbetaltes til gode formål undervejs.

De mange penge, den megen godgørelse og kongens anerkendelse gennem udnævnelsen til etatsrådinde, bragte tilsyneladende ikke Marie Kofoed den store menneskelige lykke. Eftertiden talte om mange anfægtelser, hun kom ud i på sine ældre dage - nogle har endda hævdet at det nærmede sig sindsyge. Hun døde i 1838, og denne gang var der ingen lyrik i den berlingske avis.

Trykte kilder:

- Berlingske Tidende. 1812 og 1838.
 Bering Liisberg, H. C.: Danmarks Søfart og Søhandel. Bornholmske Samlinger, Bind 13 m.fl.
 Brøndsted, Johs.: Vore tropekolonier. 2. udg. Fremad, København. 1966-68.
 Byen, landet og havet. Nexø og Omegns Historie. Bornholms Historiske Samfund, 1971.
 Dahl, Flemming: Københavns Bystyre gennem 300 år. Ejnar Munksgaards Forlag, København 1943.
 Eilstrup, Per, og Nils Eric Boesgaard: Fjernt fra Danmark. Lademann, København 1974
 Friis-Hansen, Jens B. og Finn Slente: Frederic de Coninck og Dronninggaard. Historisk-Topografisk Selskab for Søllerød Kommune. Holte 1987.
 Grimbergs Verdenshistorie. 5. oplag. 1967.
 Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbøger 1970 og 1982.
 Hassø, Arthur G.: Københavns Skipperlav 1634-1934. C. A. Jørgensens Bogtrykkeri. København 1934
 Historisk Tidsskrift, Ottende Række. Sjette Binds femte til ottende Hefte. Axel Lindvald: Bidrag til Oplysning om Danmark-Norges Handel og Skibsfart 1800-1807. Den Danske Historiske Forening. København 1917.
 Larsen, Kay: Danmarks Kapervæsen. Ny udg. København 1972.
 Lauring, Palle: Danmarks Historie. Forum. København 1979.
 Lindeberg, Lars: Englandskrigene 1801-14. Lademann, København 1974.
 Personalehistorisk Tidsskrift: 3. rk. 1897 og 15 rk. 1967-68.
 Schovelin, Julius: Fra den danske Handels Empire I-II, København 1899-1900.
 Werner, Johs. En dansk storkøbmand fra den glimrende Handelsperiode. Om C. W. Duntzfelt. Nordisk Forlag. København 1927.

Utrykte kilder:

- Rigsarkivet:
 Dansk-ostindiske Personalia og Data. Kay Larsen. Folketælling for København. Christianshavns Kvarter. 1787 og 1801.
 Fortegnelse over de fra København farende Koffardiskibe. Fortegnelserne 1779, 1790, 1793-94 og 1796.
 Gårdfortegnelse for Bornholm. Vedr. ejere af Koføedgaard i Østermarie.
 Latinske Sjøpasprotokoller. Protokollerne 1771-73, 1782-86 og 1793-96.
 Personalehistoriske Samlinger om Dansk Vestindien Statistiske Tabeller over Skibsfarten og hjemmehørende Skibe i Danmark 1746-1796
 Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm:
 Hof- og Stadsretten. Københavns Skiftekommission. Eksekutorboer 15/94. 1842.
 Kirkebog for Vor Frelzers Sogn, København. 1838. Københavnske Borgerskabsprotokoller m. bilag. Protokoller for 1772, 1782 og 1800.
 Københavns Brandforsikring. Brandforsikringsvurdering på mtr. nr. 163, Christianshavn Kvarter. Vurderinger fra 1759, 1786 og 1803.
 Københavns Skipperlav. Alfabetisk fortegnelse over Skipperlaugets interessenter 1750-1900
 Københavns Skipperlav. Mandtalsruller. Ruller for hvert år i perioden 1787 til 1810.
 Københavns Skipperlav. Oldermændens dagbøger. Dagbøger for 1772-73, 1773-74, 1774-75, 1779-80, 1780-81, 1781-82, 1782-83, 1782-83.
 Københavns Waterskout. Protokol. Protokollerne 1760-64, 1764-68, 1768-72, 1772-78, 1778-81, 1781-83 og 1783-87.
 Skøde- og Panteprotokoller for Christianshavn Kvarter. Pantebøgerne 10, 12 og 13.

Andre:

- Private lejlighedssange vedr. Marie Ancher og Hans P. Kofoeds bryllup. Transkriberet af Peter Gorantzka.

Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 1994-1998

Redaktionen afsluttet 1. september 1998. Af Niels Foght Hansen

Arkiv- og biblioteksvæsen

08.016355

Oversigt: Militære Reskripter etc.. vedrørende Bornholm 1773-1905 / af H. E. Skaarup. - Forsvarsmuseet på Bornholm, 1997. - 15 blade

02.91

Landsarkivet for Sjælland m. m.
Kommunearkiver, 1996. - 125 sider, ill.
Hasle kommune

Periodica af blandet indhold

08.05

Bornholm.....i billeder / udgivet af
William Dams Boghandel, Rønne.
1993 (28.årgang). 56 sider, ill.
1994 (29.årgang). 56 sider, ill.
1995 (30.årgang). 56 sider, ill.
1996 (31.årgang). 56 sider, ill.
1997 (32.årgang). 56 sider, ill.

08.05

Jul på Bornholm / red. af H.Bøggild. Bornholms
Tidendes Forlag, Rønne.
1993 (61.årgang). 64 sider, ill.
1994 (62.årgang). 64 sider, ill.

08.05

Jul på Bornholm: Kulturhistorisk årsskrift / red.
af Jens Sørensen. Bornholms Tidendes Forlag,
Rønne.
1995 (63.årgang). 64 sider, ill.
1996 (64.årgang). 64 sider, ill.
1997 (65.årgang). 64 sider, ill.

08.05

Bornholmske Samlinger /udgivet af Bornholms
Historiske Samfund
3. række. Bind 8.- 1994. - 185 sider, ill.
3. række. Bind 9. -1996. - 345 sider, ill. (Tema-
bind om den russiske besættelse af Bornholm).

3. række. Bind 10.-1996. - 223 sider, ill. (Tema-
bind om Åkirkeby og Åker sogns historie).

3. række. Bind 11.-1998. - 231 sider, ill. (Tema-
bind om Hammershus).

Museumsvæsen

06.6

Fra Bornholms Museum. 1991/1993, 1994. - 192
sider, ill.

06.6

Fra Bornholms Museum. 1994/1995, 1996. - 192
sider, ill.

06.6

Knudsen, Ann Vibeke (f. 1948)
Bornholms Museum / redaktion ... tekst: Ann Vi-
beke Knudsen - Rønne : Bornholms Museum,
1997. - 48 sider, ill. Museumskatalog

Kirkehistorie

27.65

Bræstrup Karlsen, Finn
Jubilæumsalbum i anledning af Ebenezerkirkens
100-års jubilæum / redigeret og sammen-
skrevet af Finn Bræstrup Karlsen. - [Neksø] :
Nexø Metodistmenighed. - 40 sider, ill., 30 cm

Samfundsforhold

31.2

Jensen, Keld (f. 1954)
Befolkningsudvikling på Bornholm : og dennes
betydning for det bornholmske arbejdsmarked
/ af Keld Jensen. - Nexø : Bornholms Forsk-
ningscenter, 1995. - 74 sider, ill., 30 cm

33.106

Telematics and rural development : proceedings
from an international workshop at the Danish

- island of Bornholm / edited by Birgit Jæger & Kresten Storgaard. - Nexø : Research Centre of Bornholm, 1997. - 244 sider, ill.. - (Bornholms teknologiske udvikling ; 4 (1997))
- 33.194 Bornholm
Bornholm med eller uden unge : en debatbog om unges muligheder på Bornholm / redaktør: Anne Mette Qvist ; redaktion: Anne Mette Qvist, Peter Andreas Harteg, Jesper Bang Marcussen ; illustrationer: Lulu Charlotte Harteg. - 1. oplag. - Kbh. : Foreningen Baglandet Bornholm, 1997. - 96 sider, ill., 30 cm
- 33.194 Bornholm
Bornholm på nettet / af Kresten Storgaard ... [et al.]. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1997. - 114 sider. - (Bornholms teknologiske udvikling ; 6 (1997))
- 33.194 Bornholm
Borntek. - Aabenraa : Institut for grænseregionsforskning, 1994. - 85 sider
- 33.194 Bornholm
Telematik - nye veje for Bornholm? : præcisering af teoretiske og praktiske udgangspunkter / Kresten Storgaard ... [et al.]. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1995. - 69 sider, ill., 30 cm. - (Bornholms teknologiske udvikling ; 1:1995)
- 33.194
Manniche, Jesper
Informationsteknologi i bornholmske erhverv / af Jesper Manniche. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1995. - 130 sider
- 33.194 Bornholm
Mikkelsen, Palle (f. 1940)
Status for Bornholm / af Palle Mikkelsen. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1997. - 98 sider. - (Rapport ; 9/1997)
- 33.194 Bornholm
Petersen, Tage (f. 1960)
Interreg-Bornholm : evaluering af et EU-program for samhandel i Østersøregionen 1992-1994 / af Tage Petersen. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1995. - 89 sider, 30 cm
- 33.194 Bornholm
Schønemann, Steen
Bornholms befolkning, erhvervsstruktur og udvikling / af Steen Schønemann. - [Nyt oplag]. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1995. - 103 sider, ill.
- 33.194 Bornholm
Schønemann, Steen
En ø uden tilskud / af Steen Schønemann. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1995. - 30 sider
- 33.194 Bornholm
Storgaard, Kresten
IT-initiativer på Bornholm : BTU-projektets handlingsrettede arbejde / Kresten Storgaard, Jesper Manniche og Jimmi Hansen. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1997. - 35 sider, ill., 30 cm. - (Bornholms teknologiske udvikling ; 5 (1997))
- 33.194 Bornholm
Storgaard, Kresten
Teknologianvendelse og -fornyelse i bornholmske erhverv : en undersøgelse af turisterhverv, jern- og metalindustri og telearbejde / Kresten Storgaard, Jesper Manniche, Carl Henrik Marcussen. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1996. - 94 sider, ill., 30 cm. - (Bornholms teknologiske udvikling ; 2:1996)
- 08.362
Debat om en ø : Fordele og ulemper omkring den nuværende kommunale struktur på Bornholm - belyst gennem et omfattende debatoplæg samt en række synspunkt-artikler bragt i Bornholms Tidende i februar 1996. - Bornholms Tidendes Forlag i samarbejde med TV2/Bornholm, 1996. - 40 sider ; ill.
- Uddannelse og skoleforhold*
- 37.07
Jensen, Keld (f. 1954)
Analyse af uddannelsesstrukturen på det bornholmske arbejdsmarked / Keld Jensen og Tage Petersen. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1996. - 213 sider, ill.. - (Rapport ; 4/1996)
- 37.07
Jensen, Keld (f. 1954)
Uddannelsespolitik i et udkantsområde : en analyse af uddannelsesstruktur en på Bornholm / af Keld Jensen og Tage Petersen. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1996. - 30 sider. - (Rapport ; 5/1996)

- 08.37363
Rasmussen, Ole
Dansk folkeskolefortegnelse 1901-1993 / Bornholms Amt. - Danmarks Lærerhøjskole, 1994. - 4 blade.
- 08.375
Davidskolens årsskrift. - Davidskolen, 1997.
- 08.375
Bornholms Amtsgymnasium : årsskrift.
1994.- 90 sider,ill.
1995.- 91 sider,ill.
1996.- 99 sider,ill.
1997.- 94 sider,ill.
1998.- 113 sider,ill.
- Folketradition*
- 39.25
Bornholmske remser & gåder / samlet og tilrettelagt af Leif Henriksen og Karl Kristensen ; illustreret af Bent Jartoft. - 1. udgave. - Rønne : William Dams Boghandel, 1995. - 88 sider, ill.
- Topografi og turisme*
- 40.164 Bornholm
Gader og veje på Bornholm. - 3. oplag [i.e. ny udgave]. - [Rønne] : Bornholms Tidende, 1994. - 88 sider, ill.
- 40.8
Fitje, Anders
Naturbasert oplevelsesturisme på Bornholm / af Anders Fitje. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1996. - 54 sider. - (Rapport ; 3/1996)
- 40.8
Jensen, Susanne (f. 1963)
Turisme og beskæftigelse : national-, regional-, og lokaløkonomiske beregninger / af Susanne Jensen og Christian Hansen. - Nexø : Bornholms Forskningscenter ; [Åbenrå] : og Institut for grænseregionsforskning ; Nexø : bestilles ved henvendelse til: Bornholms Forskningscenter, 1995. - 51 sider, ill., 30 cm
- 40.8
Knudsen, Poul Erik (f. 1924)
Turisme på Nordbornholm 1894-1994 / udarbejdet af Poul Erik Knudsen. - [Allinge] : Allinge-Gudhjem Kommunes Sammenslutning af Turist- og Erhvervsvirksomheder ; [S.l.] : og Fonden for bevarelse af Østersøbadet, [1994]. - 32 sider, ill.
- 40.8
Rafn, Thomas
Turismens økonomiske betydning for Bornholm / af Thomas Rafn. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1995. - 71 sider, ill.
- 40.8
Saabye Simonsen, Peter
Cykelturisme : en økonomisk og miljømæssig bæredygtig turismeform? / af Peter Saabye Simonsen og Birgitte Jørgensen. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1996. - 123 sider, ill., 30 cm
- 40.8
Twining-Ward, Louise
Tourist destination development : the case of Bornholm and Gotland / by Louise Twining-Ward, Tom Twining-Ward. - Nexø : Research Centre of Bornholm, 1996. - 93 sider, ill. (nogle i farver). - (Rapport ; 7/1996)
- 41
Östersjöns öar : En gemensam strategi för framtiden. - Gotlands Grafiska, 1996. - 52 sider ; ill.
- 46.4 Hammershus
Hammershus i tekst og tegninger : en vandretur gennem borgruinen ; illustrationstavler ...: Catharina Oksen ; prospekttegninger: Henrik Vester Jørgensen. - Uændret udgave [i.e. nyt oplag]. - Kbh. : Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1997. - [36] sider, ill.
- 46.4 Bornholm
Studietur Bornholm / redaktion: Hans Jacob Binzer ... [et al.] ; forfatterne: Hans Jacob Binzer ... [et al.]. - Rønne : Bornholms Amtscentral, Pædagogisk Center, 1995. - 87 sider, ill., 30 cm
Indhold: Claes Ludvigsen: Turismen, et erhverv i vækst? ; Nation og forsvar. Hans Jacob Binzer: Økonomi og afhængighed / af Hans Jacob Binzer og Claes Ludvigsen. Finn Hansen: Natur og landskab. Jørgen Jespersen: Energi og miljø. Thor Kure: Landbruget - udvikling eller afvikling?. Ole Hertz: Østersøen - fiskeri og økosystem. Jørgen Butzbach: Geologi og granitbrydning. Finn Ole Nielsen: Oldtidsminder. Peter Tiemroth: Kunsternes ø

- 46.4 Bornholm
Bøggild, Hansaage
Bøggilds Bornholm : 70 godmorgen-historier fra Bornholms Radio / fortalt af Hansaage Bøggild ; og illustreret af Bent Kaas. - Rønne : Bornholms Tidende : i samarbejde med Bornholms Radio, 1995. - 143 sider, ill.
- 46.4 Bornholm
Bøggild, Hansaage
Bøggilds Bornholm : 70 godmorgen-historier fra Bornholms Radio / fortalt af Hansaage Bøggild ; og illustreret af Herluf Skjerning Larsen. - Rønne. Bornholms Tidende : i samarbejde med Bornholms Radio, 1996. - 144 sider, ill.
- 46.4 Bornholm
Edlev, Lasse
Lejrskole på Bornholm / Lasse Edlev ; tegninger: Eva Wulff. - 2. udgave, 1. oplag. - [Kbh.] : Gyldendal, 1997. - 48 sider, ill. (nogle i farver), 30 cm. - (Gyldendals lejrskoleserie)
Beskrivelse af Bornholm. Bl.a. stenkirker, ruiner, byer, Christiansø, kunst og kultur, stensbrydning, geologi, skove, landbrug, plante- og dyreliv, hav og kyst samt fiskeri Tidligere: 1. udgave. 1993
- 46.4 Rønne
Egevang, Robert
Rønne : guide til byens historie / Robert Egevang, Johannes Thoms ; tegninger: Niels-Holger Larsen. - Rønne : Rønne Byforening : i kommission hos: Colbergs Boghandel, 1995. - 99 sider, ill.
- 46.4 Bornholm
Kibsgaard, C. H.
Bornholm - den grønne rejsefører : med hovedkort 1:100.000 og specialkort. - 3. reviderede og udvidede udgave. - Rønne : William Dams Boghandel, [1996]. - 78 sider, ill.
- 46.4 Bornholm
Lauridsen, Søren (f. 1954)
Turen går til Bornholm og Ertholmene / af Søren Lauridsen og Kaj Halberg ; kort: Ulla Britze. - 1. udgave, 1. oplag. - [Kbh.] : Politiken, 1997. - 132 sider, ill. i farver. - (Politikens Turen går til)
- 46.4 Bornholm
Nielsen, Hans L. V. (f. 1940)
Østersøens perler - Bornholm og Ertholmene / Hans L. V. Nielsen. - [Give] : [Hans L. V. Nielsen] : [eksp. Give Boghandel], [1995]. - 192 sider, ill.
- 46.4 Bornholm
Rosenquist, Ulla
Bicycle routes on Bornholm / text and illustrations Technical Division, Tegnestuen 3D and Ulla Rosenquist ; maps Technical Division ; English translation: Stuart Goodale. - 5th revised edition {i.e. 1. edition}. - Rønne : Bornholms Amt, Teknisk Forvaltning, 1994. - 60 sider, ill. (nogle i farver)
- 46.4 Bornholm
Rosenquist, Ulla
Cykelveje på Bornholm. - 6. revideret oplag {i.e. ny udgave}. - Rønne : Bornholms Amt, Teknisk Forvaltning, 1996. - 68 sider, ill. (nogle i farver)
- 46.4 Aakirkeby
Fra det gamle Aakirkeby / [billedtekster] Werner Hansen. - [Åkirkeby] : Aakirkeby kommune, [1996]. - 111 sider, alle ill.
- 46.4 Aakirkeby
Strejftog i Aakirkebys historie : udgivet i anledning af købstadens 650 års jubilæum / redaktion : Ann Vibeke Knudsen. - Bornholms Historiske Samfund, 1996. - 223 sider, ill. (Også udgivet som : Bornholmske Samlinger 3.række. Bind 10).
- Naturforhold*
- 08.5026
Hansen, Mogens
"Gyldenså". Mogens Hansen og Lars Trolle. Bornholms Natur, 1995. - 64 sider, ill.
- 50.264 Bornholm
Sillehoved, Søren P.
Bornholmske vandreture / Søren P. Sillehoved ; fotos ...: Søren P. Sillehoved. - [Kbh.] : Cicero, 1998. - 94 sider, ill. i farver
- 08.506
Naturbornholm
Bornholm : Et oplevelsescenter for Bornholms Natur. - Naturbornholm, 1996. - 40 sider

55.64 Bornholm

Butzbach, Jørgen

Bornholm gennem 1700 millioner år / Jørgen Butzbach ; fotografier taget af forfatteren. - 1. udgave. - Rønne : William Dams Boghandel, 1995. - 88 sider, ill. i farver

55.64 Bornholm

Gravesen, Peter

Bornholm : en beskrivelse af områder af national geologisk interesse / af Peter Gravesen ; redaktion Steen Andersen ; tegning ...: Bodil Nielsen ; en stor del af bogens fotos ... af Peter Moors. - 1. udgave, 1. oplag. - [Kbh.] : Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen ; Brenderup : Geografforlaget : eksp. Geografforlaget, 1996. - 208 sider, ill. (nogle i farver). - (Geologisk set)

08.5713

Mikkelsen, Vald.M.

Borrelyngen on Bornholm, Denmark. 2 : Development of vegetation in an overgrown common before and after nature conservation. - Munksgaard, 1994. - 68 sider.

58.6

Buchmann, Kurt

Østersøtorskens biologi / Kurt Buchmann ; tegning ... Bent Juul ; alle fotografier er af K. Buchmann. - [Frederiksberg] : Jordbrugsforlaget ; [S.l.] : i samarbejde med Naturbladet Bornholms Natur/Fjælstaunijn ; [Frederiksberg] : [eksp. Sektion for Fiskesygdomme, Institut for Veterinær Mikrobiologi, Den Kgl. Veterinær og Landbohøjskole]. - 40 sider, ill.

Teknik og skibsfart

08.6231

Petersen, Hans

Bornholms Elektromotor : 1947-1997 : et historisk tilbageblik på Bornholms Elektromotor i anledning af 50 års jubilæet den 19. november 1997. - Bornholms Elektromotor, 1997. - 39 sider ; ill.

62.31

Wolff, Søren R.

Kraften på Bornholm / af Søren R. Wolff. - [Rønne] : Andelsselskabet Østkraft : i kommission hos Colbergs Boghandel, 1996. - 110 sider, ill. (nogle i farver)

62.8

Freia : stålskonert fra Rønne 1897-1997 / redigeret ved Inga Birgitte Thomas ; billedredaktør: Inga Birgitte Thomas ; sammenfatning: Frank Allan Rasmussen ; English summary: Dan H. Andersen ; deutsche Zusammenfassung: Hauge Ovens. - Svendborg : Freia's Venner ; Kbh., 1997. - 125 sider, ill. (nogle i farver)

Landbrug og husholdning

63

Bornholms landbrug - analyse af rammebetingelser og udviklingsmuligheder. - [S.l.] : Det Bornholmske Landbrugs Formandskollegium, 1996. - 108 sider, 30 cm

63.06

Landbrugsmuseet Melstedgård

Das Landwirtschaftsmuseum Melstedgård / [Text: Ann Vibeke Knudsen] ; [Fotos und Zeichnungen: Niels-Holger Larsen ; Fotos ...: Soltau Sivertsen ... [et al.] ; Übersetzung: Horst Michael]. - 2. Auflage. - Rønne : Bornholms Museum, 1994. - 48 sider, ill. (nogle i farver), 27 cm

63.06

Landbrugsmuseet Melstedgård

Landbrugsmuseet Melstedgård / [tekst: Ann Vibeke Knudsen] ; [fotos og tegninger: Niels-Holger Larsen ; fotos ...: Soltau Sivertsen ... [et al.]]. - 2. oplag. - Rønne : Bornholms Museum, 1994. - 48 sider, ill. (nogle i farver), 27 cm

63.094

Knudsen, Ann Vibeke (f. 1948)

Morten Pedersen og Julius Svendsen : bornholmske bønder år 1800 og 1900 / tekst og redaktion: Ann Vibeke Knudsen ; fotooptagelser og tegninger udført af personalet på Bornholms Museum ; en meget stor del af fotografierne er optaget af Kaare Rasmussen. - Rønne : Bornholms Museum, 1994. - Side 145-192, ill.

64.1

Knudsen, Ann Vibeke (f. 1948)

Die Bornholmer Küche : ein kulturhistorisches Kochbuch über die Esstraditionen auf Bornholm 1870-1950 / Ann Vibeke Knudsen / Redaktion ...: Ann Vibeke Knudsen ; Zeichnungen: Karl V. Larsen ; Farb-Photos: Niels-Holger Larsen ; Übersetzung: Helmut Bach. - 2. Auflage. - Rønne : Bornholms Museum, 1994. - 80 sider, ill. (nogle i farver)

64.1

Knudsen, Ann Vibeke (f. 1948)
Bornholmernes mad : en kulturhistorisk kogebog om madtraditioner på Bornholm 1870-1950 / Ann Vibeke Knudsen / redaktion ...: Ann Vibeke Knudsen ; tegninger: Karl V. Larsen ; farvefotos: Niels-Holger Larsen. - 4. oplag. - Rønne : Bornholms Museum, 1994. - 80 sider, ill. (nogle i farver) Tidligere: 1. udgave. 1991

64.9

Sundgaard, Elin
Hotel- og restauranterhvervet - med Bornholm som case / af Elin Sundgaard. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1997. - 73, 7, 7 sider, ill., 30 cm

Handel og trafik

65.0964

Hansen, Gunnar
Handlende i Rønne i 100 år / af Gunnar Hansen og Svend Aage Koefoed. Bind 1- 4.- Colbergs Boghandel, 1996/97, ill.

08.658

Tog-skibs forbindelse til Bornholm via Ystad : med den faste Øresundsforbindelse. - Arbejdsgruppen om Tog-skibs forbindelse til Bornholm via Ystad, 1994. - 26 sider.

08.65822

Forsøg med alternative betjeningsformer for den kollektive trafik i Gudhjemområdet : slutrapport. - [Kbh.] : [Trafikministeriet], 1994. - 37 blade, ill., 30 cm.

65.891

Bendix, Jan (f. 1947)
Bornholms poststempler. - Skibby : Skilling, 1997. - 128 sider, ill.

65.9

Zhang, Jie (f. 1955)
Bornholmstrafikkens økonomiske og beskæftigelsesmæssige betydning for Bornholm / af Jie Zhang og Svend Lundtorp. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1997. - 31 sider, 30 cm

Håndværk

68.13

Morbech, Finn
Uret fra Bornholm - bornholmeruret : bornhol-

meruret - et stykke dansk kultur / Finn Morbech ; foto: Knud Nielsen. - Høng : Sct. Eligius, 1996. - [20] sider, ill. (nogle i farver)

68.83

Knudsen, Ann Vibeke (f. 1948)
Bornholmernes hovedtøjer : på hat med Skåne og Bornholm : Bornholm-Sydøstre Skåne Samarbejdet : på hatt med Bornholm och Skåne : Samarbete Bornholm-Sydostra Skåne / dansk tekst: Ann Vibeke Knudsen / svensk text: Håkan Nilsson. - Rønne : Bornholms Museum ; Ystad : Ystad Museer, 1995. - 16, 16 sider, ill. (nogle i farver)

Kunst, kunsthåndværk og arkitektur

70.096

Original bornholmer : 1995 : bornholmsk kunsthåndværk / idé {i.e. redaktion} Bente Hammer og Maibritt Jönsson ; foto: Anita Corpas. - 1. udgave. - Rønne : Bornholms Erhvervsråd : i samarbejde med Bornholms Amts Tekniske Forvaltning, 1995. - 71 sider, ill. i farver, 30 cm

70.86

Lau, Mogens
Øllet og pengene / tekst ...: Mogens Lau. - [Gudhjem] : Bornholms Kunstmuseum, 1997. - 36 sider, ill. i farver
Om en række danske kunsthåndværker (maleri, skulptur og keramik) doneret af Ny Carlsbergfondet Udstillingskatalog (9.11.1997-1.2.1998) udgivet i forbindelse med Carlsbergbryggeriernes 150-års jubilæum

70.96

Bøggild, Hansaage
Kunst på Bornholm : Helligdommen, Kunstmu-
seet, malere, billedhuggere, kunsthåndværkere / Hansaage Bøggild. - [Rønne] : Bornholms Tidende ; [Gudhjem] : og Bornholms Kunstmuseum ; [Gudhjem] : [eksp. Bornholms Kunstmuseum], 1996. - 235 sider, ill. (nogle i farver), 31 cm

71.64 Bornholm

Bornholm : a Danish island in the Baltic Sea. - Copenhagen : Living Architecture Magazine ; [Gudhjem] : [eksp. Bornholms Kunstmuseum], [1994]. - Ca. 60 sider, alle ill. i farver, 30 cm

71.64 Nexø

Egevang, Robert

Nexø : historiske huse og byens borgere : købstad i 650 år / Robert Egevang ; fotografier: forfatteren ; korttegnning: Teknisk Forvaltning, Nexø Kommune. - [Nexø] : Nexø Museum : [eksp. Nexø Boghandel], 1995. - 293 sider, ill., 28 cm

71.864 Bornholm

Blomgren Jørgensen, Kirstin

Kirkerne og turismen : et case-studie af Bornholm / af Kirstin Blomgren Jørgensen ; illustrationer: Knud Henning Hansen og Gornitzka Grafik. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1996. - 175 sider, ill.. - (Rapport Bornholms Forskningscenter ISSN 1396-4895 ; 1/1996)
De økonomiske og socio-kulturelle aspekter i forbindelse med turisternes brug af kirkerne

72 Frederiksen, Johannes (f. 1883)

Frederiksen, Johannes (f. 1883)

Akvareller fra Christiansø og Sydfrankrig / Johannes Frederiksen. - [Gudhjem] : Bornholms Kunstmuseum, 1996. - [44] sider, ill. (nogle i farver)

72

Høst, Oluf

Oluf Høst / redaktion Lars Kærulf Møller, Jens Erik Sørensen ; medarbejder Erik Nørager Pedersen ; oversættelse Vivien Andersen. - [Gudhjem] : Bornholms Kunstmuseum ; [Kbh.] : Kunstforeningen, København, 1994. - 108 sider, ill. (nogle i farver), 27×30 cm

Et udvalg af maleren Oluf Høsts (1884-1966) billeder, alle hentet fra den bornholmske motivverden, suppleret med tre indledende tekstafsnit Delvis med engelsk tekst

Udgivet i anledning af udstilling på Bornholms Kunstmuseum 17.9.-6.11. 1994, i Kunstforeningen, København, 19.11. 1994-15.1.1995 og på Aarhus Kunstmuseum 27.1.-25.3.1995

Indhold: Lars Kærulf Møller: Rationalitet og ekspression. Jens Erik Sørensen: Et motiv i dansk kunst - Bognemark. Poul Erik Tøjner: Landskab og landskabsmaleri

74.6

Hovedet på klippen : 18. maj-22. juni 1997 : ung kunst på Bornholm. - [Gudhjem] : Bornholms Kunstmuseum, [1997]. - 38 sider, ill. i farver
På tittelsiden: Sunny Asemota 1962, Martin Ber-

ge 1969, Peter Frimand 1969, Peter Gildberg 1966, Kent Hanssen 1962, Bettina Jensen 1965, Jan Kuløj 1953, Per Warming Larsen 1956, Jon Micke 1965, Christian Heide Petersen 1955, Martin Stoltze 1966

74.6

Lau, Mogens

Lys, farve og mystik : malerier fra Bornholms Kunstmuseum / tekst: Mogens Lau ; redaktion ...: Folke Kjems. - Skive : Skive Kunstmuseum, 1998. - 19 sider, ill. i farver, 21×28 cm, 1 bilag
Undertitel på omslaget: Bornholmermalerne
Udgivet i forbindelse med udstilling 7.2.-13.4.1998

76.237

Bornholmsk stentøj : Hjorths Fabrik, Rønne, grundlagt 1859, siden 1995 Bornholms Keramikmuseum = Bornholmer Steinzeug ; fotos: B. Ilsted Bech. - Rønne : Bornholms Museum, 1997. - 20 sider, ill., 1 bilag

Musik

08.7806

Musiklivets vilkår og ressourcer på Bornholm 1996 : En redegørelse fra Amtsmusikudvalget for Bornholms Amt. - Bornholms Amt, 1998. - 71 sider

Sport og sportsfiskeri

79.606

Kristoffersen, Thor

Fra idé til virkelighed / Thor Kristoffersen, Jørn Lund. - [S.l.] : [Danske Gymnastik og Idrætsforeninger, Bornholm] : [Bornholms Amts Skytteforening], [1994]. - 143 sider, ill.

Udgivet i anledning af Danske Gymnastik og Idrætsforeninger, Bornholm, og Bornholms Amts Skytteforenings 125-års jubilæum 30.5.1994

79.695

Barfod, Jakob Rømer

50 udvalgte ruter på Bornholm / af Jakob Rømer Barfod og Peter Harremoës ; fotografierne taget af Jakob Rømer Barfod. - [Søborg] : Dansk Bjergklub, 1995. - 31 sider, ill.

79.75

Med B.H.F. Bornholms Håndbold Forbund igennem 50 år : 16. april 1944- 1994. - [S.l.] : Bornholms Håndbold Forbund, [1994]. - 56 sider, ill.

08.7997

Stadler, Poul

Bornholm : Angelführer. - Bornholms Velkomstcenter, 1994. - 47 sider.

08.7997

Stadler, Poul

Bornholm : Angler's Guide. - Bornholms Velkomstcenter, 1994. - 47 sider.

79.97

Stadler, Poul

Bornholm : lystfisker-guide / tekst, foto ...: Fisk & Foto/Poul Stadler. - [Rønne] : Bornholms Velkomstcenter {i.e. Destination Bornholm}, 1994. - 47 sider, ill. (nogle i farver)

Sprog

89.664

Espersen, J. C. S. (f. 1812)

Bornholmsk ordbog / af J.C.S. Espersen ; med indledning og tillæg ; udgivet af Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. - Genoptrykt. - Hvidovre : multi-print, Hardy Larsen ; [Kbh.] : eksp. Nyboder Boghandel, 1994. - XXI, 171, 512 sider

Espersen, J. C. S.

Bornholmsk Ordbog - Register / J.C.S. Espersen ; Ny udgave af Marius Kristensens håndskrevne register ved Larids Fahl & Bent Jul Nielsen. - Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet, 1995.- 103 sider.

Historie

91.15

Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807 : Bornholm, Lolland-Falster og Fyn.- Wormanium, 1997.- 333 sider, ill.

91.157 Bornholm

Fortidsminder på Bornholm. - 2. reviderede oplag {i.e. ny udgave}. - Kbh. : Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen ; Rønne : Bornholms Amt, Teknisk Forvaltning : [eksp. Bornholms Amt, Teknisk Forvaltning], 1994. - 96 sider, ill.

91.157 Bornholm

Melle, Jacob von

Jacob von Melle og de bornholmske guldgubber : Lübeck 1725 = Commetatiuncula de simulachris aureis, quæ in Boringholmia, Maris Balt-

hici insula, agris eruuntur ; gengivet i faksimile med dansk oversættelse ved Else Thykier ; forord: Jens Sørensen ; efterskrift: Margrethe Watt ; redaktion: Jens Sørensen. - Rønne : Colbergs Boghandel, 1997. - 58 sider, ill.

91.157 Bornholm

Sonne Nielsen, Finn Ole

Bebyggelsesarkæologiske undersøgelser på Bornholm : nogle forudsætninger og muligheder / Finn Ole Sonne Nielsen. - 1. oplag. - Kbh. : Skov- og Naturstyrelsen : eksp. Skov- og Naturstyrelsen, 1994. - 149 sider, ill. (nogle i farver), 30 cm

91.157 Bornholm

Sonne Nielsen, Finn Ole

Forhistoriske interesser / tekst: Finn Ole Sonne Nielsen ; tegninger: Gerda Kofod. - 1. oplag. - Rønne : Bornholms Amtsråd, Teknisk Forvaltning, 1996. - 77 sider, ill., 30 cm

91.157 Nørre Sandegård

Jørgensen, Lars (f. 1955)

Nørre Sandegård Vest : a cemetery from the 6th-8th centuries on Bornholm / Lars Jørgensen and Anne Nørgård Jørgensen ; with contributions by Ulla Mannering and Claus Malmros ; general editors: Ulla Lund Hansen and Birger Storgaard ; translation: John Hines. - Kbh. : Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, 1997. - 243 sider, ill. (nogle i farver), 31 cm. - (Nordiske fortidsminder. Serie B).

91.157 Slusegård

Slusegårdgravpladsen. [Bind] 4, 1996. - 256 sider. - (Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter ; 14, 4)

08.961

Middelalderens Bornholm. - Bornholms Amt, 1998. - 84 sider: ill.

96.71

Ellehøj, Poul

Bornholm i billeder 1940-1946 / forfatter: Poul Ellehøj. - Rønne : Bornholms Amtsentral, Pædagogisk Center, 1995. - 41 blade, ill.

96.71

Jensen, Bent

Den lange befrielse : Bornholm besat og befriet 1945-1946.- Odense Universitetsforlag, 1997.-

- 345 sider, ill. (Også udgivet som : Bornholmske Samlinger 3.række. Bind 9).
- 96.71
Jensen, Thomas E.
Bornholm 1945 / Thomas E. Jensen. - Rønne : Bornholms Tidende, 1995. - 32 sider, ill.
- Biografier*
- 08.993
Kure, Aage
Biskopper i Lund : Slotsherrer på Hammershus : Landsdommere på Bornholm, 1998. - 21 blade ; ill.
- 99.4 Drachmann, Holger
Holger Drachmann på Bornholm og Skagen ; billedredaktion ...: Claus Olsen. - Gudhjem : Bornholms Kunstmuseum ; Skagen : Skagens Museum : [eksp. Skagens Museum], 1996. - 36 sider, ill. (nogle i farver). - (Skagens Museums små skrifter ; nr. 2)
Om Holger Drachmanns (1846-1908) billedkunstneriske virke som tegner og maler; specielt set i lyset af hans tilknytning til henholdsvis Bornholm og Skagen Bidrag af Lars Kærulf Møller og Marit Ramsing Udgivet i forbindelse med udstilling på Bornholms Kunstmuseum og Skagens Museum
- 99.4 Elkær-Hansen, Niels
Elkær-Hansen, Niels
Uden fortrydelse : tilbageblik over 50 år i det offentlige tjeneste / Niels Elkær-Hansen. - [Kbh.] : Aschehoug, 1996. - 326 sider, ill. Forfatterens (f. 1915) erindringer fra et langt arbejdsliv i centrum af dansk politisk liv, hvor han var ministersekretær for Hans Hedtoft, rigsombudsmand på Færøerne og amtmand på Bornholm
- 99.4 Madvig, J. N.
Egevang, Robert
Byskriverens søn : Johan Nikolai Madvig og Svanke / Robert Egevang. - [Svaneke] : Byforeningens Svaneke Venner, 1994. - 83 sider, ill.
- 99.4 Munch-Petersen, Lisbeth
Tiemroth, Peter
Tingenes sjæl er verdens hjerte : Lisbeth Munch-Petersens keramik gennem 60 år / tekst: Peter Tiemroth / foto: Jesper Høm. - Valby : Borgen, 1995. - 63 sider, ill. (nogle i farver)
Om keramikeren Lisbeth Munch-Petersens (f. 1909) store produktion af unika-arbejder inden for lertøjs-teknikken
- 99.4 Nexø, Martin Andersen
Korst, Stine
Martin Andersen Nexø : portræt af min oldefar / Stine Korst. - [Frederiksberg] : Dansk Lærereforbundet, 1998. - 64 sider, ill.
Om mennesket bag socialisten og forfatteren Martin Andersen Nexø (1869-1954)
Udgivet i tilknytning til filmen: Martin Andersen Nexø - portræt af min oldefar
- 99.4 Reumert, Jane
Jane Reumert : Bornholms Kunstmuseum 27. marts-4. maj 1997. Bo Bonfils. - [Gudhjem] : [Bornholms Kunstmuseum], [1997]. - [36] sider, alle ill. i farver
Gengivelser af keramiske arbejder af Jane Reumert (f. 1942) og af akvareller, tegninger, plakater samt genstande designede af Bo Bonfils (f. 1941)
Af indholdet: Lars Kærulf Møller: Jane Reumert. Ole Palsby: Ole Palsby om Bo Bonfils
- 99.4 Sparre-Ulrich, Gertrud
Sparre-Ulrich, Gertrud
Fra Odessa til Bornholm / Gertrud Sparre-Ulrich. - [Rønne] : Burgundia Tryk : [eksp. Colbergs Boghandel], 1995. - 119 sider, ill.
Gertrud Sparre-Ulrich (f. 1915) fortæller om sin tidlige barndom i Odessa, familiens flugt fra kommunisterne og derefter om skolegangen og ungdommen i 1930'ernes Berlin
På titelbladets bagside: Udgivet på grundlag af en række artikler trykt i Bornholmerens Weekendtillæg august 1985 - februar 1986
- Stamtavler og slægtshistorie*
- 08.998
Andersen, Erik
Tre brødre fra Skåne : Anders, Niels og Johan, 1998. - 26 blade ; ill.
- 08.998
Offergårdslægten ; tekst : Thorkil Olsen og Erik Svendsen, 1997. - 56 blade ; ill.

99.9 Frigaard
Weinreich, Christian
Slægten Frigaard fra Nyker / Christian Weinreich.
- Aakirkeby : Forfatteren, 1997. - 113 sider, ill.

08.999 Kure
Kure, Aage
Ludvig Kristian Kure's aner, 1998. - 30 blade

08.999 Sonne
Sonne, Henrik
Oluf Nielsen Sonnes efterslægt : Bind 1: Generation 1-5. - Kbh., 1995. - 117 blade

08.999 Sonne
Sonne, Henrik
Oluf Nielsen Sonnes efterslægt : Bind 2 : Generation 8-9. - Kbh., 1995. - 194, 2 blade

08.999 Sonne
Sonne, Henrik
Oluf Nielsen Sonnes efterslægt : Bind 3: Generation 7. - Kbh., 1995. - 329, 2 blade

08.999 Sonne
Sonne, Henrik
Oluf Nielsen Sonnes efterslægt : Bind 4: Generation 8-9 bind 1. - Kbh., 1995. - 99 blade

08.999 Sonne
Sonne, Henrik
Oluf Nielsen Sonnes efterslægt : Bind 5: Generation 8-9 bind 2. - Kbh., 1995. - 194, 2 blade

08.999 Sonne
Sonne, Henrik
Oluf Nielsen Sonnes efterslægt : Bind 6: Register til generation 1-7. - Kbh., 1995. - 109, 1 blade

08.999 Sonne
Sonne, Henrik
Oluf Nielsen Sonnes efterslægt : Bind 7: Register til generation 8-9. - Kbh., 1995. - 76 blade

08.9994 Didriksen
Nørregaard Pedersen, Birte
Bagerdynastiet Didriksen i Rønne, 1998. - 29 + 4 blade

Skønlitteratur

sk
Andersen, H. (f. 1869)
St. Hansaften paa Bornholm : et Øjebliksfotografi / H. Andersen ; med raderinger af Charlotte Grangaard Jensen. - [Frederikshavn] : Privattryk : [eksp. Exlibristen], 1994. - 24 sider, ill., 5 bilag. - (Nexø-serien ; 22) H. Andersen pseudonym for Martin Andersen Nexø

sk
Cordua, Jeanne
Tyrrannen på Hammershus / Jeanne Cordua ; illustrationer af Herluf Skjerming Larsen. - [Allinge] : Gornitzkas Forlag, 1995. - 134 sider, ill.
2. del af: Oprørets børn.
Nederst på titelsiden: En fortælling fra den tid, da Leonora Christina og Corfitz Ulfeldt sad som fanger på Bornholm og bornholmerne var i røverkløer

sk
Juni, Djorn
De underjordiske i Brændesgaardshaven / fortalt af Djorn Juni ; tegnet af Bent Kaas. - Svaneke : Brændesgaardshaven, [1997]. - 62 sider, alle ill. i farver, 30 cm
Tegneserie. Jo-Boerne er et lille sært folkefærd, som befolker den bornholmske undergrund, men de har svært ved at få lov til at leve i fred og trues af både "overjordiske" og "under-søiske" væsener

84
Juni, Djorn
Die Unterirdischen im Brændesgaardshaven / erzählt von Djorn Juni ; gezeichnet von Bent Kaas ; Deutsch von Lars Geerdes. - Svaneke : Brændesgaardshaven, [1997]. - 62 sider, alle ill. i farver, 30 cm

sk
Wagnholt, Ivan
Jarl af Nexø I Ivan Wagnholt ; illustreret af Arne Madsen. - Bornholms Tidendes Forlag, 1996. - 61 sider

Bornholms Historiske Samfund

Prisliste

Alle priser er inklusive moms,
men eksklusive porto.

Bøger udgivet af
Bornholms Historiske Samfund kan
- så længe lageret rækker -
fås ved henvendelse til

Kasserer Erik Svendsen
St. Torvegade 1, lejl. 7
3700 Rønne
Telefon 5695 2205

Her kan man også bestille medlemskab,
kontingentet er kr. 125,00 pr. år, hvorefter
den årlige publikation tilsendes gratis.

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
<i>Bornholmske Samlinger række I</i>				
23	1935	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 1. og 2., afsnit 1848-1852, Amtmand Krabbes Afskedigelse, Forfatteren Jakob Hansen, En Stenalderboplads i Grisby	30,-	50,-
24	1936	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 3. afsnit 1852-1862	30,-	50,-
25	1937	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 4. afsnit 1862-1875, Bornholms fynd av romerska importvaror, Ertebøllekultur paa Frennemark	30,-	50,-
26	1938	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 5. afsnit 1875-1894	30,-	50,-
27	1940	M. K. Zahrtmann in memoriam, K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 6. afsnit 1894-1913	30,-	50,-
30	1945	Østerlarsker Sogns Gaardejere, Aluntilvirkningen paa Bornholm, Slægten Poul Hansen Ancher, Fra det gamle Hyrdeliv, Bøger og Afhandlinger om Bornholms Zoologi	30,-	50,-
32	1949	Nye mikrolitfund paa Bornholm, Sandflugten paa Bornholm og dens Dæmpning, En ny grav- form fra ældre jernalder, Randbemærkninger til Bornholms Historie, Trævæksten paa Bornholm	30,-	50,-

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
35	1957	Slægten Siersted, Holger Drachmanns Bornholmsbesøg, Amtmand Urnes Bornholmsbeskrivelse 1745, Bornholms Øe og Amt, Fortegnelse over Bordingholmske Ord og Talemaader, Limensgadefabrikkens Historie, Egla-Enge	30,-	50,-
36	1958	Bornholmske haver og haveyrkning, Ruts kirke og Rønne, Korndyrkningens udvikling på Bornholm, Bag-å "Marienlyst", Udgravninger på Bornholm 1816-24	30,-	50,-
37	1960	Ridder Caspar Henrik Wolffsen, Forfatteren Carl Peter Dich, Bornholmske stednavne, Spøgeri i gamle tider, Ertholmene, Kætilbiorn, Optegnelser af sognepræst Jørgen Kofoed, Ruts kirke og Rønne, Er der et Rønnemål?, Begivenheder på Bornholm 1602-87, Henrik Lock og Kirsten Niels-datters dom, Om en Dampskibsforbindelse mellem København og Bornholm, Litteratur om Bornholm, Peter Thorsens barndom og ungdom	30,-	50,-
39	1965	Indholdsfortegnelse til bind 1 - 38 A	30,-	50,-
40	1966	Indholdsfortegnelse til bind 1 - 38 B	30,-	50,-

Bornholmske Samlinger række II

1	1964	Slusegaardens mølle og ørredhus, Nye undersøgelser af Bornholms bronzealder og jernalder, Guldmageren på Hammershus, Ransakningen af 17. maj 1658, Gammelt sølv, Nogle ruinrestaureringer på Bornholm i 1962, Nykirkes restaurering	30,-	100,-
2	1966	Bornholms natur, beboere og naturfredning, Tre forgyldte sølvpokaler, Falskmøntnersagen 1843-1847, Bornholmske exlibris, Frigård og Frilys historie gennem 400 år, Rønne-potternes kontrakt, Gammelt sølv	30,-	100,-
3	1967	Ebbe Gert Rasmussen: Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen' 1658	45,-	100,-
4	1969	Bornholms Værns historie, Baggrunden for Martin Andersen Nexø's novelle Frænke, Isakson og Weie på Bornholm, JAKOB i Ibs kirke, Gaven til Fr. III, Lektor Th. Lind	55,-	100,-

PRISLISTE

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
5	1971	Kalkmalerierne i Povls kirke, Falske sølvdalere 1826 og 1832, Rønne i det 17. årh., Marinarkæologisk fund, Fra kvægtuberkulosens bekæmpelse, Et fodbæger fra Stensebygård, Bodilsker, Brev til fru Arboe i juni 1864, Negerskulptur på Bornholms Museum, Hvem byggede Svaneke kirkespir i 1789?, Bitterdram mod skørbug, Vognhjulets fremstilling, materialer og værktøj, Dams Hotels historie	55,-	100,-
6	1972	Ebbe Gert Rasmussen: Kilder til begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658	55,-	100,-
7	1974	Simblegård i 1658, En antik ansigtsperle på Bornholms Museum, Bornholms første bønder, Kjøllegårdsskiftet, Knutsgillen och av S:T Knud påverkade sockengillen på Bornholm	55,-	100,-
8	1975	Bornholms oldtidshistorie, Jernalderboplads ved Nymølle i Nexø, Knoglematerialet fra jernalderbopladsen, Fund af øskenkrukke fra havet, Rentekammerets stillingtagen til udmarksproblemet 1709-67	55,-	100,-
9	1976	Frihedsbevægelsen på Bornholm 1940-46 af Jørgen Barfod (Et centrum i periferien)	55,-	100,-
10	1976	Fajancefabrikken i Storegade, Bispevisitatser i det 18. årh., Rovmordet i Baastad, Elever på Bornholms Folkehøjskole 1872-73, Baptistmenigheden i 1920erne	55,-	100,-
11	1977	Stenalderbopladsen på Lilleborg, Bronzealdergravhøj i Knudsker, Dagbog og breve fra Karen Elisabeth Jensen, Sigerslev, fra Bornholm i 1883 og 1887, 150 år med amatører i Rønne Theater	55,-	100,-
12	1978	Hellekiste fra Krusegård i Poulsker, Bjergely, bopladsrester fra ældre jernalder, Bornholmske kakkelfund, Bornholmske pottemagere, Elever på Bornholms Folkehøjskole 1882-83, Svanekebørn på Københavnsrejse i år 1900	55,-	100,-
13	1979	Sortspætten i bornholmske skove, Det skrøbelige forlig, Ett småländskt soldatöde - Esbjörn Perssons äventyr på Bornholm 1658, Da bomholmeruret blev til, Oblatæskerne i Nexø og lbsker, Den bornholmske milice 1815-36, Det dejlige vrag	65,-	100,-

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
14	1980	Hans Oldelands forhandlinger 1658, De bornholmske fajance- og terracottafabrikker, Maleren Lars Hansen	65,-	150,-
15/16				
	1981/82	Ebbe Gert Rasmussen: Dette gavebrev, Den bornholmske opstand og Peder Olsens indsats heri 1658-59	140,-	185,-
17				
	1983-84	Den svenske indvandring på Bornholm, Generalmajor Peter Jacob Wilster 1674-1725, Brydning, Byzantinsk glasmosaik fra Bækkegårdsgravpladsen, Maleren Henrich Johan Møhlen (1717-67), Bornholmskort fra 1650erne, Poul Hansen Anchers herkomst	75,-	150,-
18	1985	De polske gæstearbejdere, Granitindustriens udvikling, Bornholmske kvinders husflid, Dorothea Kristine Kofoeds vævebog, Peter Thorsens mors husflidsarbejde, Thor Vang, Bornholms dysser og jættestuer	75,-	160,-
19	1986	Wilhelm Kruse: Lybækkertiden på Bornholm 1525-1576	75,-	130,-
20	1992	Registerbind til række II	75,-	150,-
		N.B. Prisen for hele række II bind 1 - 20 til nye medlemmer	550,-	

Bornholmske Samlinger række III

1	1987	Fra britisk orlogsbrig til bornholmsk robbefanger, Det bornholmske fiskeri i opgang og nedgang, Stednavne i havet omkring Bornholm, A/S Bornholmsfærgen af 1962, Bornholmske rundkirker og Armenien, To malerier fra Frederik den Syvendes besøg på Bornholm 1851, Poesi og prosa af forfatteren til "En Septemberdrøm"	75,-	135,-
2	1988	Bornholms landbrug gennem tiderne, Det bornholmske landbosamfund i 1700tallet, Oldtidens landbrug, 4000 f.Kr.-1000 e.Kr., Træk af de bornholmske bønders vilkår i senmiddelalderen, Jordbrug og landgilde på Bornholm ved midten af det 17. årh., Landbruget og forsvaret på Bornholm, Fra bonde til landmand - andelsbønder på Bornholm, De lykkelige husmænd, Den kloge kone fra lbsker, Bornholms Folkehøjskole i Østermarie og dens sidste forstander, Markafrøder og ukrudt, Husdyrbruget på Bornholm, Fra hjulplov til traktorplow, Bornholmske vogne	75,-	175,-

PRISLISTE

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
3	1989	Bornholms kirker i ældre middelalder, Hvem forsvarede hvad?, Bornholms runde kirke og tempelridderne, Affæren ved Nexø den 9. juni 1645, Borrelyngen, Kvindemordet i Listed 1688, Sorthat - et pionerteglværk fra 1850'erne, "Trættekrogen" ved Sct. Nicolaus Kirke i Nexø	75,-	150,-
4	1990	De bornholmske privilegier, Fæstebønder og fæstegods på Bornholm i 1500- og 1600tallet, Modstanden i Skåneland 1658-59, Amerikansk soldat i 1890'erne, Da kommunalreformen kom til Bornholm, Hovedtræk fra Bornholms økonomiske historie 1945-88	75,-	150,-
5	1991	Amtmand Emil Vedel og etableringen af Nordens jernalderkronologi, Bemærkninger i forbindelse med Victor Hermansens artikel om Jernalderens opdagelse, Træk af kulturlandskabets udvikling i Sømarken fra ca. 1500 og til i dag, Morten Pedersens optegnelsesbog 1783-1800, Allinge i sommeren 1865, Om Rønne havn	75,-	150,-
6	1992	Turisterhvervet på Bornholm, Da Hotel Helligdommen kom på tyske hænder, Hammershus i middelalderen, I vor købstad Rønne, Greifswalderne på Bornholm i middelalderen, Bornholmsk historieforskning i udlandet, Hjemme på Bolby og Tyndekulle 1920-39, "Den selvejende", Erindringer fra årene 1978-80 hvor en selvejende institution erhvervede og drev Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik, Bornholmske øgenavne, Stykløjtnant Festlers død og begravelse i Nexø 1704, Den bornholmske familie Rosman, Litteratur om Bornholm 1990-92	75,-	200,-
7	1993	Bornholms Fiskeri 1880-1993 Kapitlerne hedder: Fiskerstanden, Det traditionelle fiskeri, Statsbeskyttelse og sammenhold, Silden, laksen og rødspætte, Langt fra hjemmet, Fartøj og havn, Kvotering, torsk og krise, Natur og menneske, Fangstbehandling og produktudvikling, Afsætning og salgsforeninger, Kildehenvisning	100,-	145,-

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
8	1994	Poul M. Sonne: Postsejlad i 150 år, Ove E. Hansen: Arkitekt Anton Rosen og hans tid, Orla E. Pedersen: Telefonen på Bornholm i 100 år, Lone de Hemmer Egebjerg: Bornholm set gennem nåleøjjet, Birte Nørregaard Pedersen: Et sofastykke af Mogens Ege, Niels Foght Hansen: 83 nyudgivelser om Bornholm	100,-	200,-
9	1995	Bent Jensen: Baggrunden for og begivenhederne, der 1945 førte til, at de sovjetiske styrker befriede Bornholm og forblev på øen helt til april 1946	100,-	250,-
10	1996	Aakirkebys historie - Aakirkebys 650 års jubilæum. Følgende forfattere har medvirket: Kim Aaris-Sørensen, Ole Crumlin-Pedersen, Niels Foght Hansen, Werner Hansen, Ann Vibeke Knudsen, Svend Kramp, Niels-Holger Larsen, Finn Ole Sonne Nielsen, Ingrid Nielsen, Tom Nielsen, Torben Pind, Ebbe Gert Rasmussen, H. E. Skaarup, Johannes Thoms, Hanne Wagnkilde, Hanne Valsø Vensild og Henrik Vensild	100,-	148,-
11	1997	Hammershus - som borg og ruin, udstilling og modelkonstruktion, arkæologi og flora m.v. Følgende forfattere har medvirket: Connie Hinsch, Peder Lütken, Finn Ole Sonne Nielsen, Lisbeth Pepke, Ebbe Gert Rasmussen, H. E. Skaarup, Inger Sorgenfrei, Hanne Valsø Vensild og Kjeld Borch Vesth	100,-	200,-
<i>Andre udgivelser:</i>				
		K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie, bind 1 - 5 Særtryk af Bornholmske Samlinger	35,-	60,-
		Byen, Landet og Havet, Neksø og Omegns historie, bind 1	55,-	100,-
		Bodil Tornehave: Bornholmske Urmagere	50,-	65,-

Bornholms Historiske Samfund 1997-1998

Formandsberetning

Af *Ebbe Gert Rasmussen*

Lørdag 13. september 1997 afholdtes den årlige *generalforsamling* i Broderstuen, Kastlethet i Rønne. 36 deltagere var mødt frem. Som dirigent fungerede Fritz Olsen.

Formanden aflagde *beretning* om det siden sidste generalforsamling forløbne år. Og da samfundets redaktør, Per Thule Hansen, i april havde meddelt sit ønske om at forlade hvervet, blev også *redaktørens beretning* aflagt af formanden. Denne redegjorde for den igangværende trykning af Bornh. Sml. III.11 og løftede lidt af sløret for de artikler, der allerede var modtaget til de følgende bind. Efter en tak til den afgående redaktør for hans store arbejde, meddelte formanden, at samfundets flerårige medlem, Henning Søby Andersen, havde indvilliget i at overtage jobbet. Den nye redaktør præsenterede sig herefter for forsamlingen.

Det *reviderede regnskab* blev derpå gennemgået af kassereren, Erik Svendsen, hvorefter det vedtoges at fastholde uændret kontingent (kr.100,-) i 1998.

Til *bestyrelsen* genvalgtes Per Thule Hansen, H.V. Jørgensen, H.C. Larsen, Povl Erik Munk og Ann Vibeke Knudsen, ligesom Mogens Lau og Harald Lind til revisorer og endelig Johs. Thoms til *revisorsuppleant*.

Årets »*Bornholmerpris*« blev derpå givet til redaktør Thomas Jensen, der takkede for prisen, som han opfattede som en stor hæder.

Under eventuelt fremkom intet. Efter ge-

neralforsamlingen ledede oberstløjtnant H. E. Skaarup en *ekskursion omkring kastlethet og et besøg på Forsvarsmuseet*.

Tirsdag 7. oktober konstituerede bestyrelsen sig således:

Formand: Ebbe Gert Rasmussen.

Næstformand og sekretær: Robert Hansen.

Kasserer: Erik Svendsen.

Redaktør: Henning Søby Andersen.

Forretningsudvalg: Formanden, næstformanden, kassereren, H.V. Jørgensen og redaktøren.

Samtidig nedlagdes redaktionsudvalget, idet hele bestyrelsen fungerer som støtte for redaktøren, når denne måtte udtrykke behov herfor.

Lørdag 15. november udsendtes *Bornholmske Samlinger III.11* i samarbejde med Skov- og Naturstyrelsen. Årbogen, der i særudgaven beregnet til salg i boghandel, på Bornholms Museum og ved udstillingen ved Hammershus, bærer titlen »Hammershus« og er helt igennem helliget slottet i dets lange historie. Den præsenteredes ved et arrangement i udstillingsbygningen ved ruinen, hvor en række af forfatterne - garneret af stemningsfuld middelaldermusik fremført af Christina Gornitzka og Kirsten Mossin i tidens dragter - fortalte om deres bidrag. Med udsendelsen af dette bogværk, der med sin megen ny viden indeholder en række

revisioner i vort hidtidige syn på slottet, gik en mangeårig drøm i opfyldelse for os. Det var glædeligt, at arrangementet ikke alene blev besøgt af ca. 80 medlemmer og andre, men at også både den skrevne og den elektroniske presse var til stede. Årbogen har efterfølgende fået pæn omtale og fine anmeldelser både her på øen og »ovre«.

Vor foredragsvirksomhed har i år fundet sted i et frugtbart samarbejde med først og fremmest Bornholms slægts- og lokalhistoriske Forening.

Mandag 9. februar var vore to foreninger således på Bornholms Centralbibliotek værter for et foredrag med *Jørgen Mikkelsen* fra Landsarkivet for Sjælland, Møn, Lolland-Falster og Bornholm i København. De ca. 70 fremmødte fik her en introduktion til arkivet og en aktuel opdatering af den seneste udvikling krydret med eksempler på arkivalier og deres muligheder for brugeren fra Bornholm.

Ligeledes *mandag 30. marts* afholdt vi sammen et foredrag på centralbiblioteket, denne gang var samarbejdet udvidet til også at omfatte Bornholms Lægekreds. Her talte *Jørgen Bo Rasmussen* om pestepidemierne på øen med hovedvægt på anfaldene i det 17. århundrede. Ved dette arrangement, der også var velbesøgt - ca. 50 tilhørere - gav foredragsholderen en indføring i datidens forestillingsverden, sygdomsbillede og -bekæmpelse og påpegede epidemiernes katastrofale virkninger for samfundet ved specielt nævnte århundredes midte.

Lørdag 25. juli afvikledes - i solrigt vejr - den traditionelle *sommerekskursion* til Sct. Jørgens Kapel ved Spedlegaard og til Aakirke. På førstnævnte sted gav formanden de knap 40 deltagere en kort oversigt over spedalskhedsinstitutionens kendte historie, hvorefter *Jørgen Bo Rasmussen* fortalte om de middelalderlige sygdomme med særlig vægt på spedalskheden. Endelig afrundede

Finn Ole Nielsen denne første del af arrangementet med at berette både om de fund, der er gjort på stedet bl.a. omkring begravelse og om de ikke fremdragne bygningsrester, som befinder sig under jorden. Ved Aakirke redegjorde formanden kort for øens kirkebyggeri i almindelighed, hvorefter selskabet fik demonstreret det karakteristiske ved netop denne kirkes arkitektur og ikke mindst dens værdifulde inventar.

Deltagelsen i de førstnævnte arrangementer viser med al ønskelig tydelighed, at samarbejde med andre foreninger er en fordel, når det kan lade sig gøre; bestyrelsen er derfor indstillet på at følge samme kurs i den kommende sæson. Her vil vi i samarbejde med Bornholms Museum være medarrangør for et foredrag om middelalderen i det tidlige forår - tid, sted og emne er endnu uafklaret - og 14. april sammen med Bornholms slægts- og lokalhistorisk Forening på Centralbiblioteket om Det danske Udvandrerarkiv i Aalborg med specielt henblik på udvandringen fra Bornholm. Dette vil senere blive annonceret.

Samfundets *medlemstal* er nu (august) ca. 790 medlemmer, en stigning på ca. 20 i det forgangne år. Tendensen må nok ses også i lyset af de seneste års bogudsendelser, der på mange områder har skaffet os ny viden. Det ville være at håbe, tallet 800 kunne nås endnu i dette årtusind.

Jeg vil slutte denne beretning med at udtale vor *tak* til pressen - både den skrevne og den elektroniske - for dens interesse for foreningens virksomhed i det forløbne år. Vi takker også Bornholms slægts- og lokalhistoriske Forening, Bornholms Lægekreds og Skov- og Naturstyrelsen for frugtbart samarbejde. En særlig tak rettes også til sidstnævnte og til Foreningen Bornholm samt Bornholms Amtskommune for velvillig pekuniær støtte til samfundets arbejde, der uden ville have et ganske andet og ringere.

Forfatternes navne og adresser

Jørgen Bo Rasmussen,
Skjoldagervej 15,
2820 Gentofte

Erik Jensen,
Hotelstien 6,
2950 Vedbæk

Niels Foght Hansen,
Provstegade 10,
3700 Rønne

Bornholms Historiske Samfunds bestyrelse

Ebbe Gert Rasmussen (formand),
Østerled 43,
3700 Rønne

Per Thule Hansen,
Søborgstræde 8,
3700 Rønne

Robert Hansen (næstformand),
Godthåbsvej 4,
3751 Østermarie

Ann Vibeke Knudsen,
Vimmelskaftet 2,
3700 Rønne

Henning Søby Andersen (redaktør),
Hedebøvej 31,
3700 Rønne

H.V. Jørgensen,
Kanegårdsvej 10,
3700 Rønne

Erik Svendsen (kasserer),
St. Torvegade 1,
3700 Rønne

H.C. Larsen,
Svanekevej 62,
3700 Rønne

Finn Ole Sonne Nielsen,
Lynggårdsvej 21,
3770 Allinge

Lilian Hjorth-Westh,
Fællesvej 6,
3720 Aakirkeby

Povl Erik Munk,
Ølenevej 45,
3720 Aakirkeby